

2

*Sociologický
časopis*

Ročník 33 (1997)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*

Lubomír Brok!, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Martin Bůtora, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jaroslav Kapr, *Slezská univerzita, Opava*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miloslav Petrušek, *Univerzita Karlova, Praha*

Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Oto Sedláček, *Praha*

Jadwiga Šanderová, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Mark Worthington, *redaktor anglických textů*, Jiří Voženilek, *technický redaktor*, Táňa Váchová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti zajišťuje redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 36 Kč, roční předplatné 144 Kč, pro členy MČSS cena 20 Kč, roční předplatné 80 Kč. F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA.

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

STATI

<i>Georg Vobruba: Sociální dynamika mezer blahobytu</i>	131
<i>Jiří Příbáň: Legitimita práva, intimita a „infikce“</i>	145
<i>Oleg Suša: Byrokracie, riziko a diskuse o krizi životního prostředí</i>	157
<i>Tomáš Sirovátka: Sociální a ekonomické faktory marginalizace na pracovním trhu v České republice</i>	169

ČEŠTÍ SOCIOLOGOVÉ V ZAHRANIČÍ

<i>J. L. Porket: Viditelná versus neviditelná ruka</i>	189
--	-----

ROZHOVOR

<i>Deset otázek profesoru Zygmuntu Baumanovi (M. Petrusek)</i>	203
--	-----

RECENZNÍ STAŤ

<i>Stanislav Hubík: Zygmunt Bauman – úvahy o postmoderní době</i>	217
---	-----

RECENZE

<i>T. C. W. Blanning (ed.): The Oxford Illustrated History of Modern Europe (L. Kotačka)</i>	225
<i>Keneth Thompson: Key Quotations in Sociology (M. Petrusek)</i>	227
<i>Pauline Marie Rosenau: Post-Modernism and the Social Sciences. Insights, Inroads, and Intrusion; Robert Hollinger: Postmodernism and the Social Sciences: A Thematic Approach (M. Petrusek)</i>	228
<i>Stephan White, John Gardner, George Schöpflin, Tony Saich: Communist and Postcommunist Political Systems. An Introduction (Z. Vajdová)</i>	234
<i>Dva pohledy na knihu George Ritzer: McDonaldisace společnosti (Výzkum měnící se povahy soudobého společenského života) (J. Keller, M. Čihák)</i>	237
<i>Ernest Gellner: Bedingungen der Freiheit. Die Zivilgesellschaft und ihre Gegner (B. Loewenstein)</i>	241
<i>Pavel Machonin sedmdesátníkem (M. Illner)</i>	243
<i>S Pavlem Machoninem (M. Petrusek)</i>	243

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>O klasicích sociologie v Sankt-Peterburgu (P. Machonin)</i>	249
<i>Role nadnárodních procesů v transformaci středoevropských a východoevropských společností (M. Illner)</i>	251
<i>Západ a ti druzí (I. Wallerstein)</i>	253

ANOTACE

<i>Revue française de sociologie (K. Volná)</i>	255
---	-----

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádce, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, 1. 217, 218, fax (02) 24 22 02 78, e-mail sreview@mbox.cesnet.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. It is directed towards developing this field and the teaching of it as an academic discipline, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic policy.

Manuscript Submission

The editors require an original, and two legible copies which do not state the name or workplace of the author in order for the reviewing process to be anonymous. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month of the date of a manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and a basic, relevant curriculum vitae.

Sociální dynamika mezer blahobytu

Uvedení do transnacionalizace sociologie

GEORG VOBRUBA*

Institut für Soziologie, Universität Leipzig, BRD

The Social Dynamic of Welfare Gaps

Prolegomena to the Transnationalisation of Sociology

Abstract: Until now sociology has conceptualised 'society' within the borders of the nation state. As a consequence of the transnationalisation of the society, sociology is forced to recognise its concepts. The term 'welfare gap' is seen as a key-concept helping to understand transnationalisation. The article starts with a definition of the 'welfare-gap' concept. Then two patterns of policies that are triggered off by the welfare gaps are analysed: exclusion and inclusion of border crossing processes.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 3: 131-144)

1. Úvodem

Sociální změny je nutné vysvětlit pomocí termínů, které vyjadřují rozdíly. Jsou jimi takové termíny, které popisují institucionalizované rozdíly, které sociální aktéři vnímají jako rozdíly; vnímané rozdíly vedou k sociálnímu jednání; sociální jednání mění společnost včetně rozdílu samotných. Paradigmatem takového termínu, který vyjadřuje rozdíly, je pojem „třída“ v Marxově smyslu. „Třída“ popisuje rozdíl (kapitál/práce), vnímání tohoto rozdílu (třídní vědomí) a sociální jednání modifikující společnost a spolu s tím i tento rozdíl (vyvlastnění vykořisťovatelů).

Hlavním důvodem, proč se společnost transnacionalizuje, je migrace, mezinárodní trh práce, zahraniční investice a globální znečišťování životního prostředí. Mezinárodní politická věda se táže, jak mohou být mezinárodní vztahy tímto vývojem ovlivněny. Analyzuje převážně vzorce konfliktů a řešení konfliktů mezi národními státy [cf. Rittberger, Zürn 1991; Müller 1993]. V sociologické perspektivě se lze ptát, jak vývoj vztahů mezi státy ovlivňuje životní podmínky uvnitř států tím, že vytváří přímé vztahy mezi oběma různými státy.

Současná sociologie není připravena pochopit význam tohoto fenoménu. Až do této chvíle sociologie konceptualizovala svůj předmět, tj. společnost, převážně jako národní stát. Její pole výzkumu bylo dosud limitováno státními hranicemi [Vobruba 1993, 1994a; de Swaan 1994; Guehenno 1993]. Státní hranice jsou nevyslovenými podmínkami konstrukce důležitých sociologických termínů.

Natěsnání problémů do státních hranic vede v sociologii k zamlčeným předpokladům o sociální stabilitě ve společnosti. Pokud bude sociologie předpokládat, že hlavní oblasti sociologického výzkumu jsou přerušeny státními hranicemi, obsáhne jen málokteré problémy. Tento zamlčovaný předpoklad se stává sporným spolu s tím, jak sociální

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Dr. Georg Vobruba, Institut für Soziologie, Universität Leipzig, Augustplatz 9, D-04109 Leipzig, fax +49 341 973 56 69, e-mail vobruba@netware.uni-leipzig.de

důležitost procesů překračujících hranice vzrůstá. Nepřijme-li sociologie nové kategorie, existuje nebezpečí, že se stane zbytečnou. Skutečně sociální procesy se budou vyvíjet vedle sociologických termínů, které postaru stále obkreslují státní hranice. Za této situace je potřebná konceptualizace nových vůdčích sociologických termínů. V této stati bych k tomuto problému měl přispět.

Nejprve bych rád popsals, co bychom měli rozumět pod slovem mezera blahobytu¹ v sociologickém kontextu. Představím „mezeru blahobytu“ jako klíčový sociologický termín, který přináší následující výhody:

1. Nebere ohled na státní hranice, ale – zcela naopak – umožňuje zachytit procesy, které hranice překračují.²
2. Jeho obsahem je rozdíl mající sociální důsledky. Termín „mezera blahobytu“ tak může být chápán jako termín, který vyjadřuje ty rozdíly, jež jsem zmínil výše. Domnívám se, že během transnacionalizace společnosti se mezera blahobytu stane jedním z nejdůležitějších sociologických termínů.

Poté bych rád analyzoval procesy, které jsou mezerami blahobytu spouštěny: jsou jimi procesy exkluze a inkluze. Optimistickým výsledkem mého pojetí je, že dlouhodobě bude dominovat inkluze.

2. Co je mezera blahobytu?

Co vlastně je mezera blahobytu? Tento pojem nelze nalézt v žádné encyklopedii sociálních věd, kterou znám. Jako sociální vědci musíme nalézt aplikovatelnou definici. Pokud se podíváme na každodenní fenomén, který je nazýván „mezerou blahobytu“, uvědomíme si, že v západoevropských médiích zájem o „klasickou“ mezeru blahobytu roste, je jí především hranice mezi USA a Mexikem [*Süddeutsche...* 1993a: příloha; *Der Standard* 1993: 2; *Frankfurter...* 1993b: 3; *Tagesspiegel* 1993: 3; Welzmüller 1992; Faist 1993]. Přečteme-li si tyto publikace, podstata významu termínu „mezera blahobytu“ začne být jasná: mezera blahobytu vzniká mezi dvěma vedle sebe ležícími zónami, které jsou odděleny hranicí a v nichž dominují podstatně odlišné životní úrovně. Tyto odlišné životní úrovně vytvářejí procesy, které mají efekt, jež hranice přesahuje.

S použitím této definice lze nyní hledat mezery blahobytu ve světě. Dvě zóny znamenají dva oddělené státy s odlišnými příjmy a také s odlišnými měnami, cenovými hladinami atd. Proto je nezbytné při vyhledávání mezer provést analýzu příjmů. Mezinárodním nástrojem běžně používaným k vystižení těchto rozdílů je index parity kupní síly (PPP). Tento index měří reálnou kupní sílu průměrného příjmu na obyvatele.

Podle indexu PPP za rok 1994 je nejbohatší zemí na světě Lucembursko (31 090); nejchudší Etiopie (410) (viz Atlas světové banky).

Pokud zkonstruujeme tři kategorie zemí a nazveme je „bohaté“, „středně bohaté“ a „chudé“, je možné už po zběžném pohledu na mapu zjistit, že nikde na světě nejsou „bohaté“ a „chudé“ země sousedy. Existují však zóny, kde jsou tyto země relativně blízko u sebe: Střední Amerika, oblast okolo Rudého moře, Perský záliv.

¹) Jako „mezera blahobytu“ je překládán termín „welfare gap“ (pozn. překl.).

²) Tento termín může pomoci odhalit, do jaké míry mají státní hranice význam. To ale neznamená, že státní hranice již nemají význam vůbec žádný. To by byl pošetilý předpoklad [cf. Vobruba 1994a].

Nyní bych zavedl kritérium pro identifikaci mezer blahobytu: konstelací mezery blahobytu budeme nazývat stav, kdy vztah mezi indikátory PPP sousedících zemí bude alespoň v poměru 3:1 nebo rozdíl mezi jejich PPP bude alespoň 10 000. Abychom to příliš nekomplikovali, omezím se na takový stav, kde jsou země přímými sousedy.

Kde jsou tedy nyní mezery blahobytu?

Tabulka 1. Mezery blahobytu

Evropa

Norsko : Ruská federace = 21 120 : 5 260 (4,0 : 1) = 15 860

Německo : Polsko = 19 890 : 5 380 (3,7 : 1) = 14 510

Rakousko : Slovensko = 20 230 : 6 600 (3,0 : 1) = 13 570

Rakousko : Maďarsko = 20 230 : 6 310 (3,2 : 1) = 13 920

Německo : Česká republika = 19 890 : 7 910 (2,5 : 1) = 11 980

Finsko : Ruská federace = 16 390 : 5 260 (3,1 : 1) = 11 130

Afrika a Asie (příklady)

Alžírsko : Mali = 5 330 : 520 (10,0 : 1) = 4 810

Alžírsko : Niger = 5 330 : 800 (6,7 : 1) = 4 530

Izrael : Jordánsko = 15 690 : 4 290 (3,7 : 1) = 11 400

Amerika

USA : Mexiko = 25 860 : 7 050 (3,6 : 1) = 18 810

Venezuela : Guayana = 7 890 : 2 000 (3,9 : 1) = 5 890

Kostarika : Nikaragua = 5 760 : 1 850 (3,1 : 1) = 3 910

Chile : Bolívie = 9 060 : 2 520 (3,6 : 1) = 6 540

Argentina : Bolívie = 8 920 : 2 520 (3,5:1) = 6 400

(Atlas světové banky 1996: 18, 19)

Jak je vidět, sledujeme poměry PPP sousedících států nebo reálné rozdíly mezi indexy parity kupní síly. Podle toho, na která čísla se díváme, dostáváme různé závěry. Podíváme-li se pouze na poměry, některé mezery blahobytu jsou větší v Africe. Ale pokud porovnáme rozdíly mezi indexy PPP, největší mezera blahobytu existuje mezi Spojenými státy a Mexikem následována mezerami blahobytu mezi Norskem a Ruskou federací a Německem a Polskem.

Samozřejmě termín mezera blahobytu odpovídá prvnímu požadavku pro pojmy, které mají vyjadřovat rozdíly: obsahuje zcela viditelné a objektivní rozdíly. V následujícím kroku budu analyzovat sociální vnímání těchto rozdílů.

3. Praktické srovnání

Používáním dvou různých měřících nástrojů můžeme dojít ke dvěma zcela odlišným závěrům. Ale máme skutečně na výběr?

Za desetiletí vyvinul výzkum sociálních indikátorů jejich narůstající komplex, který umožňuje pochopení reality životních podmínek. Tyto indikátory jsou tak objektivní, jak je to jen možné. Celkově vzato, je jejich vývoj možné sledovat jako postupné opouštění teze, že hrubý domácí produkt na obyvatele je hlavním indikátorem bohatství. Mezi indikátory byly postupně integrovány i jiné komponenty bohatství, jakými jsou stupeň vzdělanosti, životní očekávání a volný čas. Je nezbytné vzít je všechny v potaz, abychom získali realistický obraz vývoje v různých zemích. Zvláště důležité je to pro mezinárodní organizace, když rozhodují o pomoci tzv. třetímu světu. Ale stejně tak jako všechny eko-

nomické a sociální skutečnosti [cf. Bohmannová, Vobruba 1992], mezery blahobytu nemají dopad samy o sobě. Vytvářejí pouze sociální dynamiku, když ti, kteří v těchto oblastech žijí, poznají reálně svou situaci a patřičně potom reagují. Jinými slovy: zkoumání sociální dynamiky mezer blahobytu nemůže být založeno jen na objektivních kritériích blahobytu. Zkoumání se musí zaměřit na kritéria aplikovaná samotnými aktéry, kteří žijí v mezerách blahobytu. Naším cílem není srovnávat, ale analyzovat srovnání, která jsou činěna v praxi. Následující otázka tedy musí logicky znít, jak lidé žijící v těchto mezerách vnímají svou situaci?

Interpretace mezer blahobytu samotnými lidmi nejsou vůbec náhodné. Jsou založeny na informacích a odhadech. Předpokládejme nejprve, že existují stejné informace o obou zemích okolo mezer blahobytu. Jak se od sebe liší? V této fázi zkoumání je možné kombinovat dva pohledy. Na jedné straně jsme viděli, že existují různé objektivní indikátory blahobytu. Na druhé straně jsme zdůraznili, že pro vysvětlení sociální dynamiky mezer musíme vzít v úvahu kritéria blahobytu lidí samých. Pokusíme se tedy zjistit, jakého druhu tato kritéria jsou. Není pochyb, že by to mohlo být předmětem zajímavého empirického projektu. Až doposud takové informace nebyly dostupné.³ Omezím se tedy na teoretický argument, který zprostředkovaně řeší náš problém.

Chápeme, že každý výklad mezery blahobytu kolísá mezi dvěma pohledy v závislosti na pozicích interpretující osoby.

1. záleží na tom, kde se osoba nachází uvnitř mezery,
2. záleží na tom, kde mezera blahobytu leží.

Sociální dynamika mezer blahobytu tak závisí nejen na rozdílech PPP, ale také na míře PPP. Obr. 1 ukazuje dimenzi a umístění některých významných mezer blahobytu.

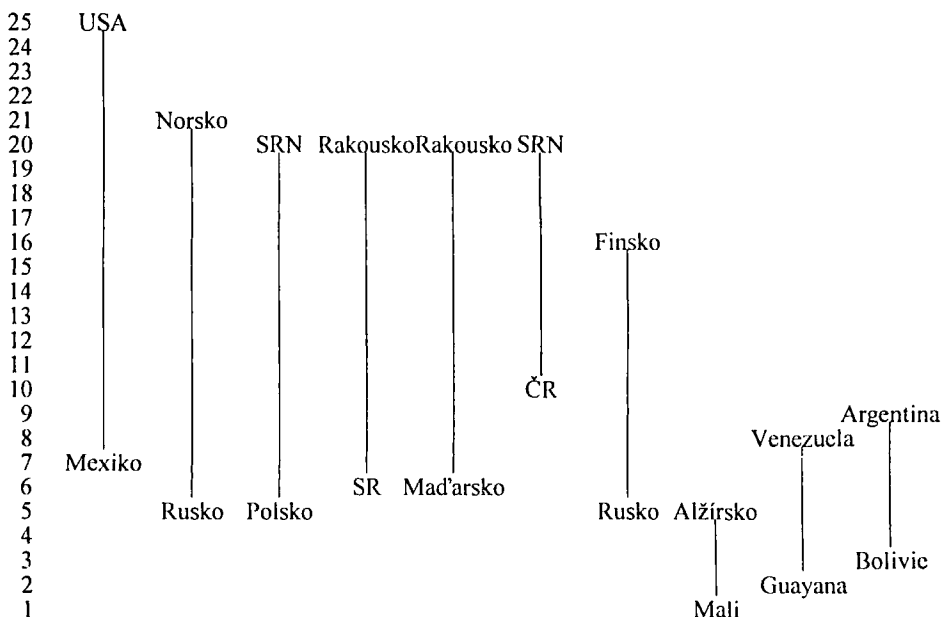
Tváří v tvář množství kritérií, která ovlivňují praktická srovnání a jejich variabilitu podle umístění uvnitř mezery blahobytu, se objevuje otázka, zda existuje možnost generalizovat výrok o vzorci odchylek těchto kritérií; a zvláště o předpokladech rozhodujících o důležitosti materiálního bohatství. Předpokládám, že klíčové faktory rozhodující o důležitosti materiálního bohatství jsou:

* jeden má méně než ostatní, ale

* žije v podmínkách modernity (s neomezenými materiálními požadavky).

³) Zjištění Hulshofové a Kroonemana se týká charakteristik a kvalifikace žadatelů o azyl v Nizozemsku, ale nikoliv jejich očekávání [Hulshof, Krooneman 1992].

Obr. 1. Dimenze a umístění některých významných mezer blahobytu (PPP v tisících)

Předpokládejme, že lze konceptualizovat různé percepce bohatství uvnitř různých zemí za pomoci rozlišení mezi „materialismem“/„postmaterialismem“. To vede k následujícímu jednoduchému schématu:

Tabulka 2. Schéma percepce bohatství

Percepce obyvatel	Percepce bohatství	
	v bohaté zemi	v chudé zemi
bohaté země	I.	III.
chudé země	II.	IV.

I. Obyvatelé bohaté země mají rádi své bohatství stejně, jako jsou citliví k postmaterialistickým hodnotám (životní prostředí, volný čas atd.).

II. V očích obyvatel chudé země je bohatství bohaté země vysoce žádoucí i pro ně.

Ovšem nerozumějí významu postmaterialistických hodnot na druhé straně mezery.

III. Obyvatelé bohaté země vnímají situaci v chudé zemi jako problém. Možná vnímají některé nemateriální hodnoty, které obyvatelé chudých zemí nemohou sami poznat.

IV. Obyvatelé chudé země vidí svou chudobu jako velký problém.

Celkem se odhady liší podle různosti situace stejně tak jako podle různých kritérií v bohaté a chudé zemi.

Počátečním bodem mého následujícího výkladu je předpoklad, že obyvatelé bohatých zemí jsou si vědomi svého bohatství a chtějí si je ubránit, zatímco obyvatelé chudých zemí se snaží bohatství získat. Za těchto podmínek může být výsledkem mezery blahobytu sociální dynamika. To vede ke třem hypotézám. Mezera blahobytu spouští častěji sociální dynamiku za následujících okolností:

1. čím je meze větší,
- 2.1. čím je nižší míra PPP,
- 2.2. čím je vyšší míra PPP.

Hypotéza číslo jedna je samozřejmá. Hypotéza 2.1 je založena na faktu, že se rozdíly v příjmech stávají významnými, když obyvatelé mezery dosáhnou určité úrovně hladu. Protiargumentem je však fakt, že za určité úrovně zdrojů se neuskuteční žádné migrační procesy. Nejchudší obyvatelé mezery nemohou opustit zemi, protože se jim nedostává nutných zdrojů pro překročení hranic do druhé zóny. Vzorce migrace z mnoha nejchudších zemí světa toto tvrzení dokládají [Cornelius 1981, Santel 1995: 162]. Mobilita totiž vyžaduje zdroje. Jinou skutečností je, že výroba je v nejchudších zemích světa na nízké úrovni a jen těžko může znečišťovat životní prostředí tak, aby se to projevilo za hranicemi země. Z chudých zemí se mohou rozšířit pouze epidemie. V tomto bodě výkladu se již nebudeme zabývat mezerami blahobytu ve třetím světě. Předběžně však můžeme zodpovědět otázku týkající se adekvátního měření schodku mezery blahobytu: sociální dynamika je mnohem závislejší na jeho absolutní než relativní velikosti.

Hypotéza 2.2 se tedy jeví jako nejpříjemnější. Může se však různit ve dvou ohledech:

1. Čím je vyšší míra PPP pro mezeru blahobytu, tím je více procesů, které překračují hranice. V bohatších zemích totiž existuje komplexnější význam bohatství. Velký počet procesů, které překračují hranice (od „bohatých“ k „chudým“), bude vnímán jako problémem a podnítí přeshraniční politiku (od „bohatých“ k „chudým“).
2. Čím je vyšší míra PPP pro mezeru blahobytu, tím je větší počet obousměrných procesů, které překračují hranice. Tento aspekt uvedené hypotézy je zvláště důležitý. Pokud je reálný, sociální dynamika mezer prosperity může mít vyrovnávací efekt.

4. Procesy překračující hranice

Zkoumání mezer blahobytu má význam pouze ve vztahu k příčinám přeshraničních jevů, které by se bez ní neuskutečnily. Tyto procesy mohou probíhat ve dvou směrech.

1. Z chudé země do bohaté:

- * migrace [Ronge 1991; Brym 1992; Münz, Faßmann 1994],
- * přeshraniční znečištění životního prostředí [Schwarzer 1990, Strübel 1992, Huber 1993].

2. Z bohaté do chudé:

- * investice [Jungnickel 1995],
- * nadnárodní sociální politika [Swaan 1994, Vobruba 1994b, Geißler 1995].

Z historie existujících mezer blahobytu (zvláště USA : Mexiko) jsme poznali, že jak krátkodobé, tak i dlouhodobé politické snahy týkající se vývoje v těchto oblastech jdou ve dvou směrech. V krátkodobé perspektivě shledáváme, že bohatší země mají snahu uzavřít své hranice chudým zemím. Nazýváme to exkluzí. Exkluze znamená omezení migrace ze sousedních zemí stejně tak jako (což je dokonce důležitější) překážky vstupu sezónním dělníkům z ještě chudších zemí. Z dlouhodobého hlediska existují politické snahy k integraci chudších států do bloků těch bohatších. Nazýváme to inkluzí. Záměrem obou strategií je totéž: ochrana bohatství vyspělých zemí vytvořením nárazové zóny mezi bohatými a chudými zeměmi.

5. Exkluze: posun hranic

Železná opona mezi Východem a Západem byla historickou zvláštností v tom, že ji chudší státy používaly jako prostředek k omezení odchodu lidí na Západ. V kontrastu s normálními mezerami blahobytu zde nebyla vstupní kontrola, ale kontrola výstupní. Jinými slovy, režimy v chudších zemích nezáměrně hájily zájmy lidí z bohatších zemí. Nebudu zde uvádět důvody této unikátní situace.⁴ Je ale nutné poznamenat, že emigrační kontroly doprovázené bezpečnostními opatřeními způsobily, že se železná opona stala světovým politickým tématem. Tento fakt byl zvláště důležitý v momentě, kdy železná opona padla a chudší státy již nepřebíraly úkol ochrany hranic v zájmu bohatších států. Po letech ideologické nadvlády nad otázkou otevřených nebo uzavřených hranic nebyly bohatší státy schopny uhájit sdílené hranice. Technické znovuvyzbrojení východního pohraničního pásma začalo až několik let po pádu železné opony [*Süddeutsche...* 1993c]. Paralelou k tomuto vývoji bylo rozšíření vnější hranice vlivu Západu.

Přestože v západoevropských zemích neexistují žádné imigrační zákony, řeší otázky regulace migračních toků zákony o azylu. Ústředním pojmem těchto procesů je koncept „sicheres Erstaufnahmeland“ (spolehlivá země prvního přijetí), „který zavazuje země přijímající uprchlíky, aby se o ně postaraly“. Tento princip vychází z Schengenské a Dublinské smlouvy. Jako kompenzace za otevření vnitřních hranic, požadují země silnější kontroly na vnějších hranicích s druhými státy. Španělsko tak slouží jako předpolí pro Francii, zatímco obě úspěšně vyvíjejí tlak na Maroko, aby regulovalo tok emigrace. Itálie je předpolím pro Švýcarsko, Francii a Německo. A Německo naopak chrání ostatní země Evropské unie před migrací z východní Evropy novým zákonem, který se snaží převést problémy s azylem na své jižní a východní sousedy.“ [Thranhardt 1994: 59]. Německý Nejvyšší soud přezkoumal (14. 5. 1996) koncept „sicheres Erstaufnahmeland“ a potvrdil jeho ústavnost. Již mezi první a druhou polovinou roku 1993 počet žadatelů o azyl v SRN poklesl z 224 342 na 98 500. A tento trend dosud pokračuje. „Zvláště počet žadatelů z Rumunska a Bulharska se prudce snížil. Podle Ministerstva vnitra je tento fakt způsoben pravidly „sicheres Erstaufnahmeland“. V dubnu 1993 bylo 12 586 žadatelů z Rumunska, v prosinci jich bylo jen 784. V tutéž dobu počet Bulharů poklesl z 3 157 na 254“ [*Süddeutsche...* 1994b: 6]. Mezi lety 1992 až 1993 se počet žadatelů o azyl v České republice zdvojnásobil, ačkoli začal na relativně nízké úrovni (1993: 1 700) [*Süddeutsche...* 1994a: 5].

„Je možné zaznamenat, že Rakousko, Česká republika a Polsko spolupracují se svými východními sousedy na problematice uprchlíků docela úspěšně.“ [Thranhardt 1994: 59, 60; cf. Schoenemann 1994: 71]. Jejich nová opatření fungují. A ačkoliv (bývalý) prezident Lech Wałęsa o Polsku rozhodně prohlásil, že „Poláci budou ,vytvářet koridor a nechají uprchlíky projít do Německa,‘ nestalo se tak. V reakci na tento výrok Bonn otevřeně pohrozil Polákům znovuzavedením vízové povinnosti, pokud jejich vláda bude nadále brzdit poevropštění problému uprchlíků. Navíc němečtí emisáři dali najevo, že se nepřimluví za Polsko u vedení Evropské unie v Bruselu při případné žádosti o vstup“ [*Süddeutsche...* 1993b]. V březnu 1994 iniciovala smlouva o vracení ilegálních uprchlíků zpět mezi SRN a Českou republikou obdobný mechanismus.

⁴) Berlínská zeď byla postavena proto, aby zastavila odliv kvalifikovaných pracovníků z NDR do atraktivnější SRN. Později se politické útoky proti zdi, stejně tak jako její obrana, staly příčinou jejího konce.

V polovině roku 1993 Polsko a Rumunsko také souhlasili s „Rückführungsabkommen“ (dohoda o navrácení). „Polská televize přinesla zprávu o tom, že Bukurešť souhlasila s navrácením všech rumunských uprchlíků deportovaných z Německa do Polska. Polsko má navíc právo posílat bulharské uprchlíky odmítnuté na polsko-německé hranici zpět do domovského státu přes rumunské teritorium.“ [Frankfurter... 1993a: 2]. A „v roce 1993 a 1994 získalo celkem 120 milionů německých marek. Účelem těchto peněz bylo umožnit Polsku optimalizovat hraniční kontrolu.“ [Santel 1995: 219]. Srovnatelná dohoda o skromnějším finančním vyrovnání existuje mezi USA a Mexikem: „Po tři roky Washington platil mexické vládě ročně 350 000 \$, aby deportovala imigranty a uprchlíky, kteří se pokusili vstoupit do USA ze třetích států přes Mexiko.“ [Die Tageszeitung 1993: 10].

Shrneme-li to vše, obecný model exkluze vypadá takto: náklady migrace byly přesunuty z bohatších států na chudší sousedy, kteří museli zavřít své hranice sdílené s třetími státy. Tento efekt byl podpořen západní finanční pomocí.

Opatření tohoto rázu vyústila v „cordon sanitaire“ (ochranný kordon) [Süddeutsche... 1993b: 4], který chrání Německo a další státy Evropské unie proti migraci z východu. Proto, aby udržela tok uprchlíků z jihu na uzdě, podepsala EU bilaterální dohody s dvanácti ze čtrnácti států, které obklopují Středozemní moře a v roce 1992 vytvořila program pro přijetí „pozitivních kroků působení na problém imigrace ze středozemního regionu.“ [Degen 1994: 169]. Tento program Evropské unie má rozpočet dvou milionů ECU, a je tedy finančně slabý.

Sociální dynamika, která vzniká z mezer blahobytu, může být ovládána vnějšími přesuny mezi na hranicích. Tlak imigrace není odstraněn, ale je filtrován jeho dopad. Stupňující se propustnost hranic vede jak k exkluzi, tak k široké distribuci imigrace [Wallace, Palyanitsya 1995].

Detailnější pohled na exkluzní opatření však ukazuje, že jsou kombinována s finanční pomocí těm státům, kterým je přisouzeno, aby stavěly „cordon sanitaire“. Proces rozšiřování hraničního pásma a jeho kontrola jsou podporovány finančně, protože pokoušet se zavřít hranice pevně, je drahé.⁵ Navíc finanční podpora vystupuje jako forma platby za politickou přijatelnost posunu hranic. Ty státy, které nespolupracují na tomto procesu, se vystavují nebezpečí sankcí. Viz případ Polska [Süddeutsche... 1993b].

Spojení mezi exkluzním zájmem bohaté země a ekonomickým zájmem chudé země může být bráno jako náznak toho, že čistá exkluze nebude fungovat [cf. Blahusch 1994]. Historie hranice mezi SRN a NDR ukazuje, že je nemožné těsně uzavřít hranice, dokonce i za cenu vysokých nákladů. „Mezi koncem roku 1949 a koncem roku 1989 opustilo přibližně 4,4 milionu lidí NDR přechodem do SRN, přibližně 850 000 mezi postavením zdi 13. 6. 1961 a dnem, kdy se hranice otevřely, tj. 9. listopadem 1989.“ [Santel 1995: 55]. Všechny seriózní projekty exkluze tedy odstartovaly s předpokladem, že hranice zvláště atraktivních západních demokracií nemohou být nikdy efektivně uzavřeny [Einem 1996].

Regulace přeshraničních procesů nepotřebuje pouze (technickou) exkluzi, ale také finanční pomoc. Exkluze rozhodně selhává v případě, kdy přeshraniční procesy nemohou být zastaveny technickými opatřeními. To se děje při všech formách přeshraničního znečištění životního prostředí [Schwarzer 1990; Gleick 1993]. V tomto případě nemá inter-

⁵) „Více než 15 milionů DM podpory pro policii ve východní Evropě“ [Süddeutsche... 1994a: 5].

vence v zemi, kde proces začal, alternativu směřující k přerušení procesu překračujícího hranice. To je důvod, proč je toto znečišťování schopno mnohem lépe evokovat „sobeckou pomoc“ [Vobruba 1996] z bohatších zemí do chudších, než je tomu u migračních procesů. Nacházíme zde důležitou spojitost: přeshraniční znečištění životního prostředí je možné rozpoznat spíše na vyšší než na nižší úrovni sociálního blahobytu. To spouští externí pomoc a dlouhodobě inkluzi.

Vhled do limitované efektivity exkluze vede k druhé zmíněné strategii překlenutí sociální dynamiky mezer blahobytu: inkluzi rozšířením regionu bohatství.

6. Inkluze: Rozšíření oblasti bohatství

Problémy překračující hranice v mezerách blahobytu mohou být spolehlivě vyřešeny jen tehdy, když se životní podmínky chudších států zlepší [Vobruba 1996]. Rád bych tedy uvedl dva typy rozšíření bohatství, které se liší s ohledem na jejich obhajitelnost.

A. Nadnárodní sociální politika jako „sobecká pomoc“. Je pro ni charakteristické, že vyžaduje relativně krátký čas potřebný pro její uskutečnění, ale nemůže řešit problémy permanentně.

B. Volný obchod a zahraniční investice. Pro ně je charakteristické, že jejich realizace vyžaduje věnovat se jim dlouhodobě, ale problémy chudoby jsou pak řešeny permanentně.

A. Nadnárodní sociální politika jako „sobecká pomoc“

Vzorec přelévání zájmů lidí z obou stran mezer sociálního blahobytu může být charakterizován větou „problémy chudých lidí jsou problémy bohatých“. Existuje nekonečný počet příkladů politického využití tohoto argumentu. Chudé země používají této metody, když se dožadují mezinárodní pomoci. „Celý svět se musí zajímat o demokratickou transformaci Ruska. Západní pomoc Rusku je tedy vlastně podporou míru – a tedy i pomoci Západu.“ [Karawajew, Kuprijanow 1994: 3]. Vlády v bohatších zemích používají těchto argumentů proto, aby svým voličům legitimovaly nákladnou nadnárodní pomoc. „Západ nemůže dlouhodobě prosperovat, pokud Východ dlouhodobě trpí“. (Bývalý ministr zahraničí H. D. Genscher [Süddeutsche... 1992].)

Institucionalizovaná „sobecká pomoc“ se vyvinula na základě komplexních vzorců přelévajících se zájmů zemí okolo západových mezer blahobytu [cf. Deacon 1994; Geißler 1995; Vobruba 1996]. Je zřejmé velmi těžké rozlišit skutečnou pomoc a politickou rétoriku. Je tomu tak proto, že východní vlády podle domněnek Západu nemají nutné struktury pro přijímání a distribuování pomoci. Kromě těchto široce známých těžkostí nelze přehlédnout fakt, že relativně stabilní mechanismus inkluze vede k vývoji nadnárodní sociální politiky. Tato „sobecká pomoc“ přispívá k vyvíjení programů a institucí, které se specializují na distribuci a implementaci zahraniční pomoci.

B. Volný obchod a zahraniční investice

Volný obchod a zahraniční investice mají v rozvíjejících se ekonomikách nejvyšší sociopolitický význam pro svůj pozitivní efekt na životní úroveň. Významné politické většiny v chudších zemích se musí zajímat o to, že nadnárodní investoři považují jejich země za atraktivní místa pro investování. „Chceme exportovat výrobky a nikoliv sociální problémy“, zdůrazňoval bývalý mexický prezident Echeverria v roce 1972 [Belssasso 1981: 144]. Východní státy se zajímají o prodej svého zboží a služeb svým bohatým západním

sousedům a zahraniční investoři hledají atraktivní obchodní příležitosti na východě. Pozitivní efekt tohoto vývoje zdůraznil maďarský prezident Árpád Göncz. „Pokud se mne týká,“ řekl, „byl bych velmi rád, kdyby německý kapitál využíval svůj vliv v Maďarsku mnohem agresivněji.“ [Süddeutsche... 1991]. A Bimal Gosh, konzultant Mezinárodní organizace migrace (International Organisation of Migration), hovořil ve prospěch menšího protekcionismu v článku nazvaném „When Trade Flows Freely, Migration Slows Down“ (Pokud obchod probíhá volně, slabne migrace) [International... 1993a: 4]: „Většina východoevropských zemí – nejen Česká republika, Maďarsko a Polsko, ale také Bulharsko a Rumunsko – se pokoušejí o energickou obchodní expanzi do západní Evropy. Nedávné studie naznačily, že v liberálně tržním prostředí jsou schopny exportovat okolo 20 % svého hrubého domácího produktu do států Evropské unie ve srovnání s průměrnými 3,2 % v roce 1988 za vlády komunistů. Lze předpokládat, že tento obchod zaměstná o 8 % více pracovních sil a zdrží snad okolo 15 milionů východoevropanů (včetně některých z bývalého Sovětského svazu) od migrace na Západ.“ [Ibid.; Brym 1992].

Procesy nadnárodní integrace mohou být chápány jako procesy modernizace, které vykazují dvě zvláštnosti. Za prvé jsou charakteristické vysokou rychlostí a za druhé se objevují jako důsledek politické vůle. Obě zvláštnosti vedou k tomu, že jsou viditelné, působí konflikty a vyžadují legitimizaci. Příklad NAFTA (North American Free Trade Area – společenství volného obchodu), stejně tak jako integrace Evropské unie ukazuje typický vzorec distribučních konfliktů v procesech integrace [Holz et al. 1994, Vobruba 1995]. Krátkodobě se zde objevují „vítězové a poražení“ integrace. Poraženými jsou zaměstnavatelé a zaměstnanci v ekonomicky slabých a (stejně tak) ekologicky zastaralých sektorech. Protože se musejí obávat konkurence z nově integrovaných zemí, raději se staví proti integračním procesům. Do opozice se tak dostávají sektory, v nichž pracují málo kvalifikovaní a málo placení dělníci a které produkují jednoduché výrobky. NAFTA je případem typickým. Průmyslová odvětví s jednoduchou technologií jsou vnímána jako „ta, která přicházejí o práci“ [cf. Bolle 1993], většina z těch, kteří odmítají NAFTA, pochází z městských oblastí, jedná se o málo vzdělané a málo placené síly [International... 1993b]. Jejich obavy podnítily vznik jistého druhu literatury, která prosazuje odpor proti integraci [cf. Nelson 1994: 105]. Navíc někteří zaměstnavatelé a část odborů byli znepokojeni tím, že chudá legislativa v oblasti životního prostředí v Mexiku povede k „nekalé soutěži“ a k úbytku pracovních míst v hraničních oblastech s Mexikem [cf. Tiemann 1993, Milner 1995].

Na druhé straně političtí reprezentanti „vítězů“ integrace bojují proti restrikcím, které prezident Clinton navrhl Komisi pro imigrační reformu (Commission of Immigration Reform). Poslanec Dick Amey, texaský republikán, vůdce většiny v dolní komoře, řekl: „Komisi se nepodařilo sdělit nám, proč bychom měli tak dramaticky snížit legální imigraci. Návrh je dlouhý na připomínky a krátký na analýzu“. Prohlásil, že návrhy byly „zavádějícím pokusem učinit z legální imigrace obětího beránka amerických problémů.“ Phyllis H. Eisen, politická analytička v Národní asociaci výrobců (National Association of Manufacturers), řekla: „Jsme zarmoucení navrhovanou redukcí legální imigrace. Je to krátkozraké. Z dobrých důvodů jsme v roce 1990 docílili nárůstu obchodních vtz. Většina výrobních společností je zapojena na světových trzích. Potřebují vyhledávat talenty glo-

bálně. Vědci a techničtí experti, které přivádějí do Spojených států, vytvářejí nová pracovní místa. Nelze je nahradit americkými pracovníky.“ [New York... 1995].⁶

Opozice proti volnému trhu v rámci Evropské unie ukazuje tentýž obrázek. Ve své první transformační zprávě Evropská banka pro obnovu a rozvoj (European Bank for Recovery and Development) pochválila reformující se země a kousavě kritizovala Evropskou unii: „Hlavní hrozba pro východoevropský export a investice přichází ze současné ohrožené a opožděné obchodní pomoci, která byla uplatněna se záměrem řídit obchod tak, aby podpořila cíle průmyslové politiky v Evropské unii.“ [Financial... 1994]

Do konce května 1994 uzákonila Evropská unie 19 antidumpingových opatření a 12 dalších omezení obchodu s reformujícími se zeměmi střední a východní Evropy. Tato opatření s cílem ochránit kapitál a práci ve starých a méně konkurence schopných částech průmyslu spíše brzdí nově reformující se země ve vstupu na ty západní trhy, kde mohou v současnosti něco nabídnout [Hedri 1993: 161, Stadler 1994].

Shrňme to ještě jednou. V integračních procesech se zájem slabší části silnější ekonomiky dostává do konfliktu se zájmy silnější části slabé ekonomiky. Dlouhodobě budou „vítězové“ integrace dominovat za prvé proto, že se výhody integrace rozšíří spolu s tím, jak integrace postoupí a počet „vítězů“ vzroste, za druhé proto, že „poražení“ v integraci opustí trhy a přestanou s kritikou. Celkem vzato, mezery sociálního blahobytu, k nimž dochází na vysoké úrovni, implikují mechanismy vyrovnávání.⁷ Problémy, které překračují hranice z chudých zemí do bohatých, nemohou být řízeny permanentně, ale alespoň částečně – inkluzí do říše bohatství. Mezery blahobytu mají na vysoké úrovni tendenci zrušit sebe samy. Sociální dynamika, která vede tímto směrem, spustí konflikt, jenž rozhodujícím způsobem ovlivní společnost v budoucnosti.

7. Závěry

Nápadným rysem modernity je progresivní vzrůst a intenzita sociálních závislostí. Ty jsou primárně spouštěny technickými inovacemi, ekonomickým vývojem a jeho sociálními důsledky [Elkins 1995: 40]. Válčné a informační technologie, levné dopravní prostředky a prostředky komunikace, nové technologie výroby spolu s jejich dalekosáhlými externalitami a transnacionalizací ekonomiky způsobují přeshraniční přelévání zájmů. Politika zaměřená na vypořádání se s těmito procesy transnacionalizace vede k novým vztahům mezi domácí a zahraniční politikou. „Klasická“ zahraniční politika neovlivňuje přímo životní podmínky v jedné zemi, ani není přímo svázána s politickou vůlí lidí. Zahraniční politika byla tedy doménou „čistých“ politiků. Jak ale vzrůstají nadnárodní závislosti, procesy odehrávající se v jedné zemi se stávají bezprostředně důležitými pro životní podmínky v zemi jiné. Chudoba, riskantní atomová zařízení, organizovaný zločin, investiční rozhodnutí „mnohonárodních“ společností, dalekosáhlé znečištění životního prostředí, megalomanské projekty hydroelektráren a zavlažovacích zařízení – všechny tyto procesy, které se odehrávají v jedné zemi, ovlivňují životní podmínky v jiné. V souladu s těmito závislostmi se objevují nové vztahy zájmů a stimulující intervence do

⁶) Takový je bezprostřední vliv nadnárodních opatření na lidské životní podmínky. To vede k růstu důležitosti i k problémům okolo ratifikace smluv jako NAFTA nebo Evropská monetární unie [cf. Milner 1995].

⁷) Od roku 1960 do roku 1990 v Evropské unii výrazně poklesly rozdíly v příjmech [cf. Werner 1994: 237].

„vnitřních“ záležitostí ostatních zemí. Vcelku se objevuje druh „navenek orientované vnitřní politiky“.

Sociologie by měla být brzy schopna nabídnout nástroje k analýze tohoto vývoje a jeho důsledků. Pokusil jsem se zavést termín „mezera blahobytu“ jako prostředek pro analýzu procesů transnacionalizace. Je, jak doufám, zřejmé, že „mezera blahobytu“ je termín vhodný pro analýzu důležitých vzorců nerovností. Termín „mezera blahobytu“ může usměrňovat sociologickou rekonstrukci lidské interpretace vlastní situace a sebe uvnitř situace, a může vést k hypotézám o výsledném sociálním jednání a reakci na mezeru blahobytu.

Mým záměrem není upravit mezinárodní politickou vědu. Mezinárodní politická věda se týká hlavně vztahu mezi státy a jejich představiteli. Transnacionalizace sociologie je zaměřena na přímé sociální vztahy mezi lidmi, kteří žijí v různých zemích. Procesy, které přesahují hranice, nezruší národní státy a ani nadnárodní sociologie nenahradí mezinárodní politickou vědu. Sociální vývoj zaujme v dohledné budoucnosti místo v časovém vztahu mezi národním státem a transnacionalizací. V průběhu transnacionalizace se tedy sociologie bude učit od mezinárodní politické vědy a bude ji postupně doplňovat.

Z angličtiny přeložila Klára Vlachová

GEORG VOBRUBA *pracoval jako výzkumný pracovník v berlínském vědeckém centru, v Hamburku v Ústavu pro sociální výzkum a od roku 1992 je profesorem sociologie na univerzitě v Lipsku. Zabývá se sociální politikou, politickou sociologií a teorií sociologie. Nejnověji publikoval knihu Autonomiegewinne. Sozialstaatsdynamik, Moralfreiheit, Transnationalisierung (Wien 1997, Passagen-Verlag).*

Literatura

- Belssasso, Quido 1981. „Undocumented Mexican Workers in the U.S.: A Mexican Perspective.“ Pp. 128-157 in *Mexico and the United States*, ed. by The American Assembly. New York: Columbia University.
- Blahusch, Friedrich 1994. „Flüchtlinge in Deutschland nach der Asylrechtsänderung im Grundgesetz.“ S. 141-154 in *Internationale Wanderungen. Demographie aktuell*, hrsg. von Rainer Münz u.a. Berlin: Humboldt Universität zu Berlin.
- Bohmann, Gerda, Georg Vobruba 1992. „Crises and their Interpretations.“ *Crime, Law and Social Change* 17: 145-163.
- Bolle, Mary Jane 1993. „NAFTA: U.S. Employment and Wage Effects.“ *CRS Report for Congress. Congressional Research Service*. Washington, DC: The Library of Congress.
- Brym, Robert J. 1992. „The Emigration Potential of Czechoslovakia, Hungary, Lithuania, Poland and Russia: Recent Survey Results.“ *International Sociology* 7: 387-395.
- Cornelius, Wayne A. 1981. „Immigration, Mexican Development Policy, and the Future of U.S. – Mexican Relations.“ Pp. 104-127 in *Mexico and United States*, ed. by The American Assembly. New York: Columbia University.
- Deacon, Bob 1994. „Global Social Policy.“ Pp. 59-82 in *Social Policy Beyond Borders*, ed. by Abram de Swaan. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Degen, Manfred 1994. „Perspektiven einer umfassenden Zuwanderungspolitik in der EG?“ S. 162-175 in *Zuwanderungspolitik in Europa*, hrsg. von Hubert Heinelt. Opladen: Leske und Budrich.
- Der Standard* 1993. (7. 4. 1993).
- Die Tageszeitung* 1993. (16. 7. 1993).

- Einem, Caspar 1996. „Migration Flows in the Wider Europe.“ Report from Session II. Sixth Conference of European Ministers Responsible for Migration Affairs. Warsaw, 16-18. June 1966. Mimeo.
- Elkins, David J. 1995. *Beyond Sovereignty. Territory and Political Economy in the Twenty First Century*. Toronto: University of Toronto Press.
- Faist, Thomas 1993. „Ein- und Ausgliederung von Immigranten.“ *Soziale Welt* 44: 275-299.
- Financial Times* 1994. (20. 10. 1994).
- Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1993a. (26. 7. 1993).
- Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1993b. (7. 8. 1993).
- Geißler, Frank 1995. *Transformation und Kooperation*. Baden-Baden: Nomos-Verlag.
- Gleick, Petr H. 1993. „Water and Conflict. Fresh Water Resources and International Security.“ *International Security* 18: 79-112.
- Gueheno, Jean-Marie 1993. *La fin de la democratie*. Paris: Flammarion.
- Hedri, Gabriella Izik 1993. „Die EG und die Staaten des ‚Visegrader Dreiecks‘.“ *Osteuropa* 43: 154-166.
- Holz, Klaus et al. 1994. „Verteilungskonflikte in politischen Integrationsprozesses: das Beispiel des Tarifkonflikts in der sächsischen Metallindustrie.“ S. 575-596 in *Europäische Integration und verbandliche Interessenvermittlung*, hrsg. von Volker Eichener, Helmut Volzkow. Marburg: Metropolis-Verlag.
- Huber, Joseph 1993. „Ökologische Modernisierung.“ *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 45: 288-304.
- Hulshof, Marije, Peter Krooneman 1992. „Asylum Seekers in the Netherlands.“ Pp. 35-50 in *Migration, Minorities and Policy in the Netherlands. Recent Trends and Developments*, ed. by Philip J. Muus. Report on Behalf of the Continuous Reporting System on Migration (SOPEMI) of the Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD), Amsterdam.
- International Herald Tribune* 1993a. (19. 11. 1993).
- International Herald Tribune* 1993b. (20. 11. 1993).
- Jungnickel, Rolf 1995. „Internationalisierung der Wirtschaft – Der empirische Befund.“ S. 45-77 in *Internationalisierung von Wirtschaft und politik – Handlungsspielräume der nationalen Sozialpolitik*, hrsg. von Winfried Schmäl, Herbert Rische. Baden-Baden: Nomos-Verlag.
- Karawajew, Walerij, Aleksej Kuprijanow 1994. „Westliche Hilfe für Rußland: Russische Meinungen und Konzeptionen.“ S. 1-23 in *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien* 5, Köln.
- Milner, Helen 1995. „Regional Economic Co-operation, Global Markets and Domestic Politics: A Comparison of NAFTA and the Maastricht Treaty.“ *Journal of European Public Policy* 2: 337-360.
- Müller, Harald 1993. *Die Chance der Kooperation*. Darmstadt: Wissenschaftliche Verlagsanstalt.
- Münz, Rainer, Heinz Faßmann 1994. „Geschichte und Gegenwart europäischer Ost-West-Wanderung.“ S. 20-40 in *Internationale Wanderungen. Demographie aktuell*, hrsg. von Rainer Münz u.a. Berlin: Humboldt-Universität zu Berlin.
- Nelson, Brent A. 1994. *America Balkanized. Immigration's Challenge to Government*. Monterey: The American Immigration Control Foundation.
- New York Times* 1995. (8. 6. 1995).
- Rittberger, Volker, Michael Zürn 1991. „Transformation der Konflikte in den Ost-West-Beziehungen.“ *Politische Vierteljahresschrift* 32: 399-424.
- Ronge, Volker 1991. „Social Change in Eastern Europe: Implications for the Western Poverty Agenda.“ *Journal of European Social Policy* 1: 49-56.

- Santel, Bernhard 1995. *Migration in und nach Europa*. Opladen: Leske und Budrich.
- Schoenemann, Peter 1995. „Vergleich neuerer Entwicklungen des nationalen Asylrechts in Europa.“ S. 65-81 in *Fluchtziel Europa*, hrsg. von Luise Drüke, Klaus Weigelt. München: Verlag Bonn aktuell.
- Schwarzer, Gudrun 1990. „Weiträumige grenzüberschreitende Luftverschmutzung. Konfliktanalyse eines internationalen Umweltproblems.“ *Tübingen Arbeitspapiere zur internationalen Politik und Friedensforschung*. Nr. 15. Tübingen: Universität Tübingen.
- Stadler, Andreas 1994. „Funktioniert die asymmetrische Handelsliberalisierung in den ‚Europaabkommen‘?“ *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 23: 395-406.
- Strübel, Michael 1992. *Internationale Umweltpolitik*. Opladen: Leske und Budrich.
- Süddeutsche Zeitung* 1991. (2. 5. 1991).
- Süddeutsche Zeitung* 1992. (11. 2. 1992).
- Süddeutsche Zeitung* 1993a. (15. 1. 1993).
- Süddeutsche Zeitung* 1993b. (6./7. 2. 1993).
- Süddeutsche Zeitung* 1993c. (9. 11. 1993).
- Süddeutsche Zeitung* 1994a. (2. 1. 1994).
- Süddeutsche Zeitung* 1994b. (7. 1. 1994).
- Swaan, Abram de 1994. „Perspectives for Transnational Social Policy in Europe: Social Transfers from West to East.“ Pp. 101-115 in *Social Policy Beyond Borders*, ed. by Abram de Swaan. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tagesspiegel* 19. 11. 1993.
- Thränhardt, Dietrich 1994. „Entwicklungslinien der Zuwanderungspolitik in EG-Mitgliedsländern.“ S. 33-63 in *Zuwanderungspolitik in Europa*, hrsg. von Hubert Heinelt. Opladen: Leske und Budrich.
- Tiemann, Mary 1993. „North American Free Trade Agreement: Environmental Issues.“ *CRS Issue Brief, Congressional Research Service*. Washington, DC: The Library of Congress.
- Vobruba, Georg 1993. „Bedeutungsverluste von Staatsgrenzen.“ *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 22: 85-92.
- Vobruba, Georg 1994a. „The Limits of Borders.“ Pp. 7-13 in *Social Policy Beyond Borders*, ed. by Abram de Swaan. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vobruba, Georg 1994b. „Transnational Social Policy in Processes of Transformation.“ Pp. 83-99 in *Social Policy Beyond Borders*, ed. by Abram de Swaan. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vobruba, Georg 1995. „Social Policy on Tomorrow's Euro-corporatist Stage.“ *Journal of European Social Policy* 5: 303-315.
- Vobruba, Georg 1996. „Selfinterested Aid. Related Modernization and Interwoven Interests between East and West.“ *Crime, Law and Social Change* 21: 1-12.
- Wallace, Claire, Adrii Palyanitsya 1995. „East-West Migration and the Czech Republic.“ *Journal of Public Policy* 15: 89-109.
- Welzmüller, Rudolf 1992. „Lebensfeindliche Armutsgrenzen an den Nahtstellen der Weltmarktregionen.“ *Gewerkschaftliche Monatshefte* 43: 717-726.
- Werner, Heinz 1994. „Wirtschaftliche Integration und Arbeitskräftewanderungen: Das Beispiel Europa.“ *Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung* 3: 232-245.

Legitimita práva, intimita a „infikce“

JIŘÍ PŘIBÁŇ*

Právnická fakulta UK, Praha

The Legitimacy of Law, Intimacy and 'Infiction'

Abstract: The author seeks to analyse the concept of legitimacy against the background of contemporary sociological and legal philosophical thought – especially that of Habermas, Luhmann, Derrida and Lyotard. He critically analyses Habermas's legitimation theory and Luhmann's concept of *Legitimation durch Verfahren* and attempts to develop a different concept of legitimacy with the support of Derrida's deconstructive approach to justice and with a critical evaluation of Rorty's and Lyotard's pragmatic understanding of politics. The author's reading of these philosophers and social or political thinkers brings him to the conclusion that the legitimacy of law in contemporary societies must come from the outer space of difference between the legal system and its environment. Legitimacy thus remains a kind of narrative with its own heteromorphic rules, not determined by any concept of universal morality, and is an 'infiction' of legal systems with ethical problems and various concepts of justice.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 2: 145-156)

I. Úvod

Vztah mezi legalitou a legitimitou byl v první polovině tohoto století jedním z určujících témat právní sociologie a filozofie. Tak například v typologii legitimního panství Maxe Webera se objevuje panství legální, založené na racionální a byrokratické proceduře. Stejně tak přitahuje vztah legality a legitimacy Carla Schmitta a legitimitě jako svěbytnému, byť v rámci čisté právní vědy marginálnímu tématu se věnoval Hans Kelsen. Carl Schmitt, zjednodušeně řečeno, redukuje podmínky legitimacy na legální výkon moci a v obecné a ryze formalisticky definované legalitě spatřuje ospravedlnění státu [Schmitt 1988: 8, 14ff]. Hans Kelsen a spolu s ním naprostá převaha stoupců právního pozitivismu a analytické jurisprudence legitimitu právní normy ve formálním smyslu definují jako skutečnost, že je vydána příslušným orgánem, a obsahově ji ztotožňují s *efektivitou* právní normy uvnitř systému pozitivního práva a společnosti samotné [Kelsen 1960: 212ff]. Z tohoto rámce ve své podstatě nevybočuje ani nedávný pokus Josepha Raze skloubit formálně legalistický přístup s určujícími politickými a morálními principy liberálně demokratické společnosti [Raz 1979]. Analytická jurisprudence jako by i nadále přes Hartovy nebo Razovy pokusy zůstávala „okouzlena“ faktem pozitivivity práva i politického systému a prvotní impuls Benthamův či Austinův jako by zůstával nepřekonatelným paradigmatickým omezením.

V sociologické teorii Maxe Webera je oproti Schmittově nebo Kelsenově právní filosofii respektováno ono neredukovatelné napětí mezi konsensem a řádem společně sdílených hodnot a morálních principů na straně jedné a obecným zákonodárstvím, resp.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. JUDr. Jiří Přibáň, katedra teorie práva a právních učení, Právnická fakulta UK, nám Curieových 7, 116 40 Praha I.

legálními procedurami moderního státu na straně druhé. Otázka legitimacy politického panství je podle Webera vždy otázkou *zevšednění charismatu* a v tomto procesu sehrává právo (a to nejen právo ve formě moderního systému obecného zákonodárství) klíčovou úlohu. Právo totiž umožňuje racionálně *kalkulovat* s původně iracionálními elementy každého politického panství a umožňuje ustavit v rámci politické organizace nezbytné vztahy sociální solidarity. V tom spočívá podle Webera jeho legitimizační funkce [Weber 1925: 142, 642ff]. Pro moderní legální politické panství je podle Webera potom stejně důležitá jeho neosobní struktura, založená v legálních procedurách a obecných právních předpisech, i obecná víra ve správnost obsahu těchto právních pravidel. Občanské přesvědčení a shoda založená ze širšího sociálního kontextu jsou podmínkou legitimacy panství stejně jako jeho legalita. Weber udržuje napětí mezi systémem a vírou či přesvědčením; je mu jasná nedostatečnost konsensuálně a hodnotově založené legitimacy. Zrovna tak ovšem neztotožňuje legitimitu pouze se silou byrokratické správy a neosobních anonymních norem moderního práva. Tento přístup Maxe Webera podstatně odlišuje od všech představitelů analytické jurisprudence a legalistické právní sociologie a filozofie.

II. Komunikativní rozum a intimita

Nedávné polemiky o podmínkách legitimacy práva a politického panství do značné míry ovlivnil dnes již téměř tři desetiletí starý spor mezi koncepcí legitimacy v díle Jürgena Habermase a teorií autopoietických systémů Niklase Luhmanna. V roce 1973 vyšla Habermasova kniha *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, která je kritickou odpovědí na Luhmannovu studii z roku 1969 *Legitimation durch Verfahren*. Habermas radikálně odmítá Luhmannovo systémové, ryze procedurální založení legitimacy i Schmittův legalistický decisionismus a vychází ve své knize z předpokladu, že systémové nároky státní organizace, vyjádřené právem, vedou v pozdně kapitalistické společnosti k nedostatku legitimacy politického panství a jeho následné krizi. Systém může do určité míry produkovat konformitu různými odškodněními, ale v jistém okamžiku nároky na tato odškodnění přesáhnou možnosti samotného systému [Habermas 1977: 104ff].

Hodnoty, normy a očekávání vznikající v diskursivním prostředí a sociální komunikaci mají podle Habermase bezprostřední vazbu k pravdě. Podle Habermase také existuje univerzální diskursivní etika, předurčená univerzální platností argumentace a racionálního rozhovoru, jež musí být vkomponována do politických a právních systémů, mají-li uspokojit požadavky na legitimitu. Víra v legitimitu je tedy podle Habermase vždy předurčena vírou v pravdivost existujícího řádu a systému [Ibid.: 131, 134ff].

Habermas přitom neztotožňuje automaticky podmínky legitimacy s morálními důvody, když ve své knize *Faktizität und Geltung* z roku 1992 říká: „...Platné morální normy jsou ‚správné‘ v diskursivně teoreticky objasněném smyslu spravedlivého. Platné právní normy sice jsou v souladu s morálními normami; legitimní jsou ale v tom smyslu, že nadto ještě vyjadřují autentickou samozřejmost právního společenství, férové zohlednění v něm rozložených hodnot a zájmů, stejně jako účelově racionální volbu strategií a prostředků...“ [Habermas 1992: 193-194]. Hodnoty, zájmy a nakonec i účelově racionální volba strategií a prostředků však vyplývají ze širšího rámce komunikativní racionality, která si nárokuje univerzální platnost (byť nikoli v kantovském transcendentálním smyslu) a z níž jsou všechny instituce, politická moc i samotný systém konstituovány [Ibid.: 230ff]. Výrazy jako dohoda, kompromis, konsens apod. tak mají své pevné založení v univerzálně platné argumentaci, jejích strukturách a vztahu k pravdě. V komunikativní

racionalitě, jež je prvním fundamentem veřejného světa politiky a nezbytnou podmínkou legitimacy a fungování politického panství a práva, musí být založeny všechny diskursy (např. pragmatické, eticko-politické, morální, juristické), které ve společnosti probíhají. Habermas, třebaže neztotožňuje podmínky legitimacy s morálními důvody, přitom říká, že právní rozhodovací procedury musejí být institucionalizovány tak, aby byly přístupné morálním diskursům. Nejdůležitější takovou procedurou je podle něho procedura demokratického zákonodárství [Ibid.: 565, 569ff]. Legální panství je potom legitimní v té míře, v jaké je otevřeno univerzálně platným pravidlům komunikativního rozumu a z něho odvozené diskursivní etiky.

Jürgen Habermas sám sebe někdy označuje za posledního filozofa osvícenské tradice a jeho pojem komunikativní racionality se zdá být opravdu posledním v řadě pokusů vybudovat západní společnosti na racionálně humanistických základech [Habermas 1993: 152]. Hledání univerzálních základů a hodnotových i normativních podmínek fungování politického systému a práva a jejich nalezení ve strukturách komunikativního rozumu a diskursivní etiky se zdá být opravdu posledním z „Velkých vyprávění“ celého moderního věku. Habermasovo vyprávění předpokládá všeobecnou vůli občanů podílet se na komunikaci, která je již bytostně politické povahy a z níž jsou konstruovány instituce politického systému. Jedinec do této komunikace vstupuje, ale musí se podřídit univerzálně platným pravidlům argumentace. Osvícenský paradox jedince, jemuž je přiznáno právo a svoboda za podmínky, že se stane subjektem a podřídí se jistým pravidlům, tak zůstává u Habermase zachováno ve své původní struktuře. Ani odklon od kantovského transcendentálního nemůže tuto skutečnost překonat.

Habermas se snaží anonymitu systému, právních procedur a neosobního odcizujícího konformismu podvázat a spoutat univerzální komunikativní racionalitou, prostupující rozmanitými sociálními diskursy a zakládající svět politiky. Habermas chápe lidské bytí jako podřízení se Pravdě, nikoli jako možnost „života v pravdě“. Tento původně Kafkův obrat přitom neznamená život v jediné Pravdě, jejíž význam by byl objektivně platný a prvořadý. Znamená „pouze“ možnost jedince stanovit si hranice vlastního života, stát se autonomní bytostí s individuálními zájmy a životními cíli v prostředí, které je svou podstatou heteromorfní. Život v pravdě tak předpokládá možnost žít v sociálním prostředí mnoha pravd, společně s nimi a vedle nich, tedy cosi, co vylučuje život v totalitních režimech, ale co ve svých politických důsledcích vylučují také apriorní struktury komunikativního rozumu a diskursivní etiky, z nichž se tvoří politická vůle. Žít v pravdě je možnost vyhnout se zlu, o němž Kundera píše: „...za komunismem, fašismem, všemi okupacemi a invazemi se skrývá základnější a obecnější zlo; obrazem toho zla se pro ni stal pochodující průvod lidí, kteří vztyčují ruce a křičí unisono stejné slabiky...“ [Kundera 1984: 100].

Je to zlo, které odpírá člověku jeho soukromí, které ho neustále měří a poměřuje, které ho vystavuje světlu a soudu okolního světa, které mu upírá možnost *intimity*. Intimita je systematicky potlačována všemi totalitními režimy. Stejně tak ovšem intimitu individuálního života nerozlišuje komunikativní rozum. V oblasti intimity se totiž *ruší protiklad soukromé/veřejné*, protože se zde předpokládá autonomie jednotlivce, jež není založena na podřízení se určité univerzální hře, průběžně kontrolované předem definovaným a podle toho také vybraným publikem. Intimita je oblast lidského života, která nepočítá předem s žádným publikem. Naproti tomu Habermas se ve svém díle snaží především vytvořit určitý typ svrchovaného publika.

III. Autopoiesis a legitimita práva

Možnost intimity a jedinečnosti lidského bytí sice ruší moderní dualitu mezi soukromým a veřejným, ale zároveň vyvolává přirozenou otázku či obavu, zda se náhodou veškerá sféra *sociální* včetně politického a právního systému a institucí nestává na jedincově jednání zcela nezávislá [Willke 1991: 109ff.]. Musíme se ptát, zda právní a politický systém nejsou determinovány pouze svými vnitřními zákonitostmi, zda se jejich hlavním kritériem nestala *funkčnost* a tudíž již jejich pouhá faktická existence bez dalších normativních a hodnotových předpokladů. Musíme se tedy ptát, zda legitimita práva a politiky nevyplývá již z toho, že se jedná o pozitivní sociální systémy, jak tvrdí například Niklas Luhmann a spolu s ním ostatní stoupenci teorie *autopoietických systémů* – teorie značně ovládající systémové paradigma současné sociologie a sociální teorie.

Tato teorie právo pojímá jako jeden z autopoietických systémů moderní komplexní společnosti, jenž se během historického vývoje vydiferecoval ze systémů politiky, morálky a hospodářství. Luhmannova teorie autopoietického práva a *legitimity procedurou* [Luhmann 1982: 113-121], jak přiznává i jeho velký oponent J. Habermas, může mít silný kritický náboj spočívající v předpokladu nezávislosti práva na konkrétních podmínkách politického systému, dobové morálce nebo ekonomických zájmech. Luhmann říká, že autopoietické právo vzniká v okamžiku, kdy ve společnosti samozřejmě fungují principy dělby moci a jejího omezení, právo je systematicky uspořádáno na principech obecného zákonodárství a o tom, co právem je a co jím není, se rozhoduje výhradně v komplexním systému pozitivního práva. Právo takové moderní společnosti se z hlediska temporality orientuje výhradně na budoucnost, aby mohlo redukovat rostoucí komplexitu této společnosti a působit jako jeden z rozhodovacích mechanismů.

Autopoietický systém práva je normativně uzavřený, otevřený je pouze kognitivně. To znamená, že může přijímat ze svého okolí informace, ale způsob, jak s nimi naloží, je dán výhradně jeho vnitřními normativními strukturami. Uzavřenost systému autopoietického práva je uzavřeností *komunikační* [Luhmann 1986: 194ff]. Základní diference, které ohraničují právo ve společnosti a umožňují jeho uzavřenost, jsou diference *právní-protiprávní*, tematizující selekci a diferenciaci uvnitř právního systému, a diference *právní-neprávní*, tematizující vztah právního systému a sociálního okolí. Okolí přitom nezahrnuje jen ostatní systémy společnosti, ale i všechny potenciální oblasti rozvoje samotného systému práva. Diference právní-protiprávní tematizuje právní přípustnost sociálního chování, zatímco diference právní-neprávní tematizuje samotné hranice právní regulace ve společnosti. Na základě těchto diferencí je možné, aby právo mohlo v moderní společnosti fungovat jako *struktura očekávání*, která je sama *kontingentní* [Luhmann 1983: 208ff]. Kontingentnost je jedna ze základních vlastností autopoietického právního systému i celé komplexní moderní společnosti. Také proto hovoří Luhmann o tom, že ve vztahu systém-okolí je nejdůležitější právě ona diference a neurčitost, která musí být teprve systémem popsána a tematizována a jež vždy zůstává jako otevřená možnost sociálního vývoje.

Ve vztahu k legitimitě práva je zajímavé hodnocení přirozenoprávní teorie, kterou Luhmann zcela shodně s Weberem chápe jen jako jistou ideologii, jež měla dobový význam pro utváření moderního systému pozitivního práva, když umožnila omezit moc panovníka odvoláním se na zákonitosti přírody [Luhmann 1981: 119-121]. Podle Luhmanna je tedy v moderních společnostech nutné hledat zdroje legitimacy práva výhradně v systému pozitivního práva, ale přitom uznává, že v soudobé sociologii neexistuje

tuje na otázku legitimacy pozitivního práva zcela přesvědčivá odpověď [Ibid.: 132]. Legitimita práva není podle Luhmanna dána ani jeho vazbou vůči pravdě, protože moderní komplexní společnosti údajně nevyžadují právo pravdivé, nýbrž takové právo, podle kterého je možné orientovat sociální chování a rozhodování [Luhmann 1969: 24ff]. Tím se Luhmann velmi podstatně odlišuje od Habermase. Podle Luhmanna nemohou lidé vzhledem k rostoucí komplexnosti a složitosti sociálního světa i práva zaujímat stanoviska ke konkrétním právním případům, nemohou se odvolávat na transcendentálně založené principy a hodnoty, mohou však přijmout určité právní procedury, prostřednictvím kterých se právní případy a konflikty formulují a řeší. Tyto právní procedury ztělesňují moderní politické ideály a principy právního státu, ale jejich přijetí vyplývá čistě z jejich operativní schopnosti.

Luhmann odmítá kromě konsensu založeného komunikativní racionalitou i Weberův pojem přesvědčení nebo víry (*Glaube*) jako podmínku legitimacy legálního panství a omezuje legitimitu na otázku jistých procedur, které jsou vlastní autopoietickému právu. Legalita se stává kritériem legitimacy a je v této vazbě dominujícím prvkem. Přestože Luhmann chápe proceduru mnohem širěji ze sociálně systémového hlediska a hlavním kritériem je u něho sociální funkčnost jednotlivých právních procedur, jeho koncept legitimacy se blíží místy Schmittovým představám o legitimitě legalitou. Jeho definice legitimacy zní: „...legitimita (...) je obecná připravenost přijmout v rámci určitých hranic tolerance obsahově ještě neurčená rozhodnutí...“ [Ibid.: 28]. Závisí na procesech učení a předpokladu akceptace právního rozhodnutí těmi, jichž se týká. Nespočívá na nějakém „svobodném“ uznání, na osobně odůvodněném přesvědčení, nýbrž na vnějším sociálním prostředí, které uznání závazných rozhodnutí institucionalizuje jako samozřejmost a hledí na ně ne jako na důsledky osobního rozhodnutí, ale jako na důsledky platnosti úředního rozhodnutí. Luhmann odmítá psychologismus v otázce legitimacy práva. Legitimita vychází z fungování samotného systému, který legitimituje sám sebe jistými procedurami, přičemž podle Luhmanna je rozhodující okolnost, zda systém umožňuje procesy učení, tj. zda umožňuje občanům jako prvkům systému kognitivně uchopit normativní očekávání obsažená v autopoietickém systému práva. V případě autopoietické teorie bychom mohli vlastně hovořit o jakési *autolegitimizaci práva*.

Luhmannovo pojetí legitimacy procedurou provokuje a vyvolává často velmi ostrý nesouhlas.¹ Jeho teorie znamená nejen soumrak přirozených práv, ale vůbec celé tradice právního humanismu, založené na představě člověka, který ve společenství s ostatními jedinci a na základě jisté univerzální pragmatiky stanoví sám sobě pravidla chování, určená ideály svobody a rovnosti. Vedle subjektového pojetí legitimacy však Luhmann zrovna tak boří představy analytické jurisprudence o právo jako produktu suverénní moci a státního donucení, protože je považuje za vnější elementy, které bezprostředně nemohou ovlivnit procedury autopoietického práva.

Z našeho hlediska je důležité, že Luhmann moderní společnost chápe zároveň jako společnost komplexní a kontingentní, ve které mezi jednotlivými systémy neexistují hierarchické, ale právě kontingentní vazby. Takovou společnost tedy nelze spoutat jediným ideologickým rámcem nebo ji ovládat a určovat její vývoj z jediného centra politické moci. Legitimita procedurou potvrzuje nezávislost práva na politice. Luhmann také zcela zřetelně chápe klíčovou roli *diference* mezi systémem a okolím. Problém však spočívá

¹) Ke kritice autopoietických systémů srv. např. [Cotterrell 1995: 107ff].

v tom, že téma legitimacy práva, ale i téma spravedlnosti Luhmann redukuje na oblast systému pozitivního práva. Jakákoli komplexní změna v moderní společnosti, např. revoluce však ukazuje, že téma legitimacy práva a spravedlnosti nemusí být záležitostí procedurální, ale naopak může v těchto okamžicích a historických situacích znamenat rozbití jistých procedur a vnější útok na systém. Luhmannův koncept legitimacy procedurou se zaměřuje pouze na to, co se děje uvnitř systému – nezajímá ji to, co je odlišné-*différend*. Proti tomu je každá komplexní změna a revoluce právě o tom, co je odlišné-*différend* [Lyotard 1988].

Právní procedury jsou důležitým předpokladem legitimního práva i politického panství v moderním právním státě, ale nejsou jediným zdrojem legitimacy. Otázka zní, zda dokonce legitimita práva není primárně podmíněna *vnějším* kritickým pohledem na právo a spravedlnost, který se strukturuje právě v oné oblasti diference a přirozeného napětí mezi systémem a doposud netematizovaným okolím. Jinými slovy, v následující části se budeme zabývat otázkou, zda formální legalita a obecné právní procedury v právním státě generují samy sobě všechny podmínky legitimacy nebo zda některé podmínky vycházejí také z okolí systému, které vůči systému pozitivního práva zůstává jako jiné a odlišné.

IV. Legitimita, fikce a paralogie

Hodnota vlastností systému pozitivního práva, jako jsou předvídatelnost, jistota, opakovatelnost nebo pravidlo „stejně případy posuzovat stejně“, vyplývá z ideje obecného zákonodárství. Vytvořit řád pravidel a norem, jejichž platnost je všeobecně závazná, znamená nepochybně velký průlom a zároveň posun v naplňování ideje spravedlnosti. Ústava a vůbec moderní právní stát konstruovaný jako řád obecně závazných pravidel, přináší také značnou individuální svobodu – svobodu založenou na vědomí hranic vlastního jednání i hranic působení samotné státní moci. V tomto smyslu je legitimní opravdu vše, co se odehrává v souladu s působením obecného legálního pravidla. Univerzalita zákona, spoutání politické autority právem a princip legality přispěly k překonání tradičních omezení lidské svobody [Unger 1976: 56-57, 166-220].

Právní stát ovšem nezná heteromorfní etický svět odvozený z konkrétního bytí člověka pro druhého, z péče o něho, z odpovědnosti za něho. Právní stát, ať zdůvodňovaný formálně legalistickými argumenty nebo přirozenoprávními argumenty a principy univerzální abstraktní etiky, omezuje ideu spravedlnosti na obecný racionálně kalkulatelný princip [Levinas 1985a, 1985b]. V tomto smyslu se Habermasova diskursivní etika nítakerak neliší od Luhmannovy systémové racionality právních procedur. Princip všeobecné platnosti pravidel, na němž je založen i princip legality, je v moderní době absolutně nezbytnou podmínkou legitimacy práva a politického panství v právním státě. Cenou, kterou za tuto podmínku platíme, je ovšem abstraktní definice podmínek a hranic lidství a podřízení života a svobody jedince abstraktnímu režimu pravidel a představ o těchto pravidlech. Moderní právní stát stojí a padá mimo jiné s principem formální rovnosti před zákonem, který vychází z požadavku spravedlnosti – požadavku rovného zacházení. Omezení se na tento princip však s sebou vždy nese hrozbu, že se člověk dostane do situace „před zákonem“, kdy nebude schopen přiřadit žádný význam obecným pravidlům a požadavkům, kdy se ocitne v absurdní a nepochopitelné situaci, jež vede k rezignovanému podřízení se nesrozumitelnému násilí. Usiluje-li právní stát o legitimitu, musí se potom stát *srozumitelným*. Musí vedle formálních legálních procedur také otevřít prostor jedinečnosti bytí každého jednotlivce, musí vystavit abstraktní obecná pravidla kritice

vycházející z okamžité situace, konkrétních podmínek a heteromorfních požadavků spravedlnosti.

Legitimita práva má velmi blízko k ideji spravedlnosti. Přesto bychom neměli legitimitu práva ztotožňovat s kritériem spravedlnosti. Podle Derridy je diference mezi právem a spravedlností určena tím, že právo je kalkulovatelné a naproti tomu spravedlnost náleží do oblasti nekalkulovatelného. Derrida také říká: „...Spravedlnost i nadále zbývá teprve přijít, *á venir*, má určitou a je jistou *á-venir*, nejvlastnější dimenzí událostí, které neredukovatelně přijdou. Vždy ji bude mít, tuto *á-venir*, a vždy ji má. Snad z tohoto důvodu spravedlnost, pokud se nejedná pouze o právnícký nebo politický pojem, otevírá pro *l'avenir* transformaci, znovuuspořádání nebo znovuzaložení práva a politiky. „Snad“, člověk vždy musí říkat snad o spravedlnosti. Existuje *avenir* pro spravedlnost a neexistuje spravedlnost kromě toho stavu, kdy některá událost je možná, která, coby událost, se vymyká kalkulaci, pravidlům, programům, předpovědím a tak dále. Spravedlnost jako zkušenost absolutní alterity je neprezentovatelná...“ [Derrida 1992: 27]. Derrida takto přisuzuje spravedlnosti nekalkulovatelnost a možnost vykročení z jakéhokoli horizontu, čímž se jeho pojetí zcela liší například od Kantova pojetí, jež znamená právě stanovení určitého horizontu a kalkulovatelnost jednání.

V Derridově textu *Force of Law* se pojem legitimacy objevuje velice marginálně. Legitimita podle Derridy náleží do oblasti kalkulovatelného a je tak blíže právu než spravedlnosti. Jako by legitimita i legalita byly již výkonem a převedením spravedlnosti do systému regulujících a kodifikovaných předpisů – spravedlnosti, již je původně vlastní heterogenita, nekonečnost, nekalkulovatelnost, rebelantství vůči jakémukoli pravidlu a absence symetrie [srv. např. *ibid.*: 22]. Jistě, Derrida má pravdu v tom, že legitimita není spravedlnost. Legitimita však není ani stejného žánru jako legalita. Jaké místo bychom potom mohli legitimitě práva připsat v topografii soudobých diferencí mezi právem a spravedlností?

Zdá se, že legitimita práva stojí vně legálních pravidel, přestože s nimi počítá a tato pravidla podmiňují vůbec možnost o legitimitě hovořit. Zrovna tak legitimita stojí vně každé spravedlnosti – Derridově konceptu spravedlnosti, vycházejícímu spíše z Levinasovy etiky jedinečného, anebo Lyotardově konceptu, navazujícího na Kantovo pojetí spravedlnosti jako regulativní ideje. Legitimita práva a politického panství je určitým převyprávěním spravedlnosti do konkrétních dobových, sociálních a právních podmínek. Proto se pravidla legitimizace práva a panství, která jsou svou podstatou pravidly *vyprávění*, mohou dobově a místně odlišovat, třebaže jejich jednou z hlavních funkcí je vždy ospravedlnění práva, tj. vztahení legálních pravidel a procedur vůči spravedlnosti.

V tomto smyslu je *legitimita vykonáním spravedlnosti ve formě vyprávění*, které se však narozdíl od výkonu práva bezprostředně nemůže odvolat na státní násilí a které náleží do sféry mínění a rétorické zručnosti. Legitimita práva není možná převodem nekalkulovatelné spravedlnosti na procedury autopoietického systému práva. Legitimní panství a systém práva není možné založit ani z komunikativních procedur a univerzálních pravidel diskursivní etiky, protože o legitimitě je možné hovořit i mimo rámec požadavků aktivní spoluúčasti na politickém životě a diskursivní praxi, podřízené režimu Pravdy. Legitimita práva vzniká právě kdesi v onom prostoru diference mezi kalkulovatelným právem a nekalkulovatelnou spravedlností, vzniká jako snaha dočasně překlenout zdánlivě nepřekročitelnou propast mezi etickými požadavky spravedlnosti, založenými v jedinečnosti bytí každého člověka, a neosobním systémem obecných právních pravidel

a procedur. Úkolem každého legitimizačního vyprávění je vytvořit dočasné spojení a překlenout diference mezi přednormativní etikou, založenou z konkrétního asymetrického vztahu k druhému a heideggerovské odevzdanosti (*Gelassenheit*), a normativními strukturami systému práva.

Oblast diference mezi právem a spravedlností, kterou bychom mohli nazvat *oblastí strategií legitimizace práva*, nás vede k závěru, že mnoho z podmínek legitimacy soudobého práva náleží do oblasti podmínek existence možnosti vyprávění a *fikcí* o právu. Vrátime-li se ještě na okamžik k Derridově textu *Force of Law*, zjistíme, že autor cituje na jednom místě Montaigne, který odlišuje právo od spravedlnosti a přitom říká, že každé právo má legitimizační fikce, na kterých zakládá pravdu své spravedlnosti. Tyto fikce, jež Montaigne přirovnává k ženským umělým zubům ze slonoviny, tak umožňují legitimizovat právo z hlediska spravedlnosti, což je jinak nemožné ze samé vnitřní podstaty práva, dané politickou autoritou a mocí [Ibid.: 12]. Legitimita práva je potom dána mimo jiné i jeho otevřeností, která připouští možnost formulovat fikce o něm samém – fikce, jež jsou dobově a místně ohraničeným vyprávěním a zdaleka nemusí mít bezprostřední vazbu k Pravdě jako například přirozenoprávní diskurs. Legitimizační fikce jsou jakýmsi testem práva zvnějšku, jsou zkouškou, v jaké míře systém pravidel pozitivního práva umožňuje, aby byl podřízen vnější kritice jiných slovníků a pravidel.

Každá právní procedura a formální pravidla musí existenci těchto fikcí teprve umožnit, podporovat možnost tvorby každých nových fikcí a zajistit existenci stávajících fikcí. Můžeme formulovat tezi, že *právo je potenciálně legitimní tehdy, když jeho formální struktury umožňují tvořit nové legitimizační fikce, které ho testují co do obsahu a konstitutivních principů*. Fikcí potom není, jak se domnívají Weber nebo Luhmann, pouze přirozenoprávní ideologie, ale zrovna tak i teorie autopoietických systémů nebo Habermasova diskursivní etika. V tomto kontextu opět vidíme, že legalita je podmínkou legitimacy, ale také, že legitimizace práva může a musí být podřízena i zcela jinému než ryze legálnímu slovníku.

Legitimita práva je potom dána především autonomií a nezávislostí vůči politické moci a síle či dokonce násilí stojící v pozadí právních pravidel – je dána možností autonomně a nezávisle formulovat legitimizační fikce o právu. Zároveň to, co je považováno v právu za legitimní, je podřízeno pravidlům vyprávění a slovníku určité legitimizační fikce. Vzhledem k existující mnohosti, pluralitě a tudíž omezené platnosti těchto fikcí potom nemůžeme legitimitu odvozovat od „fiktivního“ všeobecného přesvědčení či konsensu, jehož možnost, jak říká například Lyotard, se v postmoderní situaci vytratila [Lyotard 1984: kap. XIV].

Legitimita práva a politického panství však není ani záležitostí hodnotového relativismu nebo pouze soukromého individuálního přesvědčení a nepodléhá pouze nahodilému slovníku a pravidlům určitých řečových her, jak bychom se mohli domnívat například z liberálně ironického přístupu Richarda Rortyho. Rorty chápe svou liberální ironii jako definitivní zpochybnění a relativizaci všech výpovědí a představ o realitě. Dále například interpretuje zcela relativisticky Kunderovu ironii a melancholickou skepsi. To je ovšem omyl, protože v Kunderových románech vždy existuje reálný svět, který je nezávislý na „produkcí“ slov, vůči němuž je možné vztáhnout vlastní bytí a v němž je možné hledat autenticitu a obnovit intimitu a jedinečnost vlastního já. Rortyho sympatické združňování literární intimity a kritika agresivně uzurpátorského filozofického slovníku zahrnuje radikální odmítnutí každého konečného slovníku, jenž by mohl ospravedlnit politickou

moc [Rorty 1989: 115]. Jediným účelem politické moci má být podle Rortyho ochrana individuálních svobod. Všechny slovníky ospravedlňující tuto moc mají mít pouze kontingentní povahu. Jediným kritériem, podle kterého ten či onen kontingentní slovník momentálně vysvětluje a organizuje politickou moc, je jeho přesvědčovací schopnost. Potom by ovšem v pozadí každého slovníku byla rozhodující síla, s jakou bude ve veřejných diskurzech prosazován. Nejsou to však právě slovníky fanatiků, které se kromě síly spoléhají i na násilí a které by proti liberálně ironickým slovníkům okamžitě ovládly prostor politiky a tak předurčily charakter politické moci? Rorty si je tohoto problému vědom, a proto se nakonec uchyluje ke konstrukci, že veřejný svět musí být chráněn před fanatiky a že musí existovat jistý soubor „elementárních slov“ (jedná se o pojem převzatý od Martina Heideggera), jejichž síla spočívá kromě užití v jejich „obecném pochopení“ a jejichž povaha přesto zůstává bytostně soukromá [Ibid.: 116ff]. Problém, kdo a v jakém diskursu definuje fanatika a jaká bude platnost slovníku, jehož bude použito k vyloučení fanatiků z veřejného světa liberálně ironické společnosti, Rorty opomíjí, přestože má z hlediska konstituování veřejného světa politiky i práva zcela zásadní význam.

Rortyho ve své podstatě utopický projekt liberálně ironické společnosti zůstává založen na představě, že ve vzájemném přesvědčování můžeme dospět k „dobrému kompromisu“, který je hlavním stabilizačním prvkem kontingentního prostředí politiky. Rortyem hlášaná nová morálka z „moudrosti románu“ tak zůstává v zajetí některých typicky moderních schémat. V této souvislosti lze připomenout Lyotardovu poznámku, že relativismus je jen negativním momentem modernismu, který si podržuje jeho metajazyk [Reading 1991: 65ff].

Lyotarda s Rortyem i přes tuto obecnou kritiku relativismu spojuje mnoho znaků jako např. úzká vazba mezi uměním a politikou, důraz na pragmatickou performativitu a přesvědčování, odpor k teoretickému metajazyku a „racionalistickému terorismu“ [srv. např. Lyotard 1985: 73-74] a teoriím vůbec či kritika vědění jako „objektu vlastnictví a reprezentace“. Lyotard se však od Rortyho odlišuje jednak zpochybněním konsensu, a dále také tím, že usiluje právě o podrobný popis veřejného politického rámce v postmoderní situaci.

Podle Lyotarda politika v této situaci zůstává nezakotvena v nějakém diskursu Pravdy a začíná právě tam, kde nám chybí předem určené základy pro rozhodování a soudy. Lyotard vychází z priority ontologického diskursu před epistemologickým [Reading 1991: 111] a namísto Pravdy staví do popředí Spravedlnost jako regulativní ideu v aristotelsko-kantovském smyslu. Mezi spravedlivým a pravdivým neexistuje spojení, naopak veškerá nespravedlnost a politický teror vzniká z předpokladu, že spravedlnost a pravda mohou být sjednoceny. Politika se tak musí stát výlučně záležitostí spravedlnosti a potažmo etiky. Politický odpor se posouvá z opozice k diferenci. Spravedlnost je vždy tím, co teprve musí být učiněno, o čem musí být rozhodnuto. Nikdy není předem daným výkladem a schématem významů.

Veškerá založení legitimizace politických činů se vždy nalézají časově ve stadiu, že o nich musí být teprve rozhodnuto. Lyotard hovoří o nutnosti *legitimizace paralogií a performativitou*, tj. možnosti činit kroky s předem neznámým významem. Moderní legalita je údajně produkt osvícenského racionalismu, a proto zaniká zároveň s ním. Legitimizace podle Lyotarda napříště nemůže přijít odjinud než z řečové praxe a vzájemné komunikační aktivity. Moderní legalita a právní stát se stává jen jednou z mnoha jazyko-

vých her, kterou rozhodně není možné legitimovat společnost jako celek, resp. její politický systém a panství [Lyotard 1984: kap. X]. Legitimita je podmíněna heteromorfností jazykových her a je údajně nutné dospět k určité ideji a praxi spravedlnosti, která by nebyla spjata s idejí a praxí konsensu. Je nutné vytvořit určitou politiku, při níž bude stejnou měrou respektována touha po spravedlnosti a touha po neznámém. Lyotard ztotožňuje nárok na spravedlnost s avantgardním nárokem na nepoznané [Ibid.: kap. XIV]. Spravedlnost potom spočívá v možnosti rovné participace v systému heteromorfních jazykových her a v možnosti říkat doposud nevyčtené a naslouchat tomu, čemu byl doposud odpirán sluch, a tak i měnit pravidla různých vyprávění.

V. Závěr: legitimní právo, intimita a „infikce“

Lyotardovo a ostatně i Rortyho chápání soudobé situace v západním myšlení, společnosti a její politice nám ukazují možná východiska kritiky legalistického pojetí systému pozitivního práva a jeho legitimacy. Přes myšlenkový obrat, jaký Rortyho nebo Lyotardova filozofie představují, zůstává však ústřední problém, zda chápání sociální reality na pozadí plurality a heteromorfnosti jazykových her, malých vyprávění a kontingentních slovníků představuje preskriptivní nebo deskriptivní vyprávění. Tento problém zůstává otevřený i v Lyotardově knize *Au Juste* (angl. *Just Gaming*), kde je nastolen jako jedno z ústředních témat. V deskriptivní rovině bychom museli dospět k závěru, že postmoderní situace je určena neustálým soupeřením mnoha vyprávění a ideologií, kterým nikdo nemůže z žádného titulu zabránit, aby se sama považovala za „velká“ nebo „fanatická“. Politika by potom byla neustálým bojem mezi jednotlivými vyprávěními a slovníky, které se budou snažit dokázat svou převahu a sílu a budou se chtít prosadit jako výlučná vyprávění a slovníky. V preskriptivní rovině naproti tomu musíme řešit problém, že legitimita paralogií i liberální ironie mají normativní sílu, a tudíž předem stanoví rámec přijatelných a legitimních vyprávění a slovníků, omezují heteromorfnost a definují si meze diferencí.

Lyotard se toto dilema snaží překlenout tím, že zdůrazňuje regulativnost spravedlnosti, úzce ji váže také k estetickým soudům [Reading 1991: 87] a odmítá chápat ji v legislativním smyslu. Snaží se tedy zachytit spravedlnost v obdobné diferencii vůči právu jako Derrida, přestože se odvolává na (Derridou kritizovanou) Kantovu kritickou filozofii.² Tím se ovšem ani v postmoderní situaci nemůžeme zbavit celého problému legislativních a normativních témat, protože právo a ostatní normativní systémy nadále zůstávají důležitými strategiemi a jejich vnitřní pragmatika tvoří součást života společnosti. Práva se nezbavíme tím, že politiku podřídíme pouze regulativní spravedlnosti. Naopak, jak tvrdí Derrida, spravedlnost, aby se vůbec v konkrétních sociálních podmínkách projevila, musí být obvykle z nekalkulovatelného převedena do kalkulovatelného režimu pravidel. Legalita a zákonodárství nemohou potom stát v jednoduché opozici k legitimnímu založení politiky, jak by se mohlo zdát z některých Lyotardových myšlenek.

Zdůraznili jsme již, že legalita je nezbytnou podmínkou legitimacy. Zdůraznili jsme také, že o tom, zda legální panství bude považováno za legitimní, se rozhoduje nikoli podle formálních právních procedur a kritéria funkčnosti systému práva, nýbrž vně tohoto

²) Lyotard také originálním způsobem interpretuje Kantovo pojetí estetických soudů. K tomu srv. [Lyotard 1994].

systemu. System práva může zdánlivě fungovat nezávisle na vnějším legitimačním rámci, ale v tom případě zůstává neosobním anonymním mechanismem a člověk vždy zůstává „před zákonem“. Legitimním se každé právo a legální procedury stávají teprve v té míře, v jaké umožňují sociálnímu okolí tvořit fikce o právu a zákonodárství. Kdybychom se měli kriticky vrátit k Luhmannově teorii, řekli bychom, že legitimita není záležitostí autopoietického systému, ale naopak se generuje z difference mezi ním a jeho okolím. Možnost tvořit legitimizační fikce o právu a politickém panství však vzniká teprve tehdy, když ve společnosti existuje prostor, v němž jedinec může prožívat svou autenticitu a v němž si může uchovat a chránit *intimitu* svého vlastního bytí. Právě tato intimita zaručuje možnost volně si stanovit pravidla pro určitou fikci a tvořit ji v rámci libovolně zvolené pragmatiky určité řečové hry.

Míra legitimacy práva a panství není potom mírou souhlasu subjektů moci a práva, nýbrž vyplývá z paradigmatického vztahu mezi právním systémem a jeho okolím. Právo je totiž legitimní v míře, v jaké je otevřeno kritice zvnějšku, jinými slovníky a pragmatikami jiných řečových her. Legitimizace práva vždy zůstává otevřeným projektem, jenž závisí na okamžitém množství a síle existujících fikcí a míře, v jaké se nabízí možnost intimního bytí člověka. Fikce, ačkoli velmi často pramení z individuální zkušenosti, není omezená na soukromý svět. Jejím určením je vždy veřejný svět vyprávění.

Legitimita práva rozhodně neznamená nějaký stav nebo institucionální zajištění politické participace. Můžeme dokonce parafrázovat výrok Williama S. Borroughse, že jazyk je virus z vnějšího prostoru, a říci: *legitimizace práva je infikce zdánlivě hodnotově neutrálního systému práva etickými problémy a tématem spravedlnosti*. Infekcí jsou fikce – budeme hovořit o „infkcích“ práva. System pozitivního práva se musí neustále potýkat s „infikcemi“, a tak čelit své vlastní krizi. Anonymní neosobní struktury pravidel musí čelit výzvám intimního světa občanů-vypravěčů. Je patrné, že v současnosti potřebujeme co nejvíce legitimizačních fikcí, které by nám umožnili reflektovat a kritizovat právní systémy z pozice „outsiderů“ – fikcí, jež nemají doktrinální povahu, nenutí jedince mluvit ve stejných slabikách, ale naopak se blíží literární ironii vzhledem k tomu, že jsou vyprávěny s vědomím odstupe od tématu.

JIRÍ PŘIBÁŇ je docentem Právnické fakulty UK, kde vyučuje sociologii a teorii práva. V roce 1996 mu vyšla kniha *Sociologie práva (Praha: SLON)* a v letošním roce kniha *Hranice práva a tolerance (Praha: SLON)*.

Literatura

- Cotterrell, Roger 1995. *Law's Community*. Oxford: Clarendon Press.
- Derrida, Jacques 1992. „Force of Law: The Mystical Foundation of Authority.“ In *Deconstruction and the Possibility of Justice*, ed. by D. G. Carlson, D. Cornell and M. Rosenfeld. New York: Routledge.
- Habermas, Jürgen 1977. *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen 1992. *Faktizität und Geltung*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen 1993. *Justification and Application*. Cambridge: The Polity Press.
- Kelsen, Hans 1960. *Reine Rechtslehre*. Wien: F. Deuticke Verlag.
- Kundera, Milan 1984. *The Unbearable Lightness of Being*. New York: Harper and Row.
- Levinas, E. 1985a. *Time and the Other*. Pittsburgh: Duquesne University Press.
- Levinas, E. 1985b. *Ethics and Infinity*. Pittsburgh: Duquesne University Press.

- Luhmann, Niklas 1969. *Legitimation durch Verfahren*. Neuwied: Luchterhand.
- Luhmann, Niklas 1981. *Ausdifferenzierung des Rechts*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas 1982. *The Differentiation of Society*. New York: Columbia University Press.
- Luhmann, Niklas 1983. *Rechtssoziologie*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, Niklas 1986. *Soziale Systeme*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Lyotard, J. F. 1984. *The Postmodern Condition*. Manchester: Manchester University Press.
- Lyotard, J. F. 1985. *Just Gaming*. Manchester: Manchester University Press.
- Lyotard, J. F. 1988. *The Differend*. Manchester: Manchester University Press.
- Lyotard, J. F. 1994. *Lessons On the Analytic of the Sublime*. Stanford: Stanford University Press.
- Raz, Joseph 1979. *The Authority of Law*. Oxford: Clarendon Press.
- Reading, Bill 1991. *Introducing Lyotard*. New York: Routledge.
- Rorty, Richard 1989. *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schmitt, Carl 1980. *Legalität und Legitimität*. Berlin: Duncker und Humblot.
- Unger, R. M. 1976. *Law in Modern Society*. New York: Free Press.
- Weber, Max 1925. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J. C. B. Mohr Verlag.
- Willke, H. 1991. „The Autopoietic Theory of Law: Autonomy of Law and Contextual Transfer.“ In *Controversies about Law's Ontology*, ed. by P. Amselek and N. MacCormick. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Summary

In the first part of the essay, the author summarises classical meanings and theoretical approaches of the concept of legitimacy, as developed in social and legal sciences at the beginning of this century, mostly in the works of Weber and Schmitt. He then criticises the Habermasian concept of legitimacy and discursive ethics, which cannot sufficiently explain the changing nature of contemporary western societies. Turning to the brief analysis of Luhmann's concept of autopoietic law and legitimation by procedures, the author emphasises the concept of difference between a system and its environment. The author suggests that legitimation cannot be limited to the world of general procedures, as it is in Luhmann's theory. The concept of difference, which is somehow 'forgotten' in Luhmann's description of legitimate law, appears to him to be of essential importance in exploring certain ideas from Derrida's essay *Force of Law* and Lyotard's concepts of justice and narratives. He comes to the conclusion that legitimacy is a sort of fiction which comes from the 'outside' of a legal system. It has its own narrative rules which are independent legal rules and procedures. It is a constant challenge to the law, it is a fiction which becomes an 'infiction' of law. It infects it with notions of justice and morality, although at the same time it can hardly be reduced to these notions. The space of legitimacy is then just the space of the difference between law and justice.

Byrokracie, riziko a diskuse o krizi životního prostředí

OLEG SUŠA**

Filozofický ústav AV ČR, Praha

Bureaucracy, Risk, and Environmental Crisis Discourse

Abstract: The article focuses on the interactions between the modern bureaucracy system, complex technological systems and the current ecological crisis. The main integrative line of analysis follows a development of Max Weber's idea of the dynamics of innovation and routinisation, which applies to the current environmental discourse. The concept of ecological crisis is clarified, as it is an important condition for a sound environmental policy. The crisis of the interactions between human society and nature as the preferable further definition would enable also an alternative innovation of environmental policy – confronting the routine calculative bureaucratic and technocratic definitions hitherto dominant – thus enabling a new form of open, discursive and integrative politics of flexible adaptation of modern institutions and value systems, responsive to the cultural difference.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 2: 157-167)

Základem tradice sociologického pojetí organizace moderní společnosti je bezesporu koncepce byrokracie a byrokratizace Maxe Webera. Weber ovšem nežil v době komplexních techno-sociálních systémů druhé poloviny 20. století, ani v podmínkách globální ekologické krize. Přesto postřehl centrální význam byrokratického systému organizace s jeho technickým charakterem. Pro Weberovo chápání byrokracie bylo příznačné myšlení ve dvou liniích: na jedné straně linii mocenské – v rámci modernizačních procesů rozvoje státu, na druhé straně obecně kulturní linii v rámci širšího kontextu symbolického zvěčňování světa jako „racionalizace“ společenského života a porozumění světu i jednání.

V kontextu mocenské analýzy vztahů panství to je pro Webera především moderní stát, jenž bude prototypem centralizovaného, právně legitimizovaného svazku, který umožňuje administrativní kontrolu lidí (populace) na určitém přírodním území určeném státními hranicemi. Byrokratický fenomén v kulturním smyslu a kontextu je explicitně racionalizací výkonu moci administrace a technické kontroly lidí, tj. jejich sociálních vztahů moci, autority, směny atd., jež jsou „odkouzleny“. Implicitně jde o administraci a technickou kontrolu věcí, v podobě surovinových či energetických i prostorových zdrojů a jejich dopravních přesunů – tedy technicky utilizované a vědecky definované, analyzované a manipulované „odkouzlené přírody“.

Byrokratický systém organizace administrování světa se proto jevil jako racionální zejména ve smyslu věcnosti, odbornosti, „objektivit“ verifikovatelné vědeckým pozorováním a konstrukcí informace v podobě „faktů“. Weberův model byrokratického vzorce administrace světa a jeho organizační strukturace je zároveň jeho hodnocením: ve srov-

*) Tato stat' byla vypracována v rámci výzkumného grantu GA AV ČR č. A 000 9505.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Oleg Suša, CSc., Filozofický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1.

nání s jinými historickými a kulturními formami se jeví jako výkonnější, protože je založen na objektivitě neosobní odbornosti (expertizy), odborném vzdělání a školení, na právní, technické a vědecké kompetenci vědění [Weber 1964]. Tento konsensus je základem dobrovolného podřízení autoritě úřadu, jež je v podstatě ztotožněna s autoritou expertizy, tj. *odborného vědění*, jež legitimizuje politickou moc či vedení, vůdcovství. Legitimizace vztahů panství odborným věděním motivuje poslušnost vůči autoritě na základě technické racionality jako zároveň hodnoty posvěcení autoritou vědeckého rozumu, tedy vědeckotechnickou magií. Nebezpečí v politickém ohledu Weber viděl v momentu *rutinizace* technických operací byrokracie, a proto hledal protíváhu v *inovaci* v podobě politického „charismatického“ vůdcovství a proroctví [Weber 1990: 42-44].

Myšlenku o „ocelové kleci“ byrokratické racionality jako *hrozby rutinizace* Weber šířeji nerozpracoval – lze však usoudit na jeho kulturní rozbor procesů rutinizace charismatu v sociologii náboženství [Weber 1966, Roberts 1995], kdy určitá úroveň institucionalizace a administrativní technické rutinizace působí na zablokování dynamiky *inovativnosti* života skupin i jejich sociálně konstruovaných a vynucovaných obrazů o světě, rituálů, etických norem a hodnot. Zde by snad bylo možno hledat semínko pochybností o jednoznačné racionalitě racionalizačního procesu modernizační evoluce společností i předobraz konceptů současné sociologie vědy, která ukazuje rovněž na „ocelovou klec byrokratické rutinizace“ *institucionalizovaného vědění* v rámci „technovědy“. Tento rámec určuje tvořivou inovační produktivitu i sociální cíle výzkumu, vývoje a aplikace vědeckého vědění a informací [Mendelsohn 1976, Wynne 1996].

Představa byrokracie jako nositele řádu a ochránce před chaosem, již vystihoval Weberův model stabilní a technicky výkonné strojové struktury byrokratické organizace jako „sociální technologie“, je konfrontována s rizikem v novém kontextu chaosu ohrožení životního prostředí. Základním východiskem uchopení této problematiky je uznání toho, že nejde o chaos „přírody“, jež „zvenku“ ohrožuje lidské společnosti, ale o *společensky vytvářené riziko*. Takto např. J. M. Gillroy ukazuje, že ekologické riziko vytváří strategickou situaci rozhodování, ve které je jeden občan využíván kvůli preferencím jiného občana. Soudobá rizika životního prostředí mají *kolektivní* povahu a vytvářejí *mocenskou asymetrii*.¹

¹) Znamená to, že v praxi nemají všichni lidé stejné šance a předpoklady (např. informace, technické a ekonomické prostředky) pro účast a spolupráci ve strategickém rozhodování. Na jedné straně stojí organizace, podniky vybavené technikou atd., jež rozšiřují riziko na populaci neorganizovaných jednotlivců na straně druhé. Pouze jedna strana má reálné možnosti sledovat ve svých volbách diktát ekonomické racionality, kdežto druhá strana může pouze akceptovat či reagovat na hazardy – až poté, co jim byla vystavena. Jednotlivci jsou tak v rámci obyvatelstva vystaveni *společensky vytvářenému ohrožení bez možnosti se k riziku předem vyjádřit*. Z kolektivní povahy ekologického rizika vyplývá, že jednání jednotlivců má jen malou moc *ex ante*, ve srovnání s organizacemi a firmami. Mocenská nerovnováha narůstá, jestliže neexistují regulativní instituce, jež by zavazovaly všechny aktéry kolektivně ke spolupráci při rizikovém rozhodování *ex ante*. Instituce by měly sloužit obraně občanského práva na svobodné rozhodování i na zdravé životní prostředí, které představuje veřejný statek. Občan má takto dostat šanci reálně participovat v koordinovaném procesu prevence ohrožení životního prostředí. Mocenská rovnováha může být garantována v rámci sebeorganizace politické komunity občanů [Gillroy 1992: 224-225].

Složité technické a byrokratické systémy, ekologická krize a reakce na ni v soudobém „ekologickém diskursu“

Stálost a uspořádanost jako vlastnosti byrokratické identitní představy kontrastují s vysokou dynamikou a nestálostí současného světa. Existuje však viditelný soulad „*byrokratického stroje*“ a *velké složité techniky*. Byrokracie a velká složitá technika – co je předpokladem jednoho, a co důsledkem druhého a naopak? Odpověď na tuto otázku často hledáme jen obtížně: administrace centralizovaných socio-ekologických celků vyžaduje rozsáhlou techniku. Velké centralizované technické systémy vyžadují byrokratickou administraci. Byrokracie různého druhu mají ústřední roli v životě moderní urbanisticko-průmyslové civilizace. Funkční nezbytnost byrokracie je často nahrazována legitimizací – rituály sebepotvrzování. Součástí legitimizačních rituálů velkých centralizovaných administrativně-technických systémů je plánování a anticipace ekonomicko-technologického růstu a koordinace administrování „celé společnosti“ v čase a prostoru.

Z těchto skutečností vychází D. Torgerson při formulování teze, že „administrativní sféra“ je hlavním činitelem vytváření ekologických problémů [Torgerson 1994]. Ekologické problémy jako vedlejší, nezamýšlené a tudíž neanticipované, neplánované, nezakalkulovatelné – se staly kamenem úrazu administrativní sféry. Navíc tu jde o problém, jak byrokratické instituce společnosti definují a normují problémy a hrozby životního prostředí. Byrokratický princip stálosti a uspořádanosti v systému organizace institucionálního jednání je v podstatě snahou o technickou kontrolu lidí. Odpor lidských složek a dynamická proměnlivost prostředí si však vynucují *komunikativní inovace* (institucionální racionalita je konfrontována s racionalitou normativní): komunikace vyžaduje symboly. Svět průmyslového výkonu se řídí symboly, založenými na reziduu racionalistické představy o pokroku lidstva. Progres má být zajišťován systémovým přístupem autokorekce vyloučení chyb v procesech řešení problémů pomocí informační zpětné vazby. Toto pojetí komunikativního jednání není dialogem osobní komunikace, spíše *neosobním monologem* velkých byrokratizovaných organizací.

Toto schéma „systému“ a „prostředí“ vychází z mocensko-technického modelu vztahu mezi společností a přírodou. Podle N. Luhmanna například není možno vztah mezi Systémem a prostředím chápat jako komunikaci, resp. „ekologickou komunikaci“. Ekologická komunikace je vlastností „Systému“ – to jest situace, kdy ekologické problémy jsou komunikovány jen v rámci společnosti. Cílem komunikace by mělo být účinnější adaptování společnosti na problémy životního prostředí, což je však dle Luhmanna blokováno velkou vnitřní funkční diferenciací moderní společnosti. Tím je způsoben paradox: „Více komunikace vyvolává ekologické vědomí v podobě „*rétoriky úzkosti*“ v situaci, kdy společnost není připravena k přijetí rizika v důsledku velkých technických systémů. To pak vede k blokování institucionální adaptace a kladení abstraktních otázek morální odpovědnosti za ohrožení. Podle Luhmanna jde o formulaci problémů, „aniž by se analyzovaly všechny významné struktury systému“ [Luhmann 1989: 25].² Ze zmíně-

²) Tyto dílčí struktury (subsystémy) se samy uvědoměle regulují podle svých specifických kódů, přičemž vytvářejí vlastní informace o prostředí a interpretace situace. V roli pozorovatele interpretujícího interpretace vystupuje věda, která zkoumá důsledky procesů uvnitř společnosti. Zde však Luhmann nepřihlíží ke skutečnosti, že také pozorovatel je součástí situačního kontextu jednání. Informace vědy o ekologických problémech by se dle Luhmanna měly stát právě v komunikaci základem pro „rezonanci“ systému, tj. reflexi a adaptaci na bázi zpětné vazby. Emocionální formy komunikace jako úzkost, morální protest a kritika vedou k negativnímu vymezení bez praktické

ného systémového přístupu tedy vyplývá celková poplatnost konstrukce obrazu společnosti *byrokratickému principu* funkční specializace mnoha organizačních částí, která vytváří komunikační obtíže při spolupráci a pružném reagování na změny prostředí. Neúspěch systémového pojetí zpětnovazební komunikace založené na neosobní technické instrumentalitě *je možno interpretovat* jako neúspěch v anticipaci reakcí přírody na důsledky industriální evoluce.

Ekologická rizika a neanticipované problémy 2. poloviny 20. století jsou důsledkem stupňovaného působení a souběhu průmyslu, techniky, státu a byrokratické organizace na svět. Administrativní stát na ně reaguje stupňováním koordinace, centralizace, měření a kalkulace. Duch administrace má důsledky zejména pro *způsob definování problémů ekologické krize*.³

Jedná se o reflexní odpověď ve smyslu živelné, „fyzické“ – technické reakce byrokratických institucí a technických, či smíšených technizovaných společenských systémů *ex post* na vzniklou situaci ohrožení života. Percepce rizik ve společnosti, veřejná komunikace a diskuse o nich plodí dílčí opatření: např. vytváření norem přípustnosti znečištění v souladu s existujícími ekonomickými zájmy techniky environmentální regulace, jež mění povahu důsledků jejich lokalizací atp. – neřeší je však jako takové. Mezi technikami dominují kalkulační přístupy TA, EIA, SIA.⁴ Organizačně je však environmentální regulace marginální, dílčí, přidanou oblastí v celku administrativní sféry.

Na byrokraticko-technokratické zkreslení povahy problémů rizika pro životní prostředí při jejich definování a komunikaci poukazují četné výzkumy. Jedná se o „rutinizaci“ vědění „prorockého“ ekologického varování. V administrativním procesu dochází k oddělení „faktů“ a „hodnot“. V administrativně-technickém pojetí dochází k přeložení hodnot do technického či ekonomického jazyka, k preferování kvantitativních přístupů. Za největší problém je považováno úzké odborné a vědecké vyškolení technických expertů. „Fakta“, o kterých experti diskutují, jsou vyňata z širších hodnotově-kulturních kontextů nebo posuzována jen podle hodnotové formulace dané legislativou. Očekávání, že analytičtí techničtí experti mohou izolovat „fakta“ od hodnotových, etických aspektů,

sdělitelnosti. Přenos rezonance mezi jednotlivými strukturami narušuje funkční systémy. Jejich specializace je sice účinná, avšak zároveň riskantní. Rezonance ekologického rizika a nebezpečí vyžaduje větší reciproční spolupráci mezi funkčními systémy (550). Luhmann konstatuje nemožnost vytvořit celkovou jednotu společnosti ani její reprezentaci pomocí zrušení diferencovanosti struktur společnosti a zároveň nemožnost vzájemné zastupitelnosti funkčních systémů [Luhmann 1989: 116].

³) Sama tato krize byla dlouho byrokratickým establishmentem zpochybňována, neboť zpochybnila celý projekt industriální modernizace – mluví se o „problémech“ jako o dílčích technicky řešitelných a „operacionalizovatelných“ úkolech. Tak například v 70. letech bylo běžné ty, kdo vyjadřovali pocit krize, označovat za oběti „iracionalismu“, jimž chybí víra v techniku a pokrok [Torgeson 1990: 134], nebo za „neoliberální symbolisty“, kteří mluvením o ekologické krizi tuto krizi způsobili, neboť skepsí podlomili důvěru v investiční aktivity, a tím zabrzдили technicko-ekonomický pokrok [Kahn 1979, 1983]. Zásadní problém lze vidět ve výzvě byrokracii, jejíž aparáty jsou strukturovány k podpoře industriálního růstu a ne k řešení jeho dopadů. Definice ekologických problémů jako vnějších, *fyzických*, dílčích problémů „prostředí“ odpovídá duchu byrokraticko-technické manipulace, fídelnosti a dělby práce a (administrativní) racionalitě subjektu, který nazírá na svět jako vnější objekt, jako by byl vyňat z reálného existenčního kontextu.

⁴) TA – Technology Assessment, EIA – Environmental Impact Assessment, SIA – Social Impact Assessment (Hodnocení techniky, hodnocení ekologického dopadu, hodnocení sociálního dopadu).

vychází tak z představ o možnosti čisté percepce nezávislé na hodnotových volbách. Úzce ekonomické rozhodování potom vytváří nové etické a hodnotové problémy v právní i veřejné politice [Brown 1987: 131].

Je-li komunikace o ekologických problémech organizována administrativou, dochází k potlačení rozdílných stanovisek a variantnosti kritických alternativ v zájmu institucí udržovat uzavřený politický proces, jenž je manifestně, navenek legitimizován cílem mobilizace organizačního jednání. Tato byrokraticky zkomolená komunikační praxe kontrastuje s otevřenou politikou participace veřejné politické sféry. Jestliže ve sféře veřejnosti vzniklé sítě solidarity ekologických zájmů vytvářejí efektivní tlaky na administrativní sféru a její politiku, pak při *institucionalizaci diskursu* dochází k pohlčení, *kooptaci* či ignorování nevhodných sdělení, informací, názorů, návrhů. Dochází k jejich operacionálnímu přeložení do úředního jazyka, technokratického idiomu. Kooptace nebo naopak protestní neúčast na procedurách – obojí omezuje možnosti vytváření konsensu v institucích pomocí diskursivních forem. Znemožňuje tak logiku *otevřeného veřejného diskursu* spolupráce ve prospěch politicky konfliktního úsilí o získání strategické pozice v rámci pluralitní soutěže – tj. dle logiky dominance a rezistence.

Dochází však k přeměnám celkového společenského kontextu: dnes již neplatí situace „masové“ společnosti – administrace společnosti je fragmentarizována, veřejná sféra je stále aktivnější, je schopna kriticky monitorovat a ovlivňovat operace administrativní sféry. Je však nutno počítat se schopností byrokracií navenek (např. rétoricky) se přizpůsobovat, konformovat – hlavním motivem je přežít, nikoli přesahovat sama sebe, své limity. Jak ukázal příklad byrokratické organizace komunikace a participace, je při definování ekologických problémů nezbytné, aby narůstal *otevřený prostor veřejné politiky* a *etického diskursu*, který vytváří pole konsensu a komunikační prostor mezi administrativní, byrokratickou sférou a sférou veřejnosti. Pro růst participace při hledání alternativ otevřenosti, pružné tvořivosti, kritické a sebekritické reflexivity, diference, konfliktu.

R. Paehlke zdůraznil, že v rámci rozhodovacích procesů, jež mají dopad na životní prostředí, nestačí odborná technická expertiza, kterou preferují byrokratické systémy – ale *jde o širší demokratický požadavek* brát v úvahu názory těch lidí, kteří jsou bezprostředně ovlivněni rozhodováním.⁵

⁵ *Analýza zkušeností z USA a dalších zemí* ukázala, že (1) nelze věřit tomu, že vláda a byrokracie reálně zastupuje *veřejný zájem*, ani že takový zájem skutečně existuje jednotně a všeobecně, nebo, že lze pro něj najít vskutku nestranné odborníky (experty); (2) proto vznikají *požadavky otevřené politiky participace* umožňující veřejnosti a všem, kterých se dopady týkají – dostat informace a účastnit se procesu administrování životního prostředí. Jedná se o demokratický princip veřejného práva vědět a *být připuštěn* vstoupit do *rozhodovacího procesu*, jenž ovlivňuje život lidí. Bez vědomí a souhlasu občanů nelze rozhodovat o otázkách vlivu na životní prostředí [Paehlke 1988: 296]. Již koncem 70. let však v rámci prováděcí praxe ekologické legislativy došlo k *uzavření souboru formálních procedur* a k celkové formalizaci účasti a komunikace veřejnosti, občanů a úřadů. Jestliže je zablokován smysluplný dialog, vznikají spontánní protestní akce občanů mimo zákon a jeho procedury. Problém lze popsat následovně: Byrokracie preferují utajení informací a záměrů, usilují o kontrolu participace i komunikace – usměrňují veřejné aktivity. Jestliže jsou nuceny k *otevřené participaci*, pak preferují řízenou participaci. Veřejnost stále víc pochybuje o nestrannosti „objektivních“ odborníků ve službách úřadů. Bez veřejného procesu posuzování se soudobé rizikové techniky stávají nebezpečné pro instituce, úřady, vlády samotné [Ibid.: 302].

V situaci tlaku prudkých změn životního prostředí se ukazuje, že nestačí banální cíl „reorientace“ byrokratických systémů k úkolům ekologického řízení jako „zelené mimikri“, jež se prostě přidá někam k administrativě, aniž si uvědomíme rozdílnost historicko-sociálních *kontextů* dneška a podmínek rozmachu byrokracií. Jsme však v paradoxní situaci, kdy zpochybnění a limitovanost administrativně-technokratických přístupů vypadá jako obnova důrazu na administrativní myšlení. Organizační, technické systémy nejsou ve vakuu a musí se adaptovat v novém kontextu – inovace je podmíněna otevřenou komunikací mezi různými názory a přístupy i vyrovnáváním proporce mezi centralizací a decentralizací. Administrace i technika stojí před úkolem zvládnout *novou komplexitu* vzájemně propojených, *integrujících* problémů jejich *širší socio-kulturní redefinici*.

A právě tato nová *komplexita interakce* funkčních a dysfunkčních procesů složitých technicko-organizačních systémů zvyšuje rizikovost a hazardnost, respektive neřiditelnost jejich dopadů, vedlejších důsledků. To prokazuje řada případových studií a výzkumů, zejména například Charlese Perrowa v práci o normalizaci rizika a soudobé společnosti jako „životě s ohrožením vysoce rizikovými systémy“ [Perrow 1984]. Perrow, jenž inspiroval Ulricha Becka k jeho teorii „rizikové společnosti“, zdůrazňuje právě koincidenci složitých a rozsáhlých byrokracií s vysoce komplexními a rizikovými technickými či technologickými systémy. Perrow považoval za nezbytné zkoumat problém rostoucí rizikovosti moderní společnosti jako *meritorně problém organizačního systému*. „Risk analyses“ byrokratických a technokratických institucionalizovaných a operacionalizovaných diskursů ovšem tendují k zastírání rizik ohrožení, nebo k jejich dílčí, neúplné, nebo neosobní, nelidské, abstraktní definici. Standardní „risk analysis“ vede podle poznatků Perrowa k normalizaci nebezpečí velkého rozsáhlého ohrožování, v rámci kalkulačních představ instrumentálně racionální rutiny chování a nazírání – tj. expertizy a vědění ve smyslu cílové racionality zvěčnělé administrace a kontroly Maxe Webera. Růst rizika podle Perrowa souvisí s růstem rozsáhlosti a komplexnosti sociotechnických systémů organizace činností a struktur moderního světa, jejich centralizací – a zvláště s růstem *neznámých*, neanticipovaných a nevypočitatelných *interakcí mezi jednotlivými subsystémy, součástmi či komponentami komplexních techno-byrokratických systémů*. *Na tyto latentní a nečekané interakce není připraven systém pravidel, ani systém využívaného vědění, informací, jež tvoří základy rutinizovaného operačního chování organizačních struktur, hierarchií, norem, rozkazů, kontrolních a monitorovacích soustav i jednotlivých lidí, posádek, obsluh, personálů*. Perrow ukázal, že k lepšímu poznání a vyhodnocení rizika a hlavně jednání k prevenci – tj. *řízení ne ex post, ale reagování a řízení ex ante* – nestačí byrokratický systém kontroly, ani instrumentálně racionalizovaná komunikace – je potřebná širší kulturní a sociální racionalita s flexibilnějšími prostory pro veřejnou iniciativu, kritiku a participaci lidí v systémech: *jinými slovy – riziková společnost nastoluje výzvu k hlubším institucionálním přeměnám jednání i myšlení, jež by umožnily vyrovnání mezi chaosem a řádem* [Perrow 1984: 319-324].

U. Beck ve své teorii „rizikové společnosti“ (Risikogesellschaft) chápe ekologickou krizi konce 20. století jako globální problém tzv. civilizace vysokých ohrožení, jenž odhaluje selhání všech hlavních institucionálních sfér sociálního jednání industriální moderny. Krize není krizí přírody „tam někde venku“, ani není krizí společnosti, kultury, vědomí. Ekologická krize je *krizí systémové interakce společnosti, kultury a přírody* – týká se přírody uvnitř společnosti a společnosti uvnitř širšího přírodního ekosystémové-

ho, popř. planetárního rámce. Dle Becka je podstatné právě to, jak společnost *normativně (sociokulturně a politicky)* vymezuje rizika ekologické krize [Beck 1986: 107-112; 1988: 68-72].

Výzvy k hodnotové transformaci moderní společnosti a civilizace na bázi růstu vědecké informace o ekologické destrukci, v jejíž efektivnost věřily některé koncepce v posledních dvaceti letech (např. E. Lászlo, A. Pececi, R. Inglehardt, Th. Rzsak ad.), narážejí na informační přesycení [Marien 1994] i na *odpor institucí a chaos*, jež produkuje jejich odklady rozhodnější akce i rozpaky nad rozpory technicistních vědeckých expertiz [Suša 1996].

Empirické výzkumy z posledních dekád ukazují, že lidské společenské reakce na ekologickou krizi jsou vesměs kulturně deformovány na pouhou behaviorální reakci na podnět (tj. jsou redukovány na byrokratické *reflexní administrování ex post*), což také často ovlivňuje přístupy sociálních věd zaměřených k analýze faktorů negativních změn v životním prostředí namísto k výzkumu hlubších a trvalejších přeměn v sociálně institucionálních a procedurálních participačních přístupech. Environmentální politika je tak založena na technovědním paradigmatu poznání. Je „technizována“ ve smyslu odporu vůči *významnějším přeměnám životního stylu civilizace industriálních společností*, i ve smyslu setrvávání na „pokračujících praktikách kulturně alienovaných modelů sociálního života lidí v zajetí technokratického modernismu“ [Lash, Szerszinski, Wynne 1996: 4-5].

Legalizace ohrožení života: technokraticko-byrokratická „organizovaná neodpovědnost“

Základním problémem institucí „rizikové společnosti“ je to, že ohrožení je definováno byrokratickými systémy administrace, nikoli politicky sférou veřejné politiky. Politické strany pouze předvádějí „kosmetickou symbolickou detoxikaci“, sociodramaticky „inscenují perfekcionistické smíření s riziky“ [Beck 1988: 131].

Nebezpečí ohrožující přežití jsou v moderní společnosti záležitostí úředních standardů „normování normality“. Normativní definice jsou *abstraktní, závislé na expertech*, vědeckých a právních definicích: racionální prostředky dokazují, že to, co je nebezpečné a přestává být rizikem, protože přesahuje možnost rozumné kontroly, je „normální“. To, co nelze byrokraticky kontrolovat, buď neexistuje, nebo je legální. Tak se nebezpečí minimalizuje nebo paralyzuje. Legitimní nebezpečí např. dlouhodobého působení potenciálu jaderných technologií bude velkým problémem všech států 21. století. Podle Becka mají nebezpečí jaderných a chemických technologických systémů dvojnásobný rozměr explozivnosti – fyzický a sociální. Sociální explozivnost se soustřeďuje ve státní správě, hospodářství, politice a veřejnosti [Beck 1988: 139]. To co exploduje, jsou kalkulace, právní normy, legitimizace a vysvětlení. Instituce odvozují svá oprávnění z jistoty neexistence nebezpečí. Vznik ohrožení působí tedy na společnost traumaticky. Uznání nebezpečí má důsledky v podobě konfliktu rozporných interpretací a o *moc interpretací* mezi oficiální politikou a veřejným míněním. Výsledkem je podle Becka „eroze legitimacy byrokratického panství“ v podobě kontrastu mezi rutinními postupy, procedurami, rituály, pravidly, normami industriálně byrokratické rizikové kalkulace, jež jsou legalizovány, a kulturními představami ve společnosti citlivé k riziku. Základní potenciál ohrožení je právě v kolapsu veřejné politiky a správy, v reálné anarchii *produkce a administrování velkých nebezpečí*, které mají velký nadnárodní dosah v rámci „organizované nezodpovědnosti“ moderních industriálních institucí. Ovšem delegitimizace byrokratických organizačních systémů moderních industriálních společností vede v konfrontaci s ohrožením života

k novým snahám po technokratické instrumentalizaci a byrokratizaci v širším procesu rostoucí politické mobilizace proti riziku.

N. Luhmann zdůrazňuje interpretační příčiny rizika: Popis konfliktní situace, jež vzniká jako důsledek rizika rozhodování vede k distinkci těch, kdo rozhodují, podstupují riziko a mají zisky – a těch, kdo jsou riziky a jejich dopady ohrožováni. Jde o konflikt zájmů, kdy ekologická komunikace ve společnosti vytváří požadavky politického řešení tohoto konfliktu. Potom však nestačí pouhá polarizace stran, případně ztotožnění s jednou z nich – je třeba *odstupu* – jenž umožní analýzu strukturálních příčin ekologických problémů, zejména růstu složitosti funkční diferenciaci moderní společnosti a technických procesů – které stírají rozdíl *rizika* a *ohrožení*. Luhmann se domnívá, že *více komunikace* zvyšující citlivost k ekologickým hrozbám vytváří situaci, kdy vlastně všechna rozhodnutí jsou riskantní. Avšak riziko jednoho člověka je hrozbou pro druhého. *Tak se z rizika stává ohrožení* [Luhmann 1993: 109].

Podle U. Becka je byrokratická praxe „hledání protijedů“ na nebezpečí „druhé civilizace“ přírody“ industriální moderny možná pouze „v rámci vlastní systémové logiky dosažení prahu sebezničení“ a „nového osvícení“ jako poznání, že přílišná moc technopřemyslového systému se stává jeho bezmocí, projevem iracionality. Jde o situaci, v níž „lidé přestávají věřit v božstva technicko-ekonomických zázraků“. Tento stav vědomí však nepůsobí sám automaticky, závisí na jednání lidí a na víře v minimální šanci odvrácení ohrožení života [Beck 1988: 127]. Přizpůsobit současné situaci světa naše myšlení a jednání vyžaduje podle Becka *alternativní proces modernizace* moderní společnosti – „reflexivní modernizaci“, v níž jde především o politický proces změn hodnot a institucí. Beck rozlišuje „prostou modernizaci“, která reaguje na problémy reflexně, *ex post*, pomocí instrumentální racionality – od reflexivní modernizace, jejíž podstatou je sebepoznání a sebezpřeměna pomocí komunikace, diskursu, konfliktu a diference.⁶

Závěr

Z výše uvedených poznatků vyplývá, že *rozběr vztahu mezi byrokracií a ekologickou krizí* by měl být centrálním tématem výzkumu sociálního rozvoje a civilizace. Pro situaci civilizace je příznačné, že velké, složité, byrokratizované technicko-sociální systémy a globální ekologické problémy, cíle a následky sociálního jednání jsou již natolik propleteny, že nelze seriózně pokračovat v myšlení, které se stále utvrzuje v představě, že usiluje o racionální kontrolu světa. Ze stejné příčiny není možno pokračovat ani v praxi jednostranného vylepšování organizace technikou a přitom věřit, že organizací lze kontrolovat techniku, určenou k ovládnutí přírody, světa i lidí. *S překonáváním fatalismu*

⁶) Reflexe rizika, jež vzniká v rozhodovacích a normativních systémech se takto má stát východiskem pro sociální politiku demokratické účasti na *prevenci* ohrožení přežití. Ekologické hrozby jsou výrazem sebeohrožení industriální společnosti, která ohrožuje *kulturu i přírodu zároveň*. Právě ekologické dilema mobilizuje normativní (tj. morální) i alianční (tj. politické) síly sebezpřesahu moderny. Ekologická demokracie není pouze normativní moralizací politiky, ale také obnovou *institucí* moderní společnosti, „ekologickou modernizací“, přičemž nemůže jít pouze o ekologizaci techniky, ekonomiky, spotřeby, nýbrž o *sebeorganizaci* společnosti – např. s využitím komunitární spolupráce v sociálních sítích. Sociálně politickým problémem se v podmínkách ekologické krize stává nikoli jen to, co technická přírodní věda ví, ale stále více také to, co *neví*. *Nevědění* a znepokojení z neznámých dopadů inovačního procesu technického provozu byrokratizovaných systémů podvracejí legitimitu byrokratické racionality odvolávající se na patentované expertní vědění.

technicistního optimismu a byrokratické organizované neodpovědnosti je ovšem třeba také překonávat fatalismus víry ve všemocnost a nezládnutelnost technokratického panství s nadvládou byrokracie a expertokracie. Shrnutí hlavních poznatků o vztahu byrokracie a rizikových problémů životního prostředí ukazuje následující: byrokracie jako rozšířený organizační systém, spojený s rozsáhlými, složitými, centralizovanými technickými výtvy, ovládají hlavní sféry sociální činnosti, které mají dopad na životní prostředí. Svým „řešením“ ekologických dopadů jako „technických“ problémů tyto problémy dále reprodukuje. Byrokracie deformují obsah a charakter diskuse o ekologických problémech v rámci institucionalizované ekologické komunikace. Veřejná komunikace rizika zvyšuje krizi legitimacy byrokracií: ekologická diskuse a veřejná kritika podněcují tlaky po širším politickém založení demokratické prevence rizik. K tomu přispívá také rutina, ve které jsou sociální normy rizika stanovovány byrokraticky, dochází k převracení cíle a prostředku. Tlak kritiky veřejné diskuse a ekologických hnutí vedl k tomu, že byrokracie kooptují kritické vědění a „rutinizují proocťví“ ekologického varování v podobě vlastního kódování se sklonem k nedemokratičnosti, utajení a technicismu. Byrokratické struktury se „ekologizují“ především rétoricky a slibují „řešení ekologických problémů“. Byrokracie mají přitom sklon k preferování uzavřeného administrativního procesu, k utajení využívá často hierarchické mocenské asymetrie mezi „laickým“ a „expertním“ vědění. Technicismus na jedné straně odráží víru v apriorní technická řešení jakéhokoliv problému, na druhé straně pak umožňuje rutinizované odklady a překládání odpovědnosti na bedra „expertů“. Byrokratické administrování řeší problémy teprve *ex post* – až po procedurálním ověření „měření“. Tím dochází k zaostávání adaptační reakce společnosti na změny životního prostředí. Technické prostředky (včetně byrokracie samotné) nemají morální ani politickou schopnost stanovit strategické cíle sociálního jednání, obsah a smysl lidských sociálních hodnot, potřeb. Ekologická krize je tedy nejen krizí prostředků (byrokratických a technických systémů), ale rovněž krizí cílů. Ta se projevuje např. v postojích občanské většiny s pasivním očekáváním, že rozhodnutí strategicky provede „někdo nahoře“, což souvisí s celkovým rámcem konzumních kontextů života, vstřebaných vzorců sociální kontroly, socializace, výchovy, hierarchie moci, podřízenosti a nadřízenosti, dělby práce a funkční diferenciacie, sociální neprůhlednosti atd.

Dnešní debaty o ekologickém riziku odhalují naléhavou potřebu aktivního hledání nového institucionálního řešení rozporů, jež by založilo jednotu vědeckotechnických prostředků a tvořivého lidského sociálního jednání na konsensu morálně hodnotových cílů. Rozpracování Weberovy metafory rutinizace charismatu na problému byrokratizovaného vědění v rámci současné diskuse o politice životního prostředí může být podnětem sociologické teorii při hlubším vysvětlení sociální povahy ekologického rizika. Při tom lze poukázat na souvislosti mezi fungováním složitých organizačně technických komplexů, rizikem a politickým procesem. Uvědomění těchto souvislostí by mělo napomoci tvůrčímu odstraňování rutiny „organizované neodpovědnosti“. Instrumentální technická racionalita je přitom konfrontována s širší hodnotovou racionalitou. Nejde však o prosté nahrazení technického morálně-hodnotovým, nýbrž o komplementární rovnováhu ve formě předvídané praktické činnosti. Cílem i předpokladem je inovace k posílení demokratického charakteru institucí.

OLEG SUŠA je vědeckým pracovníkem Filozofického ústavu AV ČR, zabývá se výzkumem hodnotových a sociálně-politických aspektů vztahu společnosti a přírody, na katedře sociologie filozofické fakulty Univerzity Karlovy vyučuje sociální teorie současné sociální změny. Je autorem

monografie Lidský potenciál jako globální problém (Praha, Filozofický ústav AV ČR 1990), spoluautorem Současná ekologická krize a filosofie (Praha, Studia Humanistica, Filozofický ústav AV ČR 1992), autorem studií Moderní společnost a ekologický problém: solidarita a konflikt (Praha, Acta Universitatis Carolinae, 1992) a Současná ekologická krize a riziko zespolečenštění přírody (Praha, Acta Universitatis Carolinae, 1994).

Literatura

- Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine Andere Moderne*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Beck, U. 1988. *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Beck, U. 1993. *Erfindung des Politischen*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Beck, U. 1996. „Self-Dissolution and Self-Endangerment of Industrial Society: What Does This Mean?“ In *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, ed. by U. Beck, A. Giddens, S. Lash. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, D. A. 1987. „Ethics, Science and Environmental Regulation.“ *Environmental Ethics* 9: 331-349.
- Gillroy, J. M. 1992. „Public Policy and Environmental Risk: Political Theory, Human Agency, and the Imprisoned Rider.“ *Environmental Ethics* 14: 217-237.
- Griffith, R. F. 1981. *Dealing with Risk*. Manchester: Manchester University Press.
- Inglehardt, R. 1990. *The Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kahn, H. 1979. *World Economic Development 1979 and Beyond*. New York: The Hudson Institute.
- Kahn, H. 1983. *The Coming Boom. Economic, Political and Social*. London: Hutchinson.
- László, E. 1981. *Goals for Mankind*. Oxford: MIT, Oxford University Press.
- Lash, S., B. Szerezinski, B. Wynne 1996. *Risk, Environment and Modernity*. London: Sage.
- Luhmann, N. 1989. *Ecological Communication*. Cambridge: Polity.
- Luhmann, N. 1993. *Risk. A Sociological Theory*. Berlin and New York: De Gruyter.
- Marién, M. 1994. „Infoglut and Competing Problems.“ *Futures* 28: 246-256.
- Mendelsohn, K. 1976. *Science and Western Domination*. London: Thames and Hudson.
- Milbrath, L. T. 1989. *Envisioning a Sustainable Society*. Albany: State University of New York Press.
- Pahlke, R. 1988. „Democracy, Bureaucracy and Environmentalism.“ *Environmental Ethics* 10: 291-307.
- Perrow, C. 1984. *Normal Accidents, Normal Catastrophes. Living with High-Risk Technologies*. New York: Basic Books.
- Roberts, R. H. 1995. „Religion and Capitalism – a New Convergence.“ In *Religion and the Transformations of Capitalism. Comparative Approaches*, ed. by R. Roberts. London: Routledge.
- Rozsak, T. 1979. *Person/Planet. The Creative Disintegration of Industrial Society*. London: Golancz.
- Sjöberg, L. (ed.) 1987. *Risk and Society*. London: Unwin.
- Suša, O. 1996. „Reakce na globální výzvu ekologické krize: nové globální hodnoty či adaptace institucí?“ Pp. 82-86 in *Koncipování budoucnosti v Evropě*. Praha: VŠE.
- Torgerson, D. 1994. „Limits of the Administrative Mind: The Problem of Defining Environmental Problems.“ In *Managing Leviathan*, ed. by R. Pahlke, D. Torgerson. London: Belhaven Press.

- Weber, M. 1964. *The Theory of Social and Economic Organization*. Translated by A. M. Henderson and T. Parsons. Glencoe, IL: Free Press of Glencoe and London: Macmillan.
- Weber, M. 1966. *Sociology of Religion*. London: Macmillan.
- Weber, M. 1990. *Politika ako povolanie*. Bratislava: Spektrum.
- Wynne, B. 1996. „SSK's Identity Parade: Signing Up, Off-and-On.“ *Social Studies of Science* 26: 357-391.

Summary

The dominant interpretation of Max Weber's Theory of societal rationalisation was based on the image of bureaucracy as a stable, rational, efficient instrument for ordering and control ('domination') over nature and society. The contemporary crisis of the interactions between human society and nature confronts such an orderly static image with the risks and chaos related to the endangerment of both society and nature. The risks, by their nature, are socially constructed and cannot be judged as 'external' to society. Environmental risks are collective, producing power asymmetries in social relations. The Weberian idea of routinisation of charisma can be applied in the analysis of contemporary environmental discourse and its bureaucratic/technocratic institutionalisation.

In the first part of the study, elements of integration, transformation, and co-optation of environmental knowledge are analysed by means of bureaucratic/technocratic institutionalised environmental discourse. This illustrates the routinisation of the charisma of the originally 'prophetic' environmentalist challenge to institutions, cultural codes and established organisational-technological systems. The initial 'prophecy' has been transformed into the 'green legitimating knowledge of expertise' within the course of ecological modernization of different degrees in present-day societies. Although inevitable within the contexts of the 'bureaucratic cultures' still dominant, this can be misused to real power interest in the sustaining and growth of modern bureaucracies. Here, a model of 'ecological communication' based on systems analysis perspective reflects and is also an organic part of the bureaucratic/technocratic mode of social action and adaptation within the process of coping with environmental risks. Related problems of ways to construct the definition of risks, dangers, and 'problems' reveal the fact-values division, connected with the impersonal, anonymous, abstract ways in which environmental problems are treated by the technocratic expertise systems routine.

The second part of the study tries to describe how the bureaucratic technical systems normatively normalise the risks and 'high-risk consequences'. According to Ch. Perrow, risk escalation grows from the complexity and largeness of, and unknown and incalculable interactions between the subsystems, components of the complex technical/bureaucratic systems. These are therefore unable to adapt their routines of the rule and knowledge systems, as well their operational norms of behaviour, control, and command into the preventive, ex-ante and flexible self-control adequate to risks production. U. Beck has defined the environmental crisis of today as the problem of the way in which modern institutions organise the interactions between society, culture, and natural environment. Institutions tend to be inefficient in managing the risks and dangers produced by the very efficiency of technological growth. Instead, they show 'organised irresponsibility' through their efforts to define the danger in a framework of bureaucratic systems. These danger definitions, which contrast with wider social-cultural interpretations of the technological and environmental threats within the societal context, are structured by growing sensitivity to risk/hazard production.

The conclusions stress first, that a systematic analysis of the bureaucratic aspect has the central significance for environmental policy: ecological crisis is not the crisis of the means only but also of the goals. Major goal-displacement should be seen in the continuing belief in the 'self-correcting' capacity of technology alone which designs and creates itself. Second, environmentally responsive democratic innovation of the institutions is one of key directions for wider social-cultural overcoming of the 'bureaucratic green routinisation'.

Česká společnost pro politické vědy

Česká společnost pro politické vědy prošla po roce 1989 obdobím zásadní transformace své činnosti a stabilizace členské základny. V současné době se zamýšlí nad tím, jak zatraktivnit svou činnost a navázat spolupráci se širší vědeckou komunitou. Jednou z možností je vytvoření pracovních skupin, zaměřených na speciální problémové okruhy, v nichž by kromě politologů participovali i badatelé z příbuzných vědních oborů. Členství v ČSPV není podmínkou. Tyto pracovní skupiny by představovaly volné fórum pro interdisciplinární diskusi a řešení problémů, zapojení členů ČSPV je dobrovolné. Předběžně navrhuje vytvoření následujících skupin:

1. Politické teorie a ideologie
2. Stranické systémy
3. Politický a ústavní systém
4. Parlamentarismus
5. Volby, volební výzkumy, volební chování
6. Veřejná politika
7. Politická geografie
8. Komparativní politologie
9. Začleňování ČR do evropských struktur
10. Studenti-politologové

Obracíme se na zájemce o práci v některé ze skupin, aby se přihlásili na adrese:

Česká společnost pro politické vědy
nám. W. Churchilla 4
130 67 Praha 3

Prof. PhDr. Jan Škaloud, CSc.
předseda České společnosti pro politické vědy

Sociální a ekonomické faktory marginalizace na pracovním trhu v České republice*

TOMÁŠ SIROVÁTKA**

Ekonomicko-správní fakulta Masarykovy univerzity, Brno

Social and Economic Factors of Labour-Market Marginalisation in the Czech Republic

Abstract: The consequence of labour-market marginalisation is that the participants in market competition withdraw from the market. The normative framework of social integration is then in danger. In this paper, specific forms of labour market marginalisation are distinguished and a complex of social and economic factors which influence labour market marginalisation in the Czech Republic is analysed. The analysis is based on qualitative investigations as well as on statistical data sets. The significance of interactions between labour demand and supply, human capital, economic incentives, discrimination, stigma, interactions with institutions and social networks form the focus of attention. The attempt to elaborate the typology of the strategies of the marginal labour force is presented.

Labour-market marginalisation in the Czech Republic is being influenced by specific patterns of accumulation of handicaps of the labour force, as well as by the concept of marginal labour force as defined by employers, accepted by public employment service institutions and shared even by marginalised people. The strength of the tension between 'market status' and 'legitimate status' determine the emerging coping strategies of the marginalised labour-force. These are mostly active and enable an individual to leave such a marginal position either through jobs in the formal labour market or in the shadow, social or domestic economy. On the other hand some strategies only reinforce the marginal position and make it permanent.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 2: 169-188)

V „tržní soutěži“ narůstají rozdíly v postavení lidí na pracovním trhu. Mimo to se někteří lidé ocitají na okraji či mimo pracovní trh v „marginální“ pozici. Přesto, že je doposud obecná míra nezaměstnanosti v České republice nízká, začíná se i tento efekt viditelně projevovat.¹

*) Výzkum, o který se opírá tato stať, byl podporován z prostředků Grantové agentury AVČR č. 403/94/0515.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Tomáš Sirovátka, CSc., Ekonomicko-správní fakulta Masarykovy univerzity, Antonínská 1, 657 90 Brno, tel./fax (05) 41 24 66 63, e-mail tom@econ.muni.cz

¹) Oproti obecné míře nezaměstnanosti je například trojnásob vysoká specifická míra nezaměstnanosti u nekvalifikovaných a čtyřnásob vysoká u zdravotně postižených. Podíl dlouhodobě nezaměstnaných (rok a déle) na celkové nezaměstnanosti dosahuje podle výběrových šetření pracovních sil jedné třetiny (a déle než 6 měsíců hledala na konci roku 1995 práci víc než polovina nezaměstnaných), podle registrů úřadů práce dosahuje podíl dlouhodobě nezaměstnaných víc než jedné čtvrtiny počtu nezaměstnaných. Podíl opakovaně nezaměstnaných podle evidencí úřadů práce většinou přesahuje polovinu počtu nezaměstnaných (údaje z konce roku 1995).

Pojem a formy marginalizace na pracovním trhu

Marginalita je protikladem k participaci. Například Møller [1995] vymezuje marginalitu jako nedostatek participace jednotlivců a skupin v těch oblastech, kde v souladu s normami se očekává, že by participovat měli. Marginalizace na pracovním trhu pak označuje proces, v němž jsou jisté pracovní pozice přiřazeny specifickým segmentům pracovní síly, které jsou sice ochotné k zaměstnání, a to na plný úvazek, nejsou však schopné docílit plné integrace v dlouhodobější formě zaměstnání, která by plně využila jejich pracovní potenciál [Loveridge, Mok 1979: 27].

Dlouhodobou nezaměstnanost, opakovanou nezaměstnanost, podzaměstnanost a nejistotu na pracovním trhu lze pak označit za různé formy marginalizace či exkluze z primárního trhu práce, exkluze, jež neumožňuje dosáhnout dlouhodobě adekvátní příjem [srv. *Ergo Programme...* 1992]. Neumožňuje ani plnou participaci v tržní soutěži a v sociálním systému.

Důsledky marginalizace

Pozice na pracovních trzích je určena procesy participace na těchto trzích, procesy soutěžení a procesy selekce, jež se opírají o kvality soutěžících (teorie lidského kapitálu). Tyto procesy mohou přispět k utváření společenské struktury „funkcionalistického typu“, kde (ideálně) pozice v profesní i sociální struktuře je dosažena na základě profesního výkonu. Participace na trhu, na soutěžení a vyplývající procesy selekce přispívají k flexibilitě ekonomických trhů, k ekonomické výkonnosti, k adekvátnímu obsazení sociálních pozic [Davis, Moore 1961], a proto i k sociální integraci v durkheimiánském rámci organické sociální solidarity založené na společenské dělbě práce.

Problémy integrace sociálního systému nastávají, jakmile se někteří účastníci tržního soutěžení dostávají mimo systém procesů soutěžení a sociálních interakcí, jež jsou s nimi spojeny. Pak je narušena efektivita alokace lidského kapitálu a dalších ekonomických zdrojů.² Je narušen také proces sociální interakce a normativní rámec, na němž je sociální integrace založena.

Zpřesnění problému a metoda výzkumu

Marginalizace na pracovním trhu je dynamický proces formovaný z jedné strany tržními procesy a z druhé strany strukturami sociálních vztahů a norem. Tržní procesy i struktury sociálních vztahů představují z tohoto pohledu jednak omezení, jednak i příležitosti pro jeho účastníky a jsou kulturně reprodukovány v sociálních normách a v strategiích jednání. Empirické zkoumání problému jsme proto zaměřili k vysledování interakce ekonomické a sociální podmíněnosti marginalizace na pracovním trhu. Při zpracování jsme využili kombinace kvalitativních a kvantitativních metod, s důrazem na kvalitativní analýzu.³

²) Ekonomové uznávají, že se to projevuje například omezením efektivní nabídky pracovní síly, a tedy růstem tlaku na mzdy a inflaci, a nakonec i růstem hladiny přirozené míry nezaměstnanosti.

³) Kvalitativní metody jsou vhodné zvláště v situaci, kdy je zkoumán komplexní a zatím málo strukturovaný problém, a také v situaci, kdy je snahou zachytit proces. Kvalitativní přístup umožňuje též sledovat sociální struktury a problémy očima aktérů. Lze tak analyzovat vztahy mezi individuálními i sociálními zdroji, které využívají aktéři při řešení svých problémů, a strategiemi jejich jednání.

Marginalizace na pracovním trhu má více forem. Protože některé je obtížné operationalizovat a hlavně pak empiricky verifikovat, omezili jsme analýzu na sledování dvou relativně lépe identifikovaných forem marginalizace – déle trvající nezaměstnanosti a opakované nezaměstnanosti. Hlavním metodickým postupem bylo kvalitativní dotazování respondentů, které jsme definovali jako jedince pracovním trhem „marginalizované“. Vybraní respondenti (bylo jich 152) měli totiž předchozí zkušenost s déle trvající nebo též s opakovanou nezaměstnaností. Výběr respondentů byl proveden na základě předchozího kontaktu v roce 1994, kdy jsme při jiném výzkumu, jenž měl zachytit rozsah, strukturu a povahu déle trvající a opakované nezaměstnanosti, identifikovali typy lidí opakovaně nebo dlouhodoběji nezaměstnaných (na souboru 450 respondentů) [srv. Premusová, Sirovátka 1996]. Vrátili jsme se k některým z nich⁴ po jednom roce se záměrem zjistit, jak se změnila jejich pozice na pracovním trhu a jaké faktory byly přitom určující. Doplňujícími výzkumnými postupy bylo dotazování pracovníků úřadů práce a analýzy individuálních i agregovaných dat z databázi úřadů práce a z výběrových šetření pracovních sil.

Faktory ovlivňující marginalizaci na pracovním trhu v České republice

Skupiny lidí marginalizovaných na pracovním trhu vykazují v mnoha zemích přes řadu odlišností i značnou podobnost: jde nejčastěji o lidi nekvalifikované, bez pracovní zkušenosti, o zdravotně postižené, o lidi ve vyšším věku, ženy s malými dětmi, příslušníky etnických menšin, lidi dříve trestané a další sociálně marginalizované kategorie lidí. Tento obraz se potvrzuje jak tam, kde nezaměstnanost je vysoká a kde není dostatek pracovních míst, tak i tam, kde je nezaměstnanost nízká a pracovní trh nabízí dobré pracovní příležitosti – dokonce je někdy selektivita pracovního trhu v takových zemích nebo oblastech vyšší. Konkrétní rozsah a skladba marginalizovaných kategorií lidí závisí na specifické souhrě faktorů.

Ekonomicky založené analýzy věnují pozornost jednak kumulaci handicapů na straně pracovní síly, jednak specifikám pracovního trhu. V souladu s teorií „job-search“ je marginalizace na pracovním trhu v prvé řadě důsledkem procesu soutěžení a selekce ovlivněné poměrem nabídky a poptávky na pracovním trhu, produktivitou pracovní síly (určenou úrovní lidského kapitálu), a konečně motivací k přijetí konkrétních zaměstnání na straně nezaměstnaných. Sociologické teorie zdůrazňují naopak struktury sociálních vztahů, normativní a institucionální podmíněnost jednání lidí. Přihlíželi jsme pokud to jen bylo možné, k takto vymezeným faktorům.

1. Situace na pracovním trhu: interakce nabídky a poptávky po práci

Korelace mezi ukazateli „počet nezaměstnaných na jedno volné pracovní místo“ a míra nezaměstnanosti v 76 okresech České republiky ke konci roku 1995 byla relativně vysoká (PE = 0,84). Explikační síla regresní funkce, kde nezávisle proměnnou je počet volných

⁴) Výběr byl v této fázi výzkumu záměrný: hledali jsme rozdílné typy marginalizovaných lidí, a to v porovnání podle vybraných demografických znaků (pohlaví, etnický původ, věk, vzdělání), podle jejich role v rodině a podle pozice na pracovním trhu. Shodou okolností – to proto, že původní výběrové soubory byly modelovány principem náhodného výběru – struktura výběrového souboru i nyní se v zásadě nelišila od struktury nezaměstnaných, kteří procházeli déle trvající či opakovanou nezaměstnaností podle evidencí pracovních úřadů ve třech lokalitách, které byly předmětem výzkumu.

pracovních míst a závisle proměnnou míra nezaměstnanosti, je přinejmenším na střední úrovni (metoda čtvercových odchylek vysvětluje 39 procent variability v datech).

Korelace mezi ukazatelem celkové situace na pracovním trhu (vyjádřené mírou nezaměstnanosti) a ukazatelem stupně marginalizace (měřené podílem dlouhodobě nezaměstnaných v okrese) je rovněž spíše vyšší či přinejmenším středně silná ($PE = 0,47$). Nicméně – marginalizace není zřejmě spojena pouze s nerovnováhou nabídky a poptávky na pracovním trhu.

2. Lidský kapitál

Lidský kapitál začíná zcela zřetelně hrát v České republice pro marginalizaci na pracovním trhu zásadní roli. Specifická míra nezaměstnanosti nekvalifikované pracovní síly čtyřnásobně převyšuje nezaměstnanost kvalifikovaných, situace je ještě horší u zdravotně postižených a u mladých lidí do 19 let (a většinou bez pracovní zkušenosti) – viz tabulku 1.

Tabulka 1. Míry nezaměstnanosti v zimě 1995/6

míra nezaměstnanosti	celkem	muži	ženy
obecná míra	3,4	3,0	3,9
míry nezaměstnanosti podle věku			
15-19 let	12,3	11,6	13,2
20-24 let	4,5	4,8	4,1
25-29 let	3,9	2,9	5,1
30-34 let	3,2	2,2	4,3
35-39 let	3,1	2,4	3,8
40-44 let	2,5	2,3	2,8
45-49 let	2,3	1,8	2,8
50-54 let	2,0	1,7	2,4
55-59 let	2,3	1,8	3,3
60-64 let	3,6	4,3	2,3
65 a více let	3,4	3,2	3,9
míry nezaměstnanosti podle vzdělání			
základní a bez vzdělání	10,4	12,1	9,3
vyučení	3,4	3,0	4,1
střední odborné	2,7	1,8	3,7
vyučení s maturitou	2,7	3,6	1,1
úplné střední odborné	1,7	1,2	2,2
úplné střední všeobecné	2,4	1,7	2,6
vysokoškolské	0,5	0,3	0,7
změněná pracovní schopnost	15,8	15,6	16,2

Pramen: VŠPS, vlastní výpočty

Podíl dlouhodobé nezaměstnanosti na nezaměstnanosti nekvalifikované pracovní síly je u nás podobný jako ve většině zemí Evropské unie, a kontrastuje s jejím nižším podílem na nezaměstnanosti ostatních kategorií.⁵ Nicméně kvalita lidského kapitálu vyjádřená

⁵) Podíl nezaměstnaných déle než jeden rok v kategorii nezaměstnaných bez kvalifikace byl v ČR na jaře 1995 podle výsledků výběrových šetření pracovních sil asi 45 procent, zatímco u vyuče-

kvalifikací nevysvětluje problém marginalizace dostatečně – vždyť i nekvalifikovaná pracovní síla může nacházet na pracovním trhu řadu příležitostí, zejména pokud není tempo modernizací vysoké – jako je tomu u nás, anebo může odcházet do služeb, v nejhrošším případě na tzv. „junk jobs“ – jako je tomu v USA.

V porovnání všech okresů ČR korelace mezi kvalitou lidského kapitálu nezaměstnaných (indikováno podílem nekvalifikovaných nezaměstnaných na celkové nezaměstnanosti) a stupněm marginalizace (indikováno podílem dlouhodobé nezaměstnanosti) je středně silná.⁶ Podobně Mareš a Rabušic [1994: 491] konstatují jen v některých regionech České republiky souvislost mezi mírou nezaměstnanosti a podílem nekvalifikovaných v populaci.⁷

Shrnuto, korelace podílu marginalizovaného segmentu nezaměstnanosti (zde déle trvající nezaměstnanosti) s mírou nezaměstnanosti, s mírou nezaměstnanosti v okrese, s poměrem nezaměstnaných k počtu volných pracovních míst, a konečně i s podílem nekvalifikovaných nezaměstnaných v celkovém počtu nezaměstnaných ukazují na objektivní determinaci marginálního postavení na pracovním trhu komplexními vztahy mezi nabídkou a poptávkou na pracovním trhu a kvalitou lidského kapitálu (srovnej tabulku 2).

Tabulka 2. Korelace mezi dlouhodobou nezaměstnaností a dalšími charakteristikami pracovního trhu

Data úřadů práce za 76 okresů, konec roku 1995, Pearsonův korelační koeficient r (vyjadřuje korelaci hodnot proměnných) a Spearmanův koeficient pořadové korelace ρ (vyjadřuje korelaci pořadí 76 okresů v ČR podle daných proměnných), statistická významnost je uvedena v závorce.

proměnná: podíl nezaměstnaných déle než 6 měsíců a déle než 12 měsíců na celkovém počtu nezaměstnaných.

korelované proměnné	nezaměstnaní déle než 6 měsíců		nezaměstnaní déle než 12 měsíců	
	r	ρ	r	ρ
míra nezaměstnanosti	0,54 (0,000)	0,59 (0,000)	0,47 (0,000)	0,58 (0,000)
počet nezaměstnaných na 1 VPM	0,38 (0,001)	0,47 (0,000)	0,33 (0,000)	0,45 (0,004)
nezaměstnaní nekvalifikovaní na 1 nekvalifikované VPM	0,32 (0,006)	0,50 (0,000)	0,27 (0,000)	0,47 (0,020)
podíl nezaměstnaných bez kvalifikace na celkovém počtu nezaměstnaných	0,32 (0,008)	0,35 (0,003)	0,32 (0,007)	0,42 (0,000)

Poznámka: VPM = volné pracovní místo

ných už jen necelých 30 procent. V zemích EU v průměru se pohyboval tento podíl pro všechny vzdělanostní kategorie mezi 40 až 50 procenty, tedy je zjištěn nevelký rozdíl v postižení dlouhodobou nezaměstnaností mezi kategoriemi podle kvalifikace [*Employment...* 1995: 20].

⁶) Korelační koeficient PE = 0,32.

⁷) Podíl lidí se základním vzděláním v populaci vysvětloval na severní Moravě v letech 1991-1993 až 66 procent variability míry nezaměstnanosti – neplatí to však uniformně pro celou republiku. Krom jižních Čech (vysvětleno 60 procent variability) byla vysvětlená variance v dalších regionech nejvýše 34 procent.

3. Kumulace individuálních a sociálních handicapů

Pro marginální postavení na pracovním trhu je, jak ukazují spolehlivě praktické zkušenosti pracovníků veřejných služeb zaměstnanosti nejen u nás, významná především kumulace handicapů na straně pracovní síly. Dochází k překrývání různých charakteristik, jež lze rozlišit jako handicapy lidského kapitálu a jako handicapy sociální (typické kumulace handicapů u respondentů, jak jsme je zjistili ve třech okresech, jsou uvedeny ve schématu 1).

4. Hodnocení individuálních charakteristik, které ovlivňují získání zaměstnání při trvajícím nebo opakovaném nezaměstnanosti

Hodnotili jsme krátkodobý průběh kariéry na pracovním trhu u dlouhodobě a opakovaně nezaměstnaných po uplynutí jednoho roku. Jejich kariéry byly dost rozmanité – marginalita postavení na pracovním trhu se totiž projevuje mnoha formami (trváním nezaměstnanosti, ale i opakováním nezaměstnanosti a dočasným zaměstnáním), a průběh kariéry je tak různý – zaměstnanost (někdy dočasná), trvajícím nezaměstnanost, odchod z pracovního trhu. Celkově 72 respondentů získalo ve sledovaném roce zaměstnání – byť 14 z nich jen dočasně a 12 s pomocí programů aktivní politiky, na druhé straně 80 z nich bylo nadále bez zaměstnání – 11 přitom odešlo mimo trh práce a 3 byli umístěni v programech aktivní politiky. Asi u třetiny respondentů (bylo jich 47) jsme zjistili vzorec opakovaného střídání zaměstnání a nezaměstnanosti, u 40 procent (63 z nich) naopak déle trvajícím nezaměstnanost po první ztrátě zaměstnání.

Úspěch při získání zaměstnání po uplynutí jednoho roku se zdál být u marginalizovaných nezaměstnaných z hlediska individuálních charakteristik „nahodilý“ – řada respondentů s vážnými kumulovanými handicapy získávala zaměstnání, jiní s méně závažnými handicapy je nezískali. Individuální charakteristiky, které jsme využili ve vícenásobné regresní analýze, úspěch či naopak neúspěch jen částečně vysvětlily: vysvětleno bylo asi 29 procent variance v datech (viz tabulku 3). Největší vliv na získání zaměstnání měla situace na pracovním trhu v daném okrese: v Karviné, kde je nedostatek pracovních míst, ale i v Brně, kde je trh práce sice obecně příznivý, avšak naproti tomu selektivní vůči jasně marginalizované pracovní síle, byla zjištěna zřejmá tendence k setrávání v nezaměstnanosti u lidí marginalizovaných na pracovním trhu. Naopak na Vyškovsku, kde je sice relativně nejméně volných pracovních míst ze všech tří okresů, byli marginalizovaní nezaměstnaní při získávání zaměstnání nejúspěšnější. Význam mělo dosavadní trvání nezaměstnanosti (při délce nezaměstnanosti nad dva roky se šance výrazně snižují), romské etnikum – negativně ovlivňuje šance získat zaměstnání, a počet dětí – dvě děti v rodině byly spojeny s vyšší efektivitou hledání zaměstnání – patrně jde o efekt na motivaci v důsledku finančních povinností vůči závislým dětem (vazbu rozhodování o zaměstnání na roli v rodině u nízkopříjmových domácností zdůrazňuje například [Jordan 1992]).⁸

⁸) V regresní rovnici bylo testováno postupně 25 kategorických proměnných: vedle základních demografických a sociálních znaků též výše sociální dávky na osobu v domácnosti, a také nezaměstnanost partnera.

Schéma 1. Přehled typů kumulace individuálních a sociálních handicapů (respondenti, kteří měli dříve evidenci na úřadu práce v trvání déle než šest měsíců či opakovanou evidenci)

Znaménka + naznačují četnost výskytu handicapů: +++ handicap přítomen takřka ve všech případech, ++ handicap přítomen ve většině případů, + handicap přítomen v menšině případů. Bez závorky jsou uvedeny pro daný typ profilující handicapy, v závorce handicapy, které pro daný typ měly jen doprovodný význam.

Legenda k symbolům : NEKV = nekvalifikovanost nebo nevhodná kvalifikace, ZDR = zdravotní postižení, MENT = mentální postižení nebo zaostalost, NEPR = ještě nepracoval, VÝP = ztráta zaměstnání pro porušení pracovní kázně, ALK = závislost na alkoholu, DETI = závislé děti, NECL = zdravotně postižený člen domácnosti, OSAM = žije osaměle, BEZD = bezdomovec, uR = žije u rodičů

MUŽI handicapy

typ	individuální					sociální							
	NEKV	ZDR	MENT	-19	NEPR	50+	VÝP	ALK	ROM	NECL	OSAM	BEZD	uR
1	+++	(++)	(+)	(+)	(+)		(+)		+++				
2	(+)	+++						(++)		(+)	(++)		(++)
3	(++)	(++)		+++	+++				(+)				++
4	(++)	(++)	(++)			(++)	(++)	++			+++	+++	
5	+++	+++				(++)	(+)	(+)	(+)		(++)		

legenda k typům: MUŽI

(1) romská národnost, nejčastěji živitel rodiny, nedostatečná kvalifikace, případně zdravotní postižení nebo i mentální retardovanost; (2) významnější zdravotní postižení, někdy alkohol a/nebo osamělost, na venkově častější bydlení s rodiči; (3) nízký věk a nedostatek praxe, doprovázený nekvalifikovaností, případně i zdravotním postižením; (4) osamělost, někdy i bezdomovectví, sociální exkluze, závislost na alkoholu, nejčastěji i nekvalifikovanost a/nebo zdravotní postižení, často ztráta zaměstnání výpovědí ze strany zaměstnavatele pro porušení pracovní kázně, někdy záznam v trestním rejstříku; (5) nekvalifikovanost či nevhodná kvalifikace a k tomu zdravotní postižení po dřívějším výdělkově výhodném manuálním zaměstnání, někdy vyšší věk, osamělost, případně alkohol, problémy s pracovní kázní (typické pro hornické či další profese ve stavebnictví či v těžkém průmyslu).

ŽENY handicapy

typ	individuální					sociální							
	NEKV	ZDR	MENT	-19	NEPR	50+	ODLE	HVÝP	ALK	ROM	DETI	NECL	OSAM
1	+++	+++						(+)			(+)		
2		(+)				(++)	+++				(++)	(+)	
3		(+)								(+)	+++	(++)	+++
4	(+)	(+)								(++)	+++		
5		+++				(++)						(++)	+++

Legenda k typům: ŽENY

(1) nekvalifikovaná žena se zdravotním postižením, někdy problémy s pracovní kázní, někdy malé děti; (2) venkovská žena, častěji žena s malými dětmi nebo i starší žena ve venkovské domácnosti, často odlehlejší oblast; (3) „samoživitelka“, někdy též zdravotně problémové dítě nebo vlastní zdravotní problémy; (4) žena s malými dětmi, někdy navíc nekvalifikovanost nebo zdravotní postižení nebo romské etnikum; (5) zdravotně postižená, často osaměle žijící žena, někdy i vyšší věk, někdy nemocný člen domácnosti.

Tabulka 3. Výsledky vícenásobné regrese faktorů ovlivňujících získání zaměstnání lidmi marginalizovanými na pracovním trhu (dlouhodobě nebo opakovaně nezaměstnaní, N = 152)

Proměnná	B	SE B	Beta	T	Sig T
ROM	-0,137143	0,084820	-0,127895	-1,617	0,1081
DVĚ DĚTI	0,138067	0,081944	0,118873	1,685	0,0941
KARVINÁ	-0,401912	0,088669	-0,378844	-4,533	0,000
DVA AVÍC	-0,279018	0,075067	-0,279504	-3,717	0,0003
BRNO	-0,209200	0,093790	-0,199116	-2,231	0,0272
(Konstanta)	0,820854	0,068617		11,963	0,000
Multiple R = 0,53118	R Square = 0,28216				
F = 11,47735	Signif. F = 0,000				

Závisle proměnná (dummy) – získání zaměstnání po uplynutí jednoho roku.

Nezávisle proměnné (dummy) – Karviná, Brno, romské etnikum, 2 závislé děti, nezaměstnaný v roce 1994 déle než dva roky.

5. Problém motivace a efektivity „job-search“

Potvrzují tyto výsledky obecně přijímané tvrzení, že „kdo chce, práci si najde?“ Neoklasická ekonomická teorie považuje dobrovolnost nezaměstnanosti vyvolanou vysokým poměrem náhrady v důsledku vysokých sociálních dávek [srv. Burda 1993] za rozhodující faktor efektivity job-search. V roce 1995, kdy dotazování probíhalo, byly v České republice vztahy mezi vybranými příjmovými hladinami následující (tabulka 4):

Tabulka 4. Vztahy mezi vybranými příjmovými hladinami v ČR v roce 1995

	čistý příjem (osaměle žijící osoba)
průměrná mzda (polovina roku 1995) brutto	8 157 Kč
po odečtení daně, sociálního a zdravotního pojištění	6 311 Kč
minimální mzda 2 200 Kč brutto, tj.	1 908 Kč
průměrný příspěvek v nezaměstnanosti	2 054 Kč
sociální dávka pro individuálně hospodařící osobu	2 440 Kč

Ve vztahu k průměrné mzdě je poměr náhrady podle průměrné výše podpory v nezaměstnanosti nízký (33 %), jen o něco vyšší je poměr náhrady vyjádřený sociální dávkou – dlouhodobě však její podíl ve vztahu k průměrné mzdě u nás klesá: například od roku 1991 do roku 1995 sociální dávka pro jednotlivce klesla z podílu 45 % na necelých 30 % průměrné mzdy. Na druhé straně s ohledem na nízkou úroveň mezd v početnějších domácnostech se výše sociálních dávek přibližovala v roce 1995 průměrným mzdám (v „typické“ – tedy čtyřčlenné domácnosti s dětmi do 6 let a 6-10 let sociální dávka náležela do výše čistého příjmu 7 590 Kč, a tak čistou průměrnou mzdou, která by byla po zdanění této domácnosti asi 6 600 Kč, o celých tisíc Kč převyšovala, v pětičlenné domácnosti pak hranice příjmu pro nárok na sociální dávku přesahovala průměrnou čistou mzdou dokonce o minimálně 2 500 Kč).⁹

⁹ Podle zjištění agentury TREXIMA dosahovala v polovině roku průměrná hodinová mzda nequalifikovaných pracovníků asi 85 procent průměrné hodinové mzdy [Informační... 1995: 31],

Kvalitativní analýza prokázala, že „poměr náhrady“ v porovnání sociálních dávek a příjmu z nově získaného zaměstnání byl sice v řadě případů zjevně impulsem k přijetí zaměstnání, na druhé straně v jiných a mnohých případech byl poměr náhrady velmi vysoký a ekonomickou pobídkou vlastně nebyl – poměr náhrady, jenž jsme spolehlivě zjistili u 41 domácností, které získaly zaměstnání od rozhovoru v roce 1994,¹⁰ byl v 16 případech (po zohlednění inflace) na úrovni 90 procent a vyšší, v některých případech dokonce sociální příjmy v době nezaměstnanosti převyšovaly příjem ze zaměstnání, které respondenti následně získali. Hledali jsme vysvětlení, proč se neprojevila past nezaměstnanosti v těchto případech, a proč efektivnost hledání práce a trvání nezaměstnanosti nesusouvisely tak jednoznačně s poměrem náhrady.

Podle výsledků kvalitativních rozhovorů se ukazuje, že ekonomická pobídka sama o sobě není dostačujícím vysvětlením rozhodování marginalizovaných kategorií lidí na pracovním trhu (většinou jde o lidi, kteří mají současně jak nízký pracovní příjem, tak i nízký příjem ze sociálních dávek). Významnější roli hrají tedy jiné faktory: je to podle našich zjištění především snaha uniknout marginalizované pozici na pracovním trhu prostřednictvím získaného zaměstnání a „odhadování“ perspektiv této snahy. Podobně Harringtonova klasická práce [Harrington 1984: 147-148] upozorňuje – byť v jiném sociálním prostředí – na relativně vysokou pracovní etiku u lidí závislých na sociálních dávkách, ale současně i na skutečnost, že v situaci, kdy jsou opakovaně tito lidé konfrontováni s neúspěchem na pracovním trhu, jsou sociální dávky pro ně nejspíše přijatelnou alternativou. Marginalizovaní lidé se neliší od jiných tolik v zájmu pracovat, jako především v posuzování svých šancí na získání zaměstnání.

V rozhovorech se navíc prokázal zajímavý mechanismus: jen pokud se nejeví možnost uniknout z okrajové pozice právě prostřednictvím sekundárních, okrajových míst na pracovním trhu jako reálná (ať na formálním trhu nebo v šedé ekonomice), pak teprve nastupuje jednoduchá kalkulace výší výdělku a past nezaměstnanosti se plně projevuje. Tato okolnost vysvětluje tak často popisovanou orientaci marginalizované pracovní síly na přítomnost, jež je tradičně spojována s „kulturou underclass“ [srv. Lewis 1966].

6. Diskriminace

Diskriminace na pracovním trhu vychází od zaměstnavatelů a je potvrzována v procesu jejich interakce s pracovníky a nezaměstnanými, i s institucemi pracovního trhu. Má více zdrojů: je to v první řadě diskriminace „kategorická“ založená na buď hypotéze životního cyklu, anebo diskriminace založená na hypotéze lidského kapitálu.

Proces diskriminace částečně odráží šířeji zakotvené sociální předsudky a stereotypy, částečně je založen i na racionálním ekonomickém kalkulu. Zaměstnavatelé se snaží minimalizovat rizika zvýšených nákladů na pracovní sílu už v procesu náboru a výběru pracovníků. Jen obtížně mohou získat spolehlivou informaci o přijímaných pracovnících, a tak spoléhají na obecné dojmy a na obecné stereotypy o skupinách, k nimž tito lidé náležejí. Podle van der Berga a van der Veera [1992] zaměstnavatelé používají tato kritéria ve vztahu k očekávaným nákladům na počáteční výcvik (znevýhodnění jsou lidé bez pra-

takže odhadovaná čistá mzda 5 700 Kč by pak byla pro tuto kategorii pracovníků skoro o 2 000 Kč pod úrovní sociální dávky pro čtyřčlennou domácnost.

¹⁰) Jen část ze 72 respondentů, kteří získali zaměstnání, měla v posledních letech příjmy z pracovní činnosti, u další části z nich nebyla zjištěna o sociálních příjmech a o mzdách spolehlivá.

covní zkušenosti), k adaptabilitě, absenci (znevýhodněny jsou ženy s malými dětmi), kontinuitě zaměstnání a pracovníkově předpokládané produktivnosti (kulturní odlišnosti – etnické menšiny, příslušnost k zvláštním marginálním společenským subkulturám jsou nevýhodami). Obecným problémem je nedostatek kvalifikace, ale vedle toho hraje roli kumulace dalších zmíněných hledisek. Navíc dochází k přiřazení „mužských“ a „ženských“ typů prací (a úrovní mezd, pracovních podmínek a předpokládané stability zaměstnání).

Paragraf 9 Zákona o zaměstnanosti v České republice vcelku přehledně definoval už na počátku transformace kategorie pracovníků, které se v podstatě shodují s tradičně marginální pracovní silou. V něm zmiňované kategorie lidí jsou marginální i v jiných zemích s tržním hospodářstvím, byly ale v jistém smyslu marginální i v dřívějším systému, kde právo na práci bylo zaručeno.

Vyhýbání se těmto „označeným kategoriím“ je z hlediska zaměstnavatelů racionálním snížením rizika, že mezní produktivita přijatých pracovníků bude nižší než mezní náklady na ně. Zvláště nově se utvářející soukromý sektor, jenž usiluje o zisky především zvyšováním intenzity práce, se těmto kategoriím buď vyhýbá, anebo s nimi naopak kalkuluje, ale nabízí jim velmi nízké mzdy. Takto zdůvodněnou diskriminaci se ani sami marginalizovaní pracovníci, ani pracovníci institucí pracovního trhu nesnažili popřít nebo jí čelit protitlakem.

Dotazování pracovníků úřadů práce ve vybraných čtyřech okresech s nadprůměrnou mírou nezaměstnanosti přineslo expertní zhodnocení příčin dlouhodobé a opakované nezaměstnanosti (srv. tabulku 5).¹¹ Podle tohoto hodnocení dlouhodobá a opakovaná nezaměstnanost jsou dány spíše souhrou různých vlivů než jedinou bariérou. Ačkoliv pracovníci úřadů práce (byli to hlavně zprostředkovatelé zaměstnání) uvádějí v nestrukturovaném rozhovoru jako hlavní příčinu dlouhodobé a opakované nezaměstnanosti nezáměr některých nezaměstnaných o práci, ve strukturovaném dotazníku víc akcentují jiné příčiny: diskriminaci některých osob a skupin zaměstnavateli hodnotí jako vůbec nejvýznamnější z důvodů dlouhodobé a opakované nezaměstnanosti. Dále jsou uváděny nízké nabízené mzdy, až pak další důvody.

¹¹) Zjištění jsou založena na polostrukturovaných dotaznících, které vymezují 16 možných důvodů dlouhodobé a opakované nezaměstnanosti. Jednotlivé vlivy byly hodnoceny podle síly, která jim byla přisouzena (od 0 do 10, hodnocení 10 znamená maximálně silný vliv, 0 žádný vliv). Dotazník vyplnilo 94 zprostředkovatelů (a částečně poradců) ze čtyř úřadů práce.

Tabulka 5. Důvody dlouhodobé a opakované nezaměstnanosti podle pracovníků úřadů práce

Důvody	Okresy			
	Děčín	Karviná	Most	Přerov
zaměstnavatelé nechtějí zaměstnávat určité typy nebo skupiny lidí	9,5	9	9	9
nabízená zaměstnání jsou nezaměstnanými hodnocena jako špatně placená	8	9	9	8
malé děti jsou překážkou zaměstnání	8	9	8	8
někteří nezaměstnaní práci nepotřebují (a vůbec ji nehledají)	8	8	7	8
lidem nevyhovuje dojíždění (nebo nemohou dojíždět, špatné spojení)	7,5	8	4	6
někteří z nich jsou společensky nepřizpůsobiví (a v podstatě nezaměstnavatelní)	7	8	7,5	7
nezaměstnaní nehledají práci dost intenzívně v bydlišti a nablízku nejsou	7	8	6,5	7
(nebo často zanikají) vhodná pracovní místa	6	8	5	7
lidé nechtějí pracovat na směny	5	5	5,5	5
nezaměstnaní nemají odpovídající kvalifikaci (žádá se příliš vysoká kvalifikace)	5	6	8	5
zdravotní důvody	5	7	4	6
nezaměstnaní řeší situaci jinak (odchod mimo trh práce – důchod, mateřské dávky aj.)	3,5	4	3,5	4
někteří lidé si nedovedou s touto situací poradit	3,5	5	4,5	4
nabízená zaměstnání jsou hodnocena jako neperspektivní nebo pod úroveň	3	5	5	5,5
nabízené práce jsou příliš namáhavé	2	5	2,5	3
nabízí se jen nízké kvalifikovaná práce	2	3	3	2

Poznámka: formou polostandardizovaného dotazníku bylo dotázáno 94 pracovníků úřadů práce (zprostředkovatelek, poradkyň a pracovníků zabývajících se aktivní politikou)

Zdá se, že diskriminace je mimo jiné důsledkem tolerance partnerů zúčastněných na pracovním trhu k vymezené okrajovosti a předpokládané „malé uplatnitelnosti“ či „zaměstnavatelnosti“ některých kategorií pracovníků. I instituce pracovního trhu sdílejí koncept marginalizované pracovní síly definovaný zaměstnavateli a jako vůči takové k ní i přistupují. Nabízejí pro ni nízké placená a jinými kategoriemi pracovníků nepřijímaná pracovní místa. Strategie aktivní pomoci těmto kategoriím nejsou na druhé straně uplatňovány až tak často, jako v jiných případech a jak by to bylo potřeba (na základě přesvědčení o malé účinnosti takové pomoci s ohledem na nízkou pracovní motivaci či na malé předpoklady těchto kategorií lidí uspět v získání zaměstnání). Ukazuje se například, že zákonem předepsaný limit zaměstnávání zdravotně postižených pracovníků není zaměstnavateli někdy dodržován a pracovní úřady přitom neuplatňují zdaleka ve všech případech možné sankce.¹²

¹²⁾ A pokud se o to pokoušely, soudní řízení byla pro ně vzhledem k nedokonalé legislativě neúspěšná.

A tak racionálním řešením situace marginalizovanými pracovníky je přijetí a „zhodnocení“ marginální role ve strategiích jejich chování. Takovým zhodnocením je například trvalejší závislost na dávkách a k tomu doplňkové neformální nárazové aktivity. Zvláště mladší zdraví Romové se stávají „nádenickou“ pracovní silou na sekundárním externím pracovním trhu malých firem, zvláště ve stavebnictví. V jednom větším městě například v určitém období vznikl „druhý pracovní úřad-burza práce“ na ulici právě naproti pracovnímu úřadu. Chodili tam pro krátkodobé nelegální pracovní příležitosti mladí Romové – muži – a jejich krátkodobí zaměstnavatelé. Často si však takto najatí pracovníci stěžují na nízké mzdy a na zneužívání situace zaměstnavateli.

Někteří neriskují tyto aktivity, jež mohou vést k vyřazení, a drží se formálního pracovního trhu, i když mzdy nejsou vysoké: „Vzal bych už práci i za čtyři tisíce, protože sociálka pak vás doplatí bez problémů a je to jistota, hlavně že nejste závislí.“¹³ Takové řešení ale příliš neuspokojuje – práce není náležitě oceněna – svou pozici vnímají pak jako stigmatizující a hledají jiná řešení. Na druhé straně se také zdráhají přijmout sekundární – krátkodobá a nejistá zaměstnání na formálním pracovním trhu, neboť ta spíše způsobují nejistotu v příjmech přinejmenším časovými prodlevami při vyřízení a opakovaným testováním oprávněnosti. Marginalizace Romů je patrně nejvýraznější formou diskriminace na pracovním trhu (ale i mimo něj). Spolehlivý údaj o specifické míře jejich nezaměstnanosti není k dispozici, avšak pokud jsou registrováni a jako kategorie sledování úřady práce, pak podíl nezaměstnaných děle než rok mezi nezaměstnanými Romy je mimořádně vysoký.¹⁴

7. Legitimní a konkurenční pozice na pracovním trhu – stigma

V dynamice pracovního trhu se střetává „logika trhu“ a „logika statusová“ či „logika sociální“ [srv. d'Iribarne 1990]. Logika trhu přijímá za princip fungování konkurenci. Na pracovním trhu ignoruje veškeré mimoekonomické rozdíly mezi pohlavím, věkem, rodinnou situací, rasou, náboženstvím, názorem a podobně. Podřizuje každého účastníka trhu tlaku konkurence tak, že může nabídnout či přijmout určité služby jen za tržní cenu. Tato logika klade do protikladu soutěžeschopnost a soutěžeschopnost, rentabilitu a nerentabilitu.

Logika statusová či sociální logika je naopak založena na rozdílech mezi lidmi. Zatímco logika trhu vykazuje známky univerzality, logika statusová se liší od společnosti ke společnosti a vytváří imperativy, jež ovlivňují pracovní trh i charakter nezaměstnanosti, a společně s tržními faktory formují sociální stratifikaci a sociální vztahy. V této logice je zakotven i komplex sociálních norem – práv a závazků, které se vzpírají tlaku konkurence a tržní regulaci, a naopak se kladou jako bariéry mezi poptávkou a nabídkou na pracovním trhu.

V procesu hledání zaměstnání vystupuje do popředí „sociální logika“ – v níž je zvažován stupeň sociální degradace, tedy ztráty statusu, „oprávnění“, role a s tím spojené

¹³) Závislost je jimi chápána jako závislost na „blahovůli“ úřadu přiznat dávku, zatímco možnost prokázat jasně nárok podle zákona této závislosti zbavuje.

¹⁴) V průměru činil podíl dlouhodobě nezaměstnaných na úřadech práce koncem roku 1995 asi 25 procent u celku nezaměstnaných, ale v etnické skupině Romů byl podstatně vyšší – v Tachově 34 procent, v Pardubicích 35 procent, v Brně 44 procent, a v Mostě až 55 procent, na Kladně 57 procent, v Lounech 53 procent, v Ostravě 56 procent, v Děčíně 63 procent, v Přerově dokonce 78 procent.

stigma. Goffmanova teorie morálních kariér stigmatizovaných lidí [Goffman 1970] rozlišuje vzorce socializace ve stigmatizované identitě. Některé z nich zahrnují stigma připsané (získané narozením) či vyplývají ze socializace v cizí komunitě, další pak souvisí se stigmatizací, k níž dochází spíše postupně a později v průběhu života po ztrátě dosaženého sociálního statusu. V takovém případě je významné, že lidé již dříve přijali za svou určitou konceptualizaci normálního versus stigmatizovaného postavení, a to ještě předtím, než sami sebe začínají vnímat jako stigmatizované. V případě, že distance mezi konkurenční a legitimní pozicí je příliš velká, staré vzorce života nemohou být úplně opuštěny. Postižený zpravidla doufá, že marginální pozice je jen dočasná a je jen přerušením normálního života. Proto se ani nemůže vzdát svých preferencí či požadavků na životní styl, zaměstnání, rodinu. Jen tak je schopen uchovat si self-image a pozitivní identitu, ale také pouze za tohoto předpokladu je schopen návratu k dřívější (legitimní) pozici.

Stigmatizace v důsledku konfliktu mezi legitimní a konkurenční pozicí postihuje typicky pracovníky, kteří ztrácejí své pozice na primárním pracovním trhu v důsledku jeho zužování nebo restrukturalizace. U nich tato změna vyvolává nejhlubší prožitek stigmatu spojeného s nezaměstnaností a má nejtěživější důsledky pro celkovou marginalizaci sociální. Nejlepším příkladem v České republice jsou bývalí těžební pracovníci, ale i další pracovníci profesí těžkého průmyslu a stavebnictví. Výsledkem popsaného konfliktu mezi legitimní a konkurenční pozicí je v případě ztráty zaměstnání obvykle déle trávající nezaměstnanost.¹⁵

Pokud jsme zachytili u reprezentantů tohoto typu případy úspěšného a trvalého získání zaměstnání, pozitivně hodnoceného, jednalo se o „návrat“ do původní profesní komunity. Obvykle nějak kamuflovali zdravotní dokumentaci a nastupovali na jinou šachtu k jinému zaměstnavateli. Pokud byl však takový podvod odhalen nebo pokud se projevilo další zhoršení zdravotního stavu, byl dopad o to těžší. Jinde však ani nedovedli tito pracovníci dost dobře zaměstnání hledat nebo nově získané pozice ztráceli.

8. Role interakcí s institucemi

Je-li nezaměstnanost nízká, veřejnost ji definuje spíše jako individuální problém než jako důsledek souhry širšího komplexu faktorů. V České republice ve veřejnosti rovněž převládl tento názor, podpořený i oficiálními stanovisky (například ekonomicky odůvodněným vyjádřením o nízké míře nezaměstnanosti, jež podvazuje rozvoj tržního prostředí a ekonomický růst).¹⁶ Čím menší a čím lépe identifikovatelná je kategorie marginalizovaných na pracovním trhu, tím větší stigmatizaci je vystavena. Pracovní síla definovaná zaměstnavateli jako marginální je jimi při zaměstnávání a odměňování výrazně diskriminována. Její špatné předpoklady a možnosti si uvědomují i pracovníci státních služeb nezaměstnanosti, kteří pak při zprostředkování a dalších opatřeních na pracovním trhu častěji respektují stranu poptávky a zmíněné kategorie pracovníků směřují hlavně k marginálním pracovním místům, neboť dosažení jiných míst není příliš reálné, je nákladné na čas a zdroje a je blokováno postoji zaměstnavatelů. Uvědomují si současně často malou motivovanost nezaměstnaných marginální místa přijmout, a proto i nutnost institucionální kontroly a tlaku k přijetí takových míst. Interakce úřadů s klienty je takto založena na konceptu marginalizované pracovní síly, který je společně vytvářen zaměstnavateli i úřa-

¹⁵) Polovina nezaměstnaných pracovníků z odvětví těžebního průmyslu je podle výsledků výběrových šetření pracovních sil (údaj z podzimu 1995) bez zaměstnání déle než 2 roky.

¹⁶) Například deník *Rovnost* citující výklad premiéra ČR Václava Klause (*Rovnost* 16. 8. 1995).

dy služeb zaměstnanosti, a v procesu interakce přijímán nakonec i klienty – nezaměstnanými samotnými.

Tento koncept má další praktické dopady: signifikantní je nízký podíl dlouhodobě nezaměstnaných na opatřeních aktivní politiky, který vyplývá do značné míry z popsané konceptualizace marginální pracovní síly jako „okrajové“ a navíc často „neoprávněné“.¹⁷ Adresovat k této kategorii aktivní strategie by bylo totiž pracné a nákladné s ohledem na nutnost motivovat jak tyto nezaměstnané, tak jejich potenciální zaměstnavatele, nutnost volit specifické (často dosti náročné) přístupy a programy s výsledkem, jenž se v rámci konceptu marginální pracovní síly jeví značně nejistý.

Za druhé, na základě zmíněného konceptu i marginalizovaná pracovní síla hodnotí své postavení na pracovním trhu – a především své vyhlídky. Uplatnění tohoto konceptu vede pak k několika možným vyústěním: vede někdy – jak je záměrem institucí – k přijetí konkurenční, tedy i marginalizované, ale aktivní role na pracovním trhu. Ale vede naopak i k preferenci ne-aktivity a k trvalejší závislosti na sociálních dávkách. Vede někdy i k odchodu z formálního pracovního trhu do šedé ekonomiky. A konečně vede ke konfliktním vztahům s úřady, nejčastěji právě tehdy, když pracovní síla si podrží aspirace na „primární“ pracovní místa a zdráhá se přijmout marginální postavení na sekundárním pracovním trhu – pokud se jí získat primární pracovní místo nepodaří, dostává se do sociálně izolovaného postavení, které je v interakci s institucemi fixováno.

9. Role sociálního kapitálu

Proces marginalizace na pracovním trhu je silně ovlivněn sociálním kapitálem – zejména rodinou a komunitou, v níž lidé žijí. Rodina má v procesu marginalizace na pracovním trhu několiký význam: v první řadě hlavně užší rodina funguje jako záchranná sociální síť v situaci nezaměstnanosti,¹⁸ dále poskytují užší i širší rodina a sítě známých důležité kontakty k hledání zaměstnání [Granovetter 1974], a v neposlední řadě rodina společně s komunitou působí jako sociálně kontrolní mechanismus – referenční skupina, jež poskytuje normativní orientaci a kontrolu jednání a strategií řešení situace nezaměstnaného.

Neexistující nebo disfunkční rodinné sítě naopak posilují proces sociální marginalizace. Tento proces je však ještě více podporován sociálně uzavřeným prostředím domácností, jež se vyznačují normativní odlišností (byť přitom i tyto domácnosti mohou plnit funkci záchranné sociální sítě) – mohou na druhé straně totiž vytvářet strategie odlišné a nezávislé od okolního širšího sociálního prostředí.

Sociální kapitál ve formě podpory rodinných, příbuzenských a také přátelských sociálních sítí má u nás stále zásadní význam při získávání zaměstnání. Je příznačné, že okrajoví účastníci pracovního trhu většinou postrádají možnost využití takových efektivních sítí. Nejedná se jen o lidi sociálně izolované a osamělé, ale také o lidi, kteří se pohybují v sociálních sítích, jež jim nabízejí pouze okrajové příležitosti v „šedé ekonomice“. Většina lidí, kteří jsou delší dobu registrovaní na úřadech práce, vyhledávají

¹⁷) Zatímco podíl nezaměstnaných děle než jeden rok na celkovém počtu nezaměstnaných se pohyboval v šestnácti okresech, kterými jsme se z tohoto pohledu zabývali, v rozpětí 20-32 procent, podíl dlouhodobě nezaměstnaných na počtech účastníků programů aktivní politiky pracovního trhu se až na jedinou výjimku pohyboval v rozpětí 1-16 procent.

¹⁸) Všechny systémy sociální pomoci počítají s principem subsidiarity, kdy užší rodina jedince podporuje a pomáhá překonat situaci hmotné a sociální deprivace.

zaměstnání především pomocí institucí – to právě proto, že jejich sociální sítě jim jiné, dobré či lepší možnosti nedávají. Na druhé straně se ukazuje, že příbuzenské a přátelské sociální sítě pomáhají efektivně překonat i významné a kumulované handicapy. Zaznamenali jsme případy Romů, kteří se úspěšně obraceli na zaměstnavatele prostřednictvím svých známých z „bílé“ komunity nebo jiných svých příbuzných, které zaměstnavatelé osobně znají.

Vazba k referenční skupině či komunitě má rovněž zásadní význam jak pro možnosti jednotlivců změnit své postavení na pracovním trhu, tak pro jejich strategie. Zejména v případě venkovské sousedské komunity se projevily pozitivní vliv podpory sociálních sítí, a vedle toho také pozitivní vliv jejich sociální kontroly pro konformní začlenění nezaměstnaných na pracovním trhu. Ve venkovské komunitě se někdy proto daří začlenit i zcela okrajovou pracovní sílu, i členy komunity, kteří postrádají podporu přirozených rodinných vazeb. Prostředkem k tomu jsou například programy tvorby dočasných pracovních míst ve veřejném sektoru, které velice dobře fungují právě ve venkovských oblastech.

Typologie strategií marginálních pracovníků

V procesu interakce aktérů na pracovním trhu se vytvářejí strategie marginalizovaných pracovníků, které odrážejí účinky komplexu faktorů, jimiž jsme se zabývali. Samy tyto strategie jsou pak faktorem, který pomáhá uniknout marginalizované pozici, ale také faktorem, který marginalizovanou pozici může fixovat. Z tohoto pohledu jsme rozlišili tyto strategie:

A. Strategie směřující k začlenění na pracovním trhu

(i) *Opakovaná snaha o získání „primární“ pozice nebo o získání pozice sekundární, avšak finančně výhodné („strategie hledání“)*

Je spojená jen někdy s „wait unemployment“, ale spíše s častým opakováním nezaměstnanosti a s častým střídáním zaměstnání. Je procesem „hledání legitimní pozice“ na pracovním trhu. Bylo by také možné ji nazvat „tržně konformní“ strategií. Je typická pro mladší nekvalifikovanou pracovní sílu, zvláště pro muže, mobilní, kteří nemají vážnější zdravotní potíže. Také je typicky spojena s rolí „živitele“.

Strategie je používána tehdy, nejsou-li postaveny marginálním pracovníkům příliš pevné bariéry v přístupu na firemní pracovní trhy (nebo alespoň na jejich marginální subtrhy), anebo kdy je snadný přístup na finančně atraktivní sekundární pracovní pozice. U méně nebo jen částečně marginalizované pracovní síly u nás je to strategie častější, při výraznější marginalizaci je méně častá.

(ii) *Přijetí sekundární pozice na formálním pracovním trhu („strategie hledání a vyčkávání“)*

Přijetí takové pozice je spojeno jak se střídáním zaměstnání, opakováním nezaměstnanosti (často také s návraty k dřívějším zaměstnavatelům), tak i s déle trvající nezaměstnaností (ne však s velmi dlouhodobou nezaměstnaností). Znamená ochotu přijímat „konkurenční pozici“, pokud je alespoň trochu finančně výhodná, anebo na ni čekat i delší dobu, není-li taková pozice momentálně k dispozici, aniž by to ovšem znamenalo ústup od pracovních aspirací a destrukci lidského kapitálu či motivace.

Strategie je spojena s pečlivou kalkulací finanční výhodnosti zaměstnání („tržní výdělkové síly“) chápaného většinou jako zdroj druhého příjmu, a to v porovnání se sociálními dávkami, respektive s dodatečnými náklady na dopravu, stravování či výchovu dětí, se ztrátou „ne-tržní výdělkové síly“, a konečně také s nejistotou spojenou s přijetím marginálního zaměstnání.

Je typická pro dost frekventovanou roli „pečovatelky“, pro ženy, jimž se nabízí alternativní role v domácnosti, zvláště pro ženy venkovské, které by musely dojíždět do zaměstnání, pro ženy, které mají malé děti nebo početné rodiny, pro „samoživitelky“, ale také pro lidi zdravotně postižené nebo pro muže, kteří žijí osaměle, ale těší se podpoře okolní komunity. K přijetí této strategie determinuje tradičně marginální pozice na pracovním trhu, a současná efektivní podpora sociálních sítí, ale i sociální kontrola komunitou. Výsledkem jejich vlivu je totiž dostatečná flexibilita pracovní síly, patrná tradičně u žen. Popsaná strategie dokáže „zakomponovat“ opakovanou nebo i déle trvající nezaměstnanost přinejmenším dočasně do životního stylu. Je přijímána tehdy, existují-li bez ohledu na podporu komunity pevné bariéry v přístupu na interní pracovní trhy, anebo bariéry pracovního postupu na nich. Tato strategie je u nás obecně z uvedených strategií marginalizované pracovní síly nejvíce rozšířená, zejména převládá ve venkovském prostředí (v našem případě jím bylo Vyškovsko).

(iii) „Strategie duální pozice“ – kombinované řešení

Jde o přijetí nejisté marginalizované pozice na neformálním pracovním trhu v kombinaci s jistotou sociálních dávek. Strategie je typická pro tradičně marginalizovanou pracovní sílu, často stigmatizovanou buď individuálně, či skupinově.

Typicky se jedná o nekvalifikované pracovníky sociálně marginalizované, jako jsou lidé bez rodinného zázemí, bezdomovci, dříve trestaní či kriminalizovaní lidé, Romové, ale také obecněji lidé bez kvalifikace, pracovních zkušeností a bez sociálního kapitálu. Častěji je to strategie spojená s rolí živitele.

Je obvyklá tam, kde existují silné a jen obtížně překonatelné bariéry přístupu na firmenní i sekundární pracovní trhy, nebo je přístup možný jen za nevýhodných podmínek a chybí sociální podpora a sociální i individuální kapitál. Silný tlak institucí k přijetí konkurenční pozice (a ze subjektivního pohledu nevýhodné pozice) na formálním pracovním trhu vede k rozvinutí strategií, jež mají prokázat „oprávněnost“ nároku na sociální dávky, méně častěji už ke spolupráci při nalezení výhodnější konkurenční pozice. Tuto „aktivní“, nekonformní strategii navozuje anonymní prostředí velkých měst se slabou sociální kontrolou. Identifikovali jsme ji jako dost významnou, zvláště v sociálně problémovém prostředí v Karviné, ale i v Brně, kde jiné kategorie marginálních pracovníků byly relativně méně zastoupeny.

B. Strategie směřující mimo pracovní trh

(iv) Závislost na sociálních dávkách („rezignující strategie“)

Jde o rezignaci jak na legitimní, tak na konkurenční (marginalizovanou) pozici buď na neformálním pracovním trhu. Je typická pro lidi zdravotně postižené, Romy (zvláště pro romské ženy), pro starší nekvalifikované pracovníky, kteří jsou bez rodinných vazeb či bez podpory komunity a lidi sociálně exkludované. Tuto strategii rovněž podporuje anonymní prostředí velkých měst.

Je charakteristická pro marginální pracovní sílu s velmi nízkým lidským i sociálním kapitálem, o který by se mohla opírat, při existenci velmi silných bariér přístupu na interní i sekundární pracovní trhy. Relativně častější byla v Karviné, kde byla podepřena jak nepříznivými charakteristikami pracovního trhu, tak i charakteristikami sociálního prostředí.

(v) Programové odmítnutí konkurenční pozice a sekundárního pracovního trhu („strategie odmítání marginalizované pozice“)

Přetrvává při ní sice aspirace na legitimní pozici na interním pracovním trhu, avšak existují současně silné či nepřekonatelné bariéry přístupu k němu, které se s trváním nezaměstnanosti posilují. Typická je „wait unemployment“, jež přechází k dlouhodobé nezaměstnanosti, a vazba k dřívější referenční skupině (je jí právě dřívější profesní – firemní prostředí). V důsledku pevných bariér (například vážného zdravotního postižení) není však přístup k primárnímu pracovnímu trhu už více možný a dochází postupně k marginalizaci na pracovním trhu, a tím k marginalizaci sociální. Přijetí marginalizované – konkurenční pozice na pracovním trhu je však odmítáno.

Tato strategie se vyskytuje u nekvalifikovaných pracovníků (je typická pro roli živatele), kteří dříve zastávali relativně výhodná zaměstnání (někdy se jednalo též o Romy). Jde o subjektivně nejvíce postiženou skupinu dlouhodobě nezaměstnaných, která se reálně jen zčásti překrývá s kategorií sub (iii) – vnímanou jako „sociálně problémová“, „undeserving“, ale okolním sociálním prostředím včetně institucí je s touto kategorií často ztotožňována. Mezi příslušníky uvedeného typu a sociálními institucemi dochází pak často ke konfliktu, jenž se týká hlavně ochoty přijmout marginální pozici na pracovním trhu. Tuto strategii jsme zjistili jako typickou – snad dokonce převládající u mužské marginalizované pracovní síly v Karviné.

(vi) Odmítnutí účasti na pracovním trhu a zaměření na jiné aktivity („strategie jiných aktivit“)

Je zde ještě jedna, docela nová strategie: programové odmítnutí pozice na pracovním trhu. Nejde většinou o ne-aktivitu, ale spíš o zaměření na jiné aktivity, než jsou aktivity na pracovním trhu. Jde spíš o aktivity jinak prospěšné a spojené s „ne-tržní silou“ pracovní síly. Strategie je typická pro prostředí, které poskytuje dobré sociální vazby a dodává netržním aktivitám smysl. Taková strategie je sice méně častá, objevuje se však jak u mužů, tak i u žen, zvláště tehdy, existují-li pevné bariéry v přístupu na primární pracovní trhy. Není zatím rozšířená – objevuje se sporadicky, a to spíše ve venkovském prostředí.¹⁹

¹⁹⁾ Jedním příkladem byl rozvedený 45letý pan Petr, jenž prošel celou řadu manuálních zaměstnání včetně šachty, nyní se vrátil ke své staré matce na vesnici (potřebuje stálou péči). Petr se stará také o velkou zahradu a drobná zvířata, pracuje příležitostně na místní pile nebo u soukromníků, většinou však dává přednost volnému času (chodí hodně do přírody i za kamarády). Finanční hotovost, kterou nejnutněji potřebuje, získává ze sociálních dávek a prodejem zeleniny, ovoce, vajec... Hovoří o tom, že příbuzní mu jeho život závidí. Jiným příkladem je paní Jana z Karviné, která se po špatných zkušenostech se zaměstnavateli (má zdravotní handicap) zaměřila na vedení domácnosti a starost o malé dítě své dcery, která nastoupila do náročného zaměstnání (rodina potřebuje naléhavě peníze). Paní Jana popisuje, jak je důležité, že ona sama „drží“ zázemí širší rodiny: poskytl je nejen svému muži, jenž měnil s problémy zaměstnání, ale i rodině své dcery.

Tato nová strategie naznačuje vznik nového životního stylu ve společnosti, která zrušila pracovní povinnost. Ukazuje, že nezaměstnanost ztrácí svůj sociálně marginalizující účinek, je-li postavení na formálním pracovním trhu vnímáno jako nedůležité. Toto zjištění je významné: potvrzuje, že marginalizace na formálním pracovním trhu nemusí nutně znamenat ani ústup od pracovní etiky, ani marginalizaci sociální a naznačuje, že existují jistá východiska z „krize zaměstnanosti“ zažívané moderní společností.

Závěry

Procesy marginalizace a selektivita pracovního trhu jsou významné i tehdy, je-li nezaměstnanost nízká. Konec konců snižování počtů pracovníků v České republice bylo docíleno bez velkého nárůstu nezaměstnanosti právě politikou exkluze: nejvíce se dotkla pracujících důchodců,²⁰ a pak v menší míře i exkluzí dalších kategorií lidí.

V procesu marginalizace na pracovním trhu v České republice se projevují vedle ekonomických faktorů především kumulace individuálních a sociálních handicapů na straně pracovní síly, a pak i další sociální faktory. Koncept jasně definované marginální pracovní síly se projevuje diskriminací ze strany zaměstnavatelů a částečným respektováním této diskriminace institucemi služeb zaměstnanosti. Odmítnutí marginalizované pozice se zdá být diktováno „sociální logikou“ a snahou některých nezaměstnaných vyhnout se stigma, ale přece jen (paradoxně) vede k postupné marginalizaci na pracovním trhu a k sociální izolaci. Specificky významná je percepce perspektivy možností uniknout z marginální pozice prostřednictvím nabízeného zaměstnání. Pokud je tato perspektiva příliš špatná, což je často důsledkem pregnantně definovaného konceptu marginální pracovní síly, jenž přijímají účastníci pracovního trhu, projevuje se i kalkulace sociálními dávkami a disincitivní účinek relativně vysokého poměru náhrady sociálních dávek ve vztahu k očekávaným mzdám.

Strategie jednání marginalizované pracovní síly, které se utvářejí pod vlivem zde pojednaných ekonomických a sociálních faktorů – usilují například o „zhodnocení“ trvalejší marginalizované pozice – jsou pak velice vlivným faktorem v procesu marginalizace. Tyto strategie mohou být snad interpretovány jako „kulturní“ atribut marginalizované pracovní síly (srovnej Engbersen, Schuyt, Timmer a van Waarden, 1993), chápeme je však zatím spíš jako racionální reakci na marginalizovanou pozici na pracovním trhu a na ekonomickou závislost. Ponechali jsme stranou otázku, zda je významnější jejich situační – strukturální determinace či determinace kulturně-normativní, s vědomím, že rozlišení je stejně obtížné, jako je obtížné určení hranic vlivu ekonomických versus sociálních faktorů. Pokusili jsme se však zdůraznit význam napětí mezi tržní a legitimní pozicí pro strategii marginalizované pracovní síly. Jako specificky významné se u nás jeví zejména strategie: přijetí konkurenční pozice (znamená jak aktivní hledání práce, tak i kalkulaci a vyčkávání), či naopak zásadní odmítnutí konkurenční pozice (znamená obvykle trvající nezaměstnanost), anebo přijetí duální pozice (znamená kombinaci příjmů ze sociálních dávek a z příležitostných aktivit na neformálním pracovním trhu).

Popsané strategie jsou většinou subjektivně racionální a převažují „aktivní“ řešení. Marginalizace na formálním pracovním trhu neznamena nutně sociální exkluzi, neboť

²⁰ Z pracovního trhu odešlo během let 1990-1994 skoro čtvrt milionu pracovníků v poproduktivním věku (tj. asi 5 procent pracovní síly), navíc asi 109 tisíc lidí bylo ke konci roku 1994 registrováno v předčasném starobním důchodu. Z pracovního trhu také odešlo pouze v letech 1993-1994 asi 38 tisíc lidí se změněnou pracovní schopností (přešli do kategorie ekonomicky neaktivních).

marginalizovaná pracovní síla se většinou snaží využít jakoukoliv přístupnou možnost zlepšení své pozice na formálním pracovním trhu, anebo nachází i jiná východiska – v šedé ekonomice, či v sociální a domácí ekonomice. I v přístupu k takovým možnostem jsou však značné rozdíly.

TOMÁŠ SIROVÁTKA je docentem na katedře veřejné ekonomie Ekonomicko-správní fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se problematikou pracovních trhů, nezaměstnanosti a sociální politikou. Přednáší kursy: Pracovní trh a politika zaměstnanosti, Sociální politika, Veřejná politika. Publikuje v Politické ekonomii, Sociologickém časopise, Sociální politice. V nakladatelství Masarykovy univerzity vyšla jeho monografie Politika pracovního trhu (1995), společně s Ivo Řezníčkem vydal studii Dlouhodobá nezaměstnanost a záchranná sociální síť (1994).

Literatura

- Berg, H. van der, C. G. van der Veer 1992. „The Myth of ‚Unemployable People‘: an evaluation of a new employment service for the ‚hard core‘ unemployed.“ *Journal of Social Policy* 21: 177-210.
- Burda, M. 1993. „Unemployment, Labour Markets and Structural Change in Eastern Europe.“ *Economic Policy* 16: 101-138.
- Davis, K., W. E. Moore 1966. „Some Principles of Stratification.“ In *Class, Status and Power*, ed. by R. Bendix, S. M. Lipset. New York: Free Press.
- Employment Observatory* 1995. No 8. Central and Eastern Europe.
- Engbersen, G., K. Schuyt, J. Timmer and F. Van Waarden 1993. *Cultures of Unemployment. A Comparative Look at Long-Term Unemployment and Urban Poverty*. Boulder, CO: Westview Press.
- Ergo Programme: Phase One – Final Report* 1992. Brussels: Commission of the European Communities.
- Goffman, E. 1970. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Harmondsworth: Penguin.
- Granovetter, M. S. 1974. *Getting a Job: Study of Contacts and Careers*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Harrington, M. 1984. *The New American Poverty*. New York, London: Penguin Books.
- Informační systém o průměrných výdělcích* 1995 (II. čtvrtletí). Zlín: Trexima, s.r.o.
- Iribarne, H. d' 1990. *Le Chômage paradoxal*. Paris: PUF.
- Jordan, B. 1992. *Trapped in Poverty? Labour Market Decisions of Low Income Households*. London: Routledge.
- Lewis, O. 1966. „The Culture of Poverty.“ *Scientific American* 215: 19-25.
- Loveridge, R., A. L. Mok 1979. *Theories of Labour Market Segmentation. A Critique*. The Hague, Boston, London: Martin's Nijhoff Social Sciences Division.
- Mareš, P., L. Rabušic 1994. „Nezaměstnanost v České republice na počátku devadesátých let v regionálním pohledu.“ *Sociologický časopis* 30: 475-498.
- Møller, I. H. 1995. „Some Theoretical and Empirical Perspectives of Labour Market Marginalisation.“ In *Social Integration and Marginalisation*, ed. by N. Mortensen. København: Samfundsliteratur.
- Premusová, J., T. Sirovátka 1996. „K formování dlouhodobé nezaměstnanosti v České republice. Zhodnocení výsledků srovnávací studie ze tří lokalit.“ *Sociologický časopis* 32: 39-50.

Summary

The selectivity in the labour market in the Czech Republic is relatively high, partly as a result of the low general unemployment rate. Labour-market marginalisation, long-term and repeated unemployment have mainly affected marginal, especially handicapped categories of people, the accumulation of individual and social handicaps being a critical factor here. Lack of qualifications is the basic problem, but various other social aspects are connected with this.

In-depth interviewing proved that economic incentives do not sufficiently explain the labour-market decisions of marginalised people. The unemployment trap is only in effect when labour-market marginality is perceived as a constant. This perception is mainly based on a previous experience of the labour-market which led to a loss of confidence in the possibility of improving one's labour-market position. In these cases, marginalised people start to compare social benefits in relation to the expected wages. When doing this they identify their multiple disadvantages. Marginal workers are affected most by 'reinforced marginalisation' because they experience lack of effective social support. In addition, there is little effective coercion or control from the side of their families or communities and they have minimal human and social capital at their disposal.

The position of the marginal work-force is mainly conceptualised by employers. Discrimination against some individuals and groups is considered the most important cause of long-term and repeated unemployment even by the staff of the public employment service (PES) offices. Moreover, in general the PES offices accept discrimination as well as the concept of the marginalised labour force, viewing it as secondary low-cost labour. Some marginalised people finally accept this concept and become vulnerable to the unemployment trap when not oriented to better perspectives. Others are not willing to see themselves as a secondary work-force, and seek competitive market positions.

Therefore only a percentage of marginalised people genuinely look for a job – not so much for a market position but for a legitimate position, or at least for perspectives of finding it: within the job-search process, the basic problem is the convergence of aspirations of the marginalised labour-force and of the job offers which are available – the convergence of 'competitive positions' and 'legitimate positions'. The strategies of the marginal labour-force can be explained only when taking into account their formerly acquired positions in society and the labour market, and their 'social roles' connected with 'normative guidelines' and with an interactive world of moral concepts.

The qualitative analysis brought out six strategies:

A. Strategies of labour market inclusion

1. Repeated effort to acquire a 'primary position' or a well-paid secondary position which could be described as a 'market conforming' strategy.
2. Acquisition of a secondary position in the formal labour market, which indicates willingness to accept a 'competitive position' whenever (but only when) it seems to be worthwhile.
3. 'Dual position strategy', which combines the acceptance of the insecure marginalised position within the informal labour market with the security of social assistance money.

B. Strategies of labour market exclusion

4. Total dependence on social benefits, which means a withdrawal from the competitive as well as from the legitimate position even in the informal labour market.
5. Refusal of the competitive position on principle (and also in secondary labour market) – aspirations for legitimate positions in the internal labour markets persist, but are faced by strong barriers to entry – i.e. 'wait unemployment' but later on persistent unemployment is typical.
6. Refusal of any position in the labour market, preferring other types of activities which are linked to the 'non-market power' of the labour force.

As far as better perspectives are perceived by a significant fraction of marginalised people, the marginal positions in the formal labour-market do not necessarily mean complete social exclusion. On the contrary, other options in the shadow economy and in the domestic and social economy exist – unfortunately not for all marginalised people.

Viditelná versus neviditelná ruka

Inherentní napětí moderních ekonomik

JOSEF. L. PORKET*

Velká Británie

The Visible versus the Invisible Hand

A Tension Inherent in Modern Economies

Abstract: Currently, both Western and post-communist societies continue to experience a multidimensional tension between economic individualism and economic collectivism, which revolves around the role of the state (the visible hand) in the economy: while under the former the state is means-orientated in the sense of being concerned with process or procedure, under the latter it is goal-orientated in the sense of being concerned with an end-state or final outcome. The importance of this tension lies in that the role the state plays in the economy has an impact not only on efficiency and welfare, but also on individual liberty and the nature of the political system. Paradoxically, in practice political democracy need not favour exclusively economic collectivism too and, hence, interventionist policies.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 2: 189-202)

Podle poměrně široce rozšířeného názoru znamenal pád komunismu ve Východní Evropě a v Sovětském svazu fatální diskreditaci myšlenky totalitářského autoritarismu a podpořil tak myšlenku liberální demokracie, která se pojí s představou politické demokracie a ekonomiky svobodného trhu. Extrémní stanovisko zaujímá v této souvislosti Francis Fukuyama [1992], který liberální demokracii chápe jako možný vrcholný bod ideologického vývoje lidstva a konečnou formou jeho vlády a její prosazování pak ztotožňuje s blížícím se koncem historie.

Skutečnost je však taková, že o triumfu liberální demokracie lze jen těžko hovořit. V žádné z postkomunistických zemí nebyl proces transformace totalitářského autoritarismu dosud ukončen, státní paternalismus se zde i nadále těší značné podpoře a nově ustavená demokracie je ve většině případů stále příliš křehká. V západních demokratických zemích pak dosud nevymizel veřejný sektor a svůj vliv neztratily ani četné intervenčionistické, korporatistické, welfaristické a protekcionistické tendence.

Jedním ze společných problémů, který západní i postkomunistické společnosti v současné době spojuje, je tedy otázka role státu v ekonomice. Její důležitost spočívá v tom, že úloha státu v oblasti ekonomiky má vliv nejen na efektivnost a sociální fungování státu, ale promítá se i do sféry individuální svobody a podstaty politického systému.

Role státu v ekonomice

Východím bodem našeho pojednání bude tržní kapitalismus, chápaný jako otevřený, horizontálně organizovaný, pluralistický, kompetitivní a spontánně fungující ekonomický systém. V podmínkách tržního kapitalismu jsou výrobní prostředky soukromým vlastnictvím a ekonomická aktivita je koordinována trhem, který zajišťuje alokaci zdrojů, dis-

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Josef. L. Porket, CSc., Ph.D., 26 Crescent Gardens, Eastcote, Ruislip, Middx. HA4 8TA, Great Britain.

tribuci příjmů a tok informací. Tím je také zabezpečeno rozptylování ekonomické moci a procesu rozhodování v ekonomické oblasti.

Tržní kapitalismus vyžaduje stabilní právní rámec, který stanovuje základní pravidla vztahující se k obecným typům situací a aplikovatelná na dosud neznámé konkrétní případy. Účelem těchto pravidel je definovat práva a odpovědnosti ekonomických aktérů tržního procesu, a to zejména ve vztahu k vlastnictví, smlouvě, směně, soutěži a škodě. Tato pravidla jsou v zásadě obecná, protože se nevztahují na určité osoby, organizace, místa, aktivity, objekty či problémy; a mají prospektivní účinnost, což umožňuje její prediktabilitu.

Přestože teorie popisuje tržní kapitalismus jako kompetitivní ekonomický systém, v praxi brání jeho dokonalé realizaci existence monopolů a antikompetitivních praktik. Tím je omezováno působení neviditelné ruky ve směru efektivní alokace zdrojů a selhávání tržního mechanismu si pak následně vynucuje vládní intervenci, která znovu obnoví soutěž a zefektivní alokaci.¹

Potřeba vládní intervence vzniká i v případech, kdy dojde ke vzniku externalit. Jedná se o takové případy, kdy vliv ekonomických aktivit zasahuje nezúčastněné strany a kdy jsou náklady či zisky plynoucí z produkce či spotřeby ekonomického aktéra vytvářeny u ostatních osob jinak než prostřednictvím tržních cen. Externality tedy mohou být buď negativní (škodlivé), nebo pozitivní (prospěšné); k těm negativním počítáme například znečištění životního prostředí nebo hluk.

Poslední případ vyžadující vládní intervenci se týká veřejného zboží, jehož produkce není v podmínkách tržního kapitalismu nijak zajištěna. Vyplyvá to ze samotné povahy jeho spotřeby, která je v případě čistě veřejného zboží typicky nerivalitní (není spojena redukcí dostupnosti konzumovaného zboží pro další potenciální konzumenty) a nevýlučná (ze strany producenta neexistuje možnost, jak ve spotřebě tohoto zboží komukoli bránit). Čistě veřejné zboží (jako např. národní obrana) je samozřejmě velmi vzácné. Mnohem častěji se setkáváme s jeho ne zcela čistou formou, kde již spotřeba není zcela nerivalitní (dostupnost je částečně omezena) ani zcela nevýlučná (může záviset na ochotě spotřebitelů za dané zboží zaplatit).²

Z toho vyplývá, že role vlády (neboli viditelné ruky) je v ekonomice tržního kapitalismu sice omezená, přesto však nikoli nedůležitá.³ Spočívá zejména v zajištění stabilního právního rámce, jehož úkolem je chránit soukromé vlastnictví a zabezpečovat hladké fungování svobodného trhu; v kompenzaci selhání trhu, která vyplývají např. z existence monopolů, antikompetitivních praktik, externalit a nedostatku soukromých iniciativ; a v přijímání takových opatření, která zajistí zvýšení efektivity alokace.

Pojem „selhání trhu“ byl až dosud užíván výlučně pro takové selhání neviditelné ruky, které narušuje efektivní alokaci vzácných zdrojů. Lze jej však v zásadě použít i v případech, kdy selhání negativně ovlivňuje dosažení jiných cílů: např. žádoucí distribuce příjmů, ekonomického růstu nebo potřebné stability.

¹) K politice soutěže viz [Oxford... 1993; Estrin, Cave 1993].

²) Zatímco čistě veřejné zboží musí být poskytováno (ačkoli nikoli nutně produkováno) vládou a placeno z povinných daní, ne čistě veřejné zboží může být poskytováno soukromými podniky, pokud jsou poplatky za ně jak technicky uskutečnitelné, tak ekonomické.

³) Podle Milтона Freedmana [1982: 15, 34] neeliminuje existence svobodného trhu potřebu vlády. Konzistentní liberál není anarchista.

Přijmeme-li však navrhované rozšíření pojmu selhání trhu, budeme přirozeně také nuceni požadovat, aby se role vlády neomezovala pouze na zlepšování efektivity alokace. Naše představa omezené (svobodně tržní, korektivní) vlády se tak nutně změní v představu velké (intervenční, aktivistické) vlády, jejíž intervence do oblasti vlastnických práv, fungování svobodného trhu a výsledků ekonomické aktivity znamená podstatné narušení svobodně působících alokativních mechanismů.

Privatizace versus nacionalizace

Jako další ze základních charakteristik tržního kapitalismu jsme uvedli soukromé vlastnictví výrobních prostředků. I v této souvislosti je však třeba upozornit, že v kapitalistických tržních ekonomikách funguje ve skutečnosti vždy menší či větší veřejný sektor. Určitá část ekonomiky, zahrnující netržní ekonomické aktivity vlády na centrální i lokální úrovni a tržní ekonomické aktivity veřejných podniků, je vždy veřejným vlastnictvím.

V souvislosti s ekonomickou aktivitou veřejných podniků na trhu se obhajoba veřejného vlastnictví výrobních prostředků a následně i nacionalizace soukromých firem opírá o hlediska fiskální, ekonomická, sociální, ideologická i politická. V řadě konkrétních argumentů je zdůrazňováno zejména to, že existence státních monopolů na prodej takových produktů, jako je tabák, sůl a alkohol, může vést ke zvýšení státního důchodu; dále možnost korekce takových selhání trhu, jako je vznik přirozených monopolů, externalit a nedostatek soukromých iniciativ; zvyšování racionalizace výroby, podpora a urychlování ekonomického růstu a stimulace regionálního rozvoje; ochrana a vytváření pracovních příležitosti a udržování nízké úrovně otevřené nezaměstnanosti; redistribuce příjmů a zvyšování sociální spravedlnosti; možnost státu zaujmout dominantní pozici v ekonomice a snazší zavádění centrálního plánování; a konečně změna podstaty celého ekonomického systému [srv. Conklin 1991: 294-299].

Nacionalizace se začala prosazovat zejména po skončení druhé světové války a její rozmach tak nezdědka znamenal přímou reakci na poválečnou situaci. Ani během následujících tří desetiletí však nacionalizační vlna neopadala a většina nacionalizačních zákonů byla přijata až v období mezi polovinou šedesátých a polovinou sedmdesátých let [*The Economist* 1993: 18-20]. Okolo roku 1980 byl podíl celkové přidané hodnoty (či výstupu) státních podniků a veřejných korporací v západních zemí v průměru lehce nad hranicí devíti procent, přičemž nejnižší hodnoty dosahoval ve Spojených státech (1,3 %) a nejvyšší ve Francii (16,5 %) [Milanovic 1981: 8 (Tab. 6), Conklin 1991: 302 (Tab. 9.1)].

V této době však již nacionalizační tendence slábly a začínaly naopak převažovat tendence privatizační. Průkopníkem zmíněného trendu se stala Velká Británie, která v roce 1979 poprvé přistoupila k prodeji státních obytných domů. V osmdesátých letech se vlna privatizace dále šířila a pokračovala i na počátku let devadesátých, kdy vlády po celém světě (od Velké Británie, přes západní Evropu, Asii, Latinskou Ameriku a další oblasti) rozprodávaly státem vlastněné firmy. V období mezi roky 1985 a 1992 tak touto cestou získaly okolo 328 miliard USD [*The Economist* 1993a: 130, 1993b: 18-20].⁴

Prostředky získané v privatizaci pak byly jako nový zdroj státního důchodu použity na financování vládních deficitů a na pokrytí prudce se zvyšujících nákladů na sociální

⁴) V roce 1993 činil světový objem nových privatizačních vydání 24,3 miliard liber, zatímco v roce 1994 se očekávalo, že nové privatizační vydání dosáhne od 33 do 40 miliard liber [*The Sunday...* 1994: 3.11].

zabezpečení, které si vyžádal růst otevřené nezaměstnanosti a stárnutí populace. Vedle tohoto nesporně kladného efektu však měla podpora privatizace i jiné důvody. Bylo to zejména zvýšení ekonomické efektivity, podpora soutěže, přilákání zahraničních investorů a v některých případech i oslabení moci odborů ve veřejném sektoru. V každém případě však privatizace znamenala omezení role státu v ekonomice a zúžení hranic její působnosti.

Privatizační proces se ovšem neomezoval na pouhou denacionalizaci (tj. prodej veřejného majetku do soukromého sektoru), ale zahrnoval i deregulace (tj. zpřístupňování státních aktivit soutěži soukromého sektoru) a tendering (tj. zadávání veřejných zakázek soukromým firmám). Ještě na počátku roku 1994 navíc v mnoha zemích včetně Itálie a Francie dosud pokračovaly, či se dokonce teprve připravovaly privatizační programy a proces privatizace tedy nebyl zdaleka ukončen.⁵

Po pádu komunismu ve východní Evropě a v Sovětském svazu byl zahájen privatizační proces i v postkomunistických zemích, kde stát vlastnil většinu výrobních prostředků. Okolo roku 1985 zde dosahoval podíl celkové přidané hodnoty (či výstupu) státního sektoru v průměru 85 %, přičemž nejnižší byl v Maďarsku (65,2 %) a v Číně (73,6 %) a nejvyšší v Československu (97,0 %) [Milanovic 1991: 8 (Tab. 3); Loutfi 1991: 9 (Tab. 6); Kornai 1992: 72 (Tab. 5.1)]. Legální soukromý sektor byl minimální,⁶ zároveň však vzkvétala neformální a ilegální privatizace. Tato forma privatizace, která spočívala zejména v diverzi (neboli krádežích), neoprávněném využívání státního a družstevního vlastnictví pro soukromé účely a nedodržování pracovní doby, dala vzniknout neformálním vlastnickým právům.

V postkomunistických zemích je privatizace součástí širšího procesu ekonomické transformace. Týká se změny vlastnictví výrobního majetku, půdy a bydlení a zahrnuje na jedné straně likvidaci, restrukturalizaci a komercializaci existujících státních podniků, stejně jako převod státního výrobního majetku, půdy a bydlení do soukromých rukou, na druhé straně pak spontánní vznik nových soukromých firem.

Přestože se jednotlivé postkomunistické země mezi sebou liší z hlediska rychlosti, rozsahu a metod privatizace, shodují se (s výjimkou bývalé NDR) v tom, že prodej státních podniků soukromým investorům zde hrál v rámci privatizačního procesu pouze minoritní roli. Zejména v případě velkých státních podniků převažovaly jiné privatizační metody, jako byla např. kupónová privatizace, prvně aplikovaná v Československu.⁷ Výhodou této metody je, že může být zavedena poměrně rychle a bez prodlení, protože do té doby, dokud do hry nevstoupí zahraniční investoři, nevyžaduje předběžný odhad cen privatizovaných podniků.

Na počátku roku 1994 nebyl proces privatizace stále ještě u konce. Nicméně, rozsáhlá a rychlá privatizace je v postkomunistických společnostech i nadále nutná především ze tří důvodů: státní vlastnictví snižuje motivaci, zatímco soukromé vlastnictví je pro ekonomické aktéry motivující; soukromé firmy mají oproti státním

⁵) K otázce nacionalizace a privatizace ve Francii mezi lety 1981 a 1993 viz [Halimi, Michie and 1994].

⁶) Ke konci osmdesátých let byl podíl soukromého podnikání na NMP 2,5 % v Rumunsku a Sovětském svazu, 3,1 % v Československu, 3,5 % v NDR, 8,9 % v Bulharsku, 14,6 % v Maďarsku a 14,7 % v Polsku [OECD... 1990: 48 (Tab. 18)].

⁷) K technikám privatizace viz [Reynolds and Young 1992: 74-88].

podnikům tendenci být více efektivní a reagovat větší měrou na efektivní poptávku; v neposlední řadě pak existence soukromého vlastnictví vytváří mechanismus kontroly nad politickou mocí.

Svobodný trh versus regulovaný trh

Kromě zásahů do oblasti majetkových práv mohou vlády v podmínkách kapitalistických tržních ekonomik ovlivňovat fungování svobodného trhu i jinými cestami a z důvodů jiných než za účelem zlepšení alokativní výkonnosti.

Snaha o regulaci celkové úrovně ekonomické aktivity může vést vládu ke změnám v oblasti daní a vládních výdajů (tj. ve fiskální politice) a/nebo ke změnám množství peněz v oběhu, úrokových sazeb a dalších faktorů, které ovlivňují dostupnost úvěrů (tj. v monetární politice). Účelem těchto změn je ovlivnit úroveň zaměstnanosti a cen, stimuluje nebo tlumit ekonomický růst a udržet či obnovit rovnováhu v externích platbách.

Způsoby, kterými vláda zasahuje do fungování svobodného trhu, ovšem nelze ztotožňovat pouze s makroekonomickými opatřeními směřujícími ke stabilizaci celkové úrovně ekonomické aktivity. Je k nim třeba přičíst i taková opatření, jako jsou daňová zvýhodnění, subvence a nabídka levných půjček ve vybraných odvětvích; podpora exportu a omezení importu; kontrola cen, mezd a zisků; regulace pracovního trhu; vydávání vstupních licencí; určování standardů; a podobně.

„Zlatým věkem“ vládních zásahů do fungování svobodného trhu bylo období prvních zhruba třiceti let po skončení druhé světové války, kdy Západ ovládalo přesvědčení, že mezi hlavní cíle a odpovědnosti vlády patří zajištění trvalého ekonomického růstu, plné zaměstnanosti a systému sociálních dávek a kdy se značné popularitě těšilo indikativní plánování [Brada and Estrin 1990, Estrin and Holmes 1990].

Na rozdíl od západních zemí však byla tržní koordinace v zemích bývalého sovětského bloku zcela odmítnuta. Namísto ní prosazovaly vládnoucí komunistické strany státní koordinaci, tj. centrální plánování a direktivní řízení ekonomiky. Podobně i mnohé rozvojové země buď následovaly sovětského příkladu a pokoušely se o celkové a dirigistické plánování, nebo uplatňovaly indikativní plánování [Balassa 1990].

Kolem poloviny sedmdesátých let však silící tlak okolností vyvolal na Západě bouřlivou reakci, která spočívala na jedné straně v široké a mohutné kritice keynesiánského modelu řízení celkové poptávky (aggregate demand management) a kritice zásahů vlády na úrovni mikroekonomiky, na druhé straně pak ve zřetelném příklonu k myšlence svobodného trhu, štíhlého státu a restrukturační vlády (tj. přizpůsobení jejích funkcí nově zaváděným tržním liniím).

Znovuobjevení trhu se samozřejmě netýkalo pouze Velké Británie,⁸ Nového Zélandu⁹ a jiných západních zemí. Snahy o tržní reformy se na konci sedmdesátých let objevily i v komunistické Číně,¹⁰ v průběhu osmdesátých let sílily v mnoha rozvojových zemích a otevřeně se projevíly dokonce i v některých zemích bývalého sovětského bloku.

⁸) K thatcherismu v Británii viz [Letwin 1992].

⁹) Na Novém Zélandu, jedné z nejvíce protekcionistických a regulovaných ekonomik OECD, začaly radikální reformy směrem ke svobodnému trhu na počátku osmdesátých let a soustředily se na zlepšení konkurenceschopnosti a produktivity.

¹⁰) Mezi roky 1978 a 1993 měla Čína čtyři období rychlé expanze, z nichž všechny vedly k přehřátí ekonomiky a inflaci [Cable and Ferdinand 1994].

Pád komunismu v sověty kontrolované východní Evropě a v Sovětském svazu pak konečně otevřel cestu skutečnému přechodu od řízené ekonomiky k ekonomice tržní.

I přes uvedený proces znovuobjevování trhu zůstává vládní intervence do fungování svobodného trhu ještě na počátku roku 1994 po celém světě stále velmi živá a volání po větší regulaci a silnější industriální a obchodní politice neustává. Několik příkladů za všechny: jednotný evropský trh byl mnoha odborníky označen za nadměrně regulovaný, příliš chráněný a přecentralizovaný. Aktivistická vláda měla řadu zastánců, vedle Billa Clintona i v řadách německých sociálních demokratů a německých odborářů. V lednu 1994 byla znovu zavedena kontrola cen některých základních potravin a léků ve Venezuele a kontrola směny v Nikaragui, v březnu 1994 pak následovala tento trend i čínská vláda znovuzavedením kontroly cen u celé řady zboží. V postkomunistických společnostech měla podle dostupných výzkumů intervencionistická varianta tržního kapitalismu větší veřejnou podporu než kapitalismus svobodného trhu.

Napětí mezi politikou svobodného trhu a intervencionistickou politikou tedy stále přetrvává. V této souvislosti je třeba spolu s teorií veřejné volby Josepha A. Shumpetera připomenout, že nebezpečí selhání nehrozí pouze svobodnému trhu, ale může se vyskytnout i v případě vládní intervence. Jinými slovy, úsilí o dosažení zamýšlených cílů nemusí být úspěšné a může přinést i řadu nezamýšlených důsledků. Vysoká míra zdanění, uzákonění minimální mzdy a regulace zaměstnanosti tak mohou například v konečném důsledku zvyšovat míru otevřené nezaměstnanosti a rozsah a vliv sekundární ekonomiky. Navíc ani nesporné zisky, kterých vládní intervence dosáhnou (například v podobě vysokého růstu národního důchodu¹¹), nejsou obvykle zadarmo a jejich hodnotu je proto třeba posuzovat vždy v kontextu s vynaloženými náklady.

Tržní distribuce versus redistribuce

Vládní intervence v podmínkách kapitalistických tržních ekonomik se konečně mohou dotýkat i výsledků ekonomické aktivity, tj. faktorových příjmů (mezd, nájemného, úroků a zisků – profit) jednotlivých ekonomických činitelů. Dokonce i ty vlády, které neintervenují do majetkových práv a fungování svobodného trhu, musí ve skutečnosti ovlivňovat výsledky ekonomických aktivit z důvodů svých netržních ekonomických aktivit a nutnosti existence vládního rozpočtu, který pokrývá výdaje na služby, platby transferů a podpory a jehož hlavním zdrojem jsou daně.

Klasičtí ekonomové sice zastávali názor, že rozpočet by měl být malý a vyvážený, v praxi se však jejich teoretické principy prosazovaly jen výjimečně. Podíl vládních výdajů na národním důchodu se ve světě po několik desetiletí soustavně zvyšoval (viz tabulku 1 a tabulku 2) a rozpočtový deficit přispíval ke zvyšujícímu se vládnímu zadlužení (viz tabulku 3).

¹¹ Někteří ekonomové připisují znatelný ekonomický úspěch východoasijských zemí (Hong Kong, Indonésie, Japonsko, Malajsie, Singapur, Jižní Korea, Tchaj-wan a Thajsko) mezi lety 1965 a 1990 intervencionistické politice. Nicméně doposud neexistuje jediný asijský ekonomický model.

Tabulka 1. Celkové vládní výdaje jako procento HDP v běžných cenách 1913-1986

	1913	1929	1938	1950	1973	1986
Průměr šesti zemí (Francie, Německo, Japonsko, Nizozemí, Velká Británie a Spojené státy)	11,7	17,8	27,7	26,7	37,4	46,3

Pramen: [Maddison 1989: 71, Tabulka 6.3].

Tabulka 2. Celkové vládní výdaje jako procento HDP OECD a EC, 1970-1990

	1970	1980	1990
OECD celkem	32,3	39,4	43,4
EC	36,9	46,0	48,7

Pramen: [OECD... 1991: 205, (Tabulka R 15); 1992: 215, (Tabulka R 15)].

Tabulka 3. Celková čistá vládní zadluženost jako procento HDP, 1974-1994

	1974	1979	1989	1992	1994
Průměr 18 zemí OECD	14,2	22,7	39,8	43,6	47,7

Pramen: [OECD... 1992: 20, (Tabulka 7)].

Důvodů, které zapříčinily vysoké vládní výdaje, vysoké zdanění, rozpočtové deficity a zadluženost vlády, existuje celá řada, zde se však zmíníme pouze o dvou základních. První z nich souvisí s vlivem keynesiánských myšlenek. Podle Petera A. Halla uvalily teorie Johna Maynarda Keynesa na bedra vlády břemeno větší odpovědnosti za fungování ekonomiky a jeho útoky na představu klasické ekonomie o prioritě vyrovnaného rozpočtu přispěly k uvolnění fiskálních omezení, která bránila zavádění štedřejších sociálních programů [Hall 1989].

Jak již bylo řečeno, keynesiánské hledisko dominovalo západní scéně zhruba tři desetky let po skončení druhé světové války. Od poloviny sedmdesátých let však začali keynesiánští ekonomové ztrácet svůj rozhodující vliv, o který je v průběhu osmdesátých let definitivně připravily znovu se prosazující neoklasické myšlenky. Nicméně na počátku roku 1994 měly keynesiánské teorie stále své skalní zastánce, i když podstatně odlišné od těch, kteří působili ve třicátých, a dokonce i v šedesátých letech.

Další významnou příčinu vysokých vládních výdajů, vysokého zdanění, rozpočtových deficitů a zadluženosti vlády je třeba spatřovat v expanzi sociálního státu a státem poskytovaného sociálního zabezpečení, financovaného z daní.¹² Ve své nejhlubší podstatě je sociální stát orientován spíše na spotřebu a redistribuci příjmů a majetku – (wealth), než na jeho vytváření.

Přestože se kritické hlasy na adresu sociálního státu začaly objevovat již v šedesátých letech, intenzivně se prosadily až v polovině let sedmdesátých, kdy se ukázalo, že pro méně vzestupné ekonomiky jsou rostoucí výdaje na sociální zabezpečení příliš vel-

¹² V zemích OECD činily výdaje na sociální programy (včetně vzdělání, zdravotnictví, sociálních dávek a služeb, nikoli však bydlení) v průměru 13 % HDP v roce 1960, 25 % HDP v roce 1980 a v letech 1985 a 1990 shodně 27 % HDP [Bell 1993].

kou zátěží. Odpůrci vytýkali sociálnímu státu, že je příliš centralistický, byrokratický a neefektivní; že vytváří monopol na poskytování sociálních služeb a vyvolává inflační tlaky; upřednostňuje nároky a podceňuje hodnotu závazků; nedoceňuje vysoké pracovní nasazení, odrazuje od něj a naopak zvýhodňuje ty, kteří se záměrně vyhýbají práci a zneužívají sociální stát spoléháním se na štědrost jeho sociálních podpor. Dále byl sociální stát obviňován z toho, že ohrožuje mezinárodní soutěž; má negativní vliv na rozvoj schopností lidí spoléhat na sebe, stejně jako na jejich tendenci ke spojení a spotřebitelskou volbu; že jím poskytované sociální služby mají nízkou kvalitu; a že ve své podstatě nepřispívá k odstranění chudoby.

Vedle uvedeného se obvinění vznášena na adresu sociálního státu dotýkala i skutečnosti, že sociální stát k sobě poutá jedince vazbou ekonomické závislosti; že v nich, jako příjemcích sociálních služeb pěstuje mentalitu spoléhání se na sociální zabezpečení (na straně těch, kteří sociální služby poskytují – at' již se jedná o profesionály, neprofesionály či byrokraty – se pak setkáváme s komplementární mentalitou tvůrců sociálního zabezpečení); že vytváří etiku závislosti na sociálních jistotách („oběd zadarmo“) a obecně tak ve společnosti podporuje šíření „závislé kultury“; a tím si pak v neposlední řadě zajišťuje dostatečnou míru zájmu občanů na tom, aby sociální stát i nadále fungoval, a pokud možno neomezeně expandoval.

Ještě na počátku roku 1994 byl štědrý program sociálního státu ve všech západních zemích pod silným ekonomickým tlakem, který způsobil mimo jiné pomalý ekonomický růst, vysoká míra otevřené nezaměstnanosti, šíření podvodů s podporami, stárnutí populace a rostoucí nároky a očekávání mezi občany. Jeho budoucnost byla i nadále zpochybňována, zároveň však existovala neutuchající snaha o reformu sociálního státu ve směru jeho větší vnímavosti a efektivnosti na jedné straně a zúžení jeho hranic (tj. marketizaci a privatizaci sociálních opatření) na straně druhé.

Kromě výše zmíněných tendencí pak ovšem zůstalo i značné množství věrných zastánců sociálního státu, kteří i nadále trvali na mylném předpokladu, že zvýšení státem poskytovaného a z peněz daňových poplatníků financovaného sociálního zabezpečení nevyhnutelně přinese zvýšení sociálního blahobytu společnosti a naopak, že jeho omezení vyvolá ve společnosti opačný efekt. Vycházejíce z této premisy odmítali tito lidé představu, že by poskytování sociálního zabezpečení mohlo být záležitostí trhu a dobrovolných organizací, v krajních případech pak dokonce ani nepřipouštěli možnost, že by relevantním zdrojem sociálního blahobytu mohla být domácnost. Jednoduše řečeno, jejich ideálem byla představa univerzálního a všezahrnujícího sociálního státu, který je financován z daní a jako poskytovatel sociálního zabezpečení působí v první linii.

Není jistě překvapivé, že napětí mezi pluralistickým pojetím sociálního státu (který připouští více zdrojů individuálního sociálního blahobytu a státu přisuzuje pouze roli posledního útočiště) a pojetím monistickým (který sociální stát chápe v podstatě jako „chůvu“), se manifestovalo i v postkomunistických společnostech. V podmínkách komunismu provozoval stát sociální politiku typu „od kolébky po hrob“, která spočívala ve zdarma poskytovaných či subvencovaných službách, sociálních dávkách, subvencích maloobchodních cen a nájemného, garanci zaměstnanosti (a dokonce i pracovního místa) a egalitářství. Tímto způsobem přispíval komunistický stát značnou měrou k vytváření mentality sociálního blahobytu, která přetrvala i po jeho pádu. Podle výzkumů, které máme dosud k dispozici, je podpora státu-chůvy v postkomunistických zemích i nadále velmi rozšířena.

Mění se pozice socialismu

Na počátku roku 1994 se objevil názor, že napětí mezi omezenou vládou a velkou vládou je v kapitalistických tržních ekonomikách i nadále živým tématem. Je zřejmé, že oba typy vlád zasahují určitým způsobem do sféry ekonomiky, otázkou však zůstává přípustný rozsah jejich intervence. Zatímco omezená vláda intervenuje do ekonomiky výlučně v těch případech, kdy neviditelná ruka selhává ve schopnosti efektivní alokace vzácných zdrojů, velká vláda intervenuje do ekonomiky i v těch případech, kdy neviditelná ruka není schopna dosáhnout jiných cílů, např. žádoucí distribuce příjmů, ekonomického růstu nebo ekonomické stability.

V rámci posledně jmenovaného typu vládních intervencí (tj. zásahů, které přesahují intervenci potřebnou ke zlepšení schopnosti alokace) byly vymezeny tři odlišné dimenze: intervence do majetkových práv, intervence do fungování svobodného trhu a intervence do výsledků ekonomické aktivity. Uvedené rozlišení přispívá významnou měrou k oživení až dosud ignorované otázky socialismu. Je tato otázka i v současné době stále aktuální? A pokud ano, co je dnes jejím aktuálním obsahem? [srv. Porket 1993]

Přestože stoupence myšlenky socialismu vždy spojoval jednoznačně nepřátelský a odmítavý postoj ke kapitalistické společnosti, neshodli se nikdy na jednotné vizi budoucího uspořádání společnosti, a tím méně pak na představě budoucího ekonomického systému. Přesto však můžeme jejich myšlenky rozdělit do zhruba tří základních skupin.

První z nich ztotožňuje socialismus se sociálním vlastnictvím výrobních prostředků, které by odstranilo příjmy z majetku (zisk a renta) a vykořisťování námezdní síly kapitálem. Druhý ztotožňuje socialismus se sociálním vlastnictvím výrobních prostředků a centrálním plánováním, čímž se hodlá vyrovnat nejen s příjmy z majetku a vykořisťováním, ale i s tzv. „anarchií trhu“.¹³ Třetí proud pak sice akceptuje tržní kapitalismus, ale s podmínkou, že trh i vlastnictví výrobních prostředků jsou regulovány státem, který se zároveň nevzdává redistributivní politiky a zůstává státem sociálním.

První dva z uvedených typů socialismu (tržní socialismus a direktivní socialismus) začaly ztrácet své příznivce již kolem roku 1980 a po pádu komunismu byly definitivně zatraceny. Třetí typ socialismu (sociální reformismus, sociální demokracie, distribuční socialismus, etický socialismus apod.) ovšem tento proces nijak nediskreditoval. Naopak, po určitém odmlčení a období hledání jej jeho příznivci začali znovu razantně prosazovat v přepracované a nově promyšlené formě.

Pro zjednodušení budeme dále tento typ socialismu nazývat neosocialismem. Jedním z jeho charakteristických rysů je tendence k intervencionismu. Od tradičního intervencionismu, který nahrazuje trh, se sice distancuje, na druhé straně však obhájí „nový intervencionismus“, který usiluje o řízení trhu (tj. jeho cílené formování a využívání). Např. podle Roberta Wadeho je pro „nový intervencionismus“ charakteristické, že „pomocí cenových i necenových metod přesouvá investice z neproduktivních oblastí, rozšiřuje technologickou kapacitu, posiluje vazby se zahraničními firmami a podporuje určitý směr vývoje vybraných hospodářských odvětví“ [The Economist 1992: 91, Sawyer 1994].

Dalším rysem neosocialismu je protekcionismus. Přestože v zásadě neodmítá zavádění importních tarifů, kvót a kontroly dovozu s cílem kompenzovat mezinárodní ce-

¹³ Je ovšem třeba mít na paměti, že centrální plánování bylo původně koncipováno v císařském Německu za první světové války.

nové rozdíly¹⁴ a podporovat mladá odvětví a/nebo záruky pracovních příležitostí, vyžaduje zároveň vyrovnání cen pracovní sílu v exportujících zemích. Na první pohled je požadavek „spravedlivých pracovních podmínek“ ve vyvázejících zemích slučitelný se svobodným obchodem. Ve skutečnosti však v konečném důsledku potlačuje zahraniční soutěž tím, že podporuje zvyšování ceny práce v zemích, kde je tato cena nižší.

Posledním, zároveň však ústředním rysem neosocialismu je distribucionismus. Oddanost myšlenke sociální spravedlnosti¹⁵ je neoddělitelně spojena s prosazováním redistribuce příjmů a bohatství a obhajobou sociálního státu. Ve slovníku neosocialistů dominují takové výrazy jako ekonomická a sociální práva; práva jednotlivců vůči státu; dichotomie chudých a bohatých (privilegovaných a neprivilegovaných, vítězů a poražených); spravedlnost; soucit; péče; pozitivní diskriminace; afirmativní akce¹⁶ apod.

Obecně lze tedy říci, že přestože neosocialismus v zásadě tržní kapitalismus akceptuje, odmítá jej jak ve formě *laissez-faire*, tak i v jeho svobodně tržní variantě. Namísto toho zastává kolektivní akci, aktivistickou vládu a na cíl orientovaný stát, který svými aktivitami ovlivňuje konečný stav nebo konečný výsledek. Tradiční zastánci neosocialismu (mezi něž patří především intelektuálové, učitelé, tvůrci veřejného mínění a levicoví politici) mají zároveň tendenci vyhybat se tzv. „levicovým řečem a neradi užívají termínu „socialismus“; snad proto je můžeme odhalit dokonce i mezi těmi, kdo sami sebe označují za liberály.¹⁷

Na počátku roku 1994 byla myšlenka neosocialismu živá i v postkomunistických společnostech. Vzhledem k tomu, že v mnoha lidech přetrvala nostalgická vzpomínka na komunistický stát s jeho systémem sociálních jistot „od kolébky po hrob“, patřily jejich sympatie aktivistické vládě, státu-chůvě, nebo jednoduše státnímu paternalismu. Z téhož důvodu dávala většina zastánců trhu přednost jeho intervencionistické (sociálně demokratické, dirigistické) variantě před variantou svobodného trhu.

Podle výzkumu Rady Evropy Eurobarometer se podpora ekonomiky svobodného trhu (definované jako značně osvobozené od státní kontroly) v jednotlivých postkomunistických společnostech velmi lišila a v průběhu času navíc vykazovala pokles. V listopadu 1993 dosáhla nejvyšší hodnoty 53 % v Polsku, dále 52 % v Rumunsku, 51 % v České republice, 47 % v Bulharsku, 46 % v Maďarsku, 40 % na Slovensku, 31 % na

¹⁴) V roce 1993 byly hodinové pracovní náklady ve výrobních odvětvích v Západním Německu 24,90 USD, v Japonsku se pohybovaly okolo 17 USD, v USA a ve Francii okolo 16 USD, ve Velké Británii okolo 12 USD, v Jižní Koreji dosahovaly hodnoty 4,90 USD, v Mexiku 2,40 USD a v Číně a v Rusku méně než 1 USD [*The Economist* 1994: 82]. Údaje za rok 1991 viz [*The European...* 1993: 33].

¹⁵) Sociální či redistributivní právo stojí v protikladu k právu procedurálnímu. Jeho kritikové (mezi něž patří i F. A. Hayek) trvají ku příkladu na tom, že ve svobodné společnosti neexistuje shoda v otázce žádoucí distribuce, že sociální právo představuje požadavek určitých skupin na privilegované postavení, že jedním ze zdrojů tohoto požadavku je čirá závist a že jeho další prosazování by vedlo ke ztrátě osobní svobody a vzniku totalitářského řádu [viz např. Barry 1989: Chapter 6].

¹⁶) K pojmu afirmativní akce viz [Turgeon 1989, Brimelow 1993, Edmonds 1994].

¹⁷) O současném americkém liberalismu se například říká, že je etatistický, spoléhá na intervence demokratické vlády v zájmu distributivního práva a sociálního pokroku a usiluje o radikální rekonstrukci společnosti založenou na cíleně vypracovaném projektu [de Crespigny and Cronin 1975: 15, Friedman 1982: 5-6].

Ukrajíně a v evropské část Ruska, 26 % v Bělorusku a 24 % v Arménii [Central... 1994: Annex Figure 4].

Tyto rozdíly a změny postojů veřejnosti k tržnímu kapitalismu vypovídají o tom, jak se v očích lidí přibližují či vzdalují jejich očekávání od reality. Co se týče reality, ekonomická transformace se svými náklady i zisky ve všech postkomunistických společnostech stále pokračovala a ve většině z nich existovalo i nadále systémové vakuum, které plodilo chaos blížící se až k anarchii. Přestože si to mnozí lidé neuvědomovali, žili namísto v kapitalismu svobodného trhu v systému, který spíše odpovídal různému stupni anarcho-kapitalismu [Gray 1993: 30, 44].

Ekonomika a politika

V postkomunistických společnostech je transformace direktivního socialismu v tržní kapitalismus žádoucí nejen z hlediska efektivity a welfare, ale také v zájmu individuální svobody a politické demokracie. Existuje například názor, že zatímco tržní kapitalismus není vázán na demokracii, moderní demokracie je závislá na tržním kapitalismu: historie jejího vzniku se omezuje výlučně na tržní kapitalismus a ani později nebyla schopna přežít v jiném prostředí. Tržní kapitalismus je tak nezbytnou, nikoli však dostačující podmínkou moderní demokracie.¹⁸

Z naznačeného vztahu mezi tržním kapitalismem a demokracií vyplývá, že tržní kapitalismus je pro společnost důležitější než demokracie, což zároveň naznačuje, že pokud v postkomunistických společnostech nebude institucionalizován kapitalismus, je stabilita demokratického politického systému ohrožena.

Přestože je moderní demokracie závislá na tržním kapitalismu, vytváří zároveň prostor pro jeho kritiky a oponenty, kteří odmítají jak variantu *laissez-faire*, tak variantu svobodného trhu, a obhajují socialismus toho či onoho typu. Tento paradox demokracie se projevuje i v postkomunistických společnostech: pád komunistické vlády zde na jedné straně otevřel cestu transformaci direktivní ekonomiky v tržní kapitalismus, vytvořil však zároveň i prostor pro opozici a odpor vůči rozsahu a rychlosti transformace.

Následkem toho mohou voliči v demokratických politických systémech zvolit vládu, která bude zavázána uplatňovat intervencionistickou (socialistickou) politiku. Ovšem dokonce i tehdy, když zvolená vláda uplatňuje politiku svobodného trhu, může být tlačena k větší regulaci a silnější hospodářské a obchodní politice,¹⁹ ale i k poskytování univerzálního a všeobecného welfare. To znamená, že tam, kde je welfare stát financovaný z daní již zaveden, mají obě strany (poskytovatelé i příjemci) vlastní zájmy na jeho přetrvání, staví se proti jeho omezení či rozpuštění a vyžadují jeho další rozrůstání.

Jinými slovy, moderní demokracie může být ohrožena zájmy těch skupin, které jsou dostatečně mocné na to, aby ovlivnily zvolenou vládu. Zatímco uplatňování majoritního pravidla může být prosazováno na úkor práv minorit, minoritní zájmy (ať již materiální nebo nemateriální, politické nebo nepolitické) mají na druhé straně politickou příležitost vykořisťovat majority.

¹⁸ Ke vztahu mezi ekonomickými a politickými systémy viz např. [Berger 1987: kap. 4 a 8; Porket 1989: 4-6; Schwarz 1990; Porket 1992].

¹⁹ Uved'me dva příklady: firmy mohou lobovat za takové regulace, které by jim přinesly výhodu ochrany před soupeři, přičemž by uvalily vysoké náklady na konkurenty nebo by vytvořily trh pro vlastní výrobky. Nadto mohou lobovat za zvýšení veřejných výdajů na infrastrukturu.

Nad to všechno je pak může moderní demokracii ohrozit i změna atmosféry doby, jak nás učí příklad postkomunistických společností. K polovině roku 1994 byla v několika těchto zemích (Litva, Polsko, Maďarsko, Slovinsko a Rumunsko) zvolena ve svobodných parlamentních volbách komunistické vlády (pravda, většinou pod jiným jménem) a v jiných (východní Německo, Slovensko, Bulharsko a Ukrajina) měly silnou komunistickou účast.

Závěr

Na počátku roku 1994, jak studie naznačuje, zakoušely jak západní, tak i postkomunistické země i nadále multidimenzionální napětí mezi ekonomickým individualismem (ekonomický liberalismus) a ekonomickým kolektivismem (socialismus), které se točí kolem role státu v ekonomice [viz též Ebeling 1993]. V prvně jmenovaném je stát orientován na prostředky ve smyslu zájmu o proces či proceduru. Ve druhém je orientován na cíl ve smyslu zájmu o konečný stav a konečný výsledek.

Přirozeně, v praxi závisí role, kterou stát v ekonomice hraje, na ustavené variantě ekonomického individualismu či ekonomického kolektivismu. Hlavními variantami ekonomického individualismu jsou laissez-faire kapitalismus, kapitalismus svobodného trhu a intervencionistický kapitalismus, zatímco hlavními variantami ekonomického kolektivismu jsou neosocialismus, tržení socialismus a direktivní socialismus. Pokud nebereme v úvahu anarcho-kapitalismus, laissez-faire kapitalismus je extrémní variantou ekonomického individualismu a direktivní socialismus je extrémní variantou ekonomického kolektivismu. Intervencionistický kapitalismus a neosocialismus se přinejmenším částečně překrývají.

Faktory, které ovlivňují roli, kterou hraje stát v ekonomice, zahrnují mezi jinými orientaci stávající vlády, nátlakové skupiny a náladu doby. Dopad posledních dvou jmenovaných faktorů je zjevný zejména v demokratických politických systémech, kde mohou podporovat buď politiku svobodného trhu (a tím i vládu nízkých daní, nízkých výdajů a nízké regulace), nebo intervencionistickou politiku (a tím vládu vysokých daní, vysokých výdajů a vysoké regulace).

Jedním z důvodů, které v demokratických politických systémech stojí za podporou intervencionistické politiky, je víra ve státní welfarismus. Protože však welfare stát je financován z daní a upřednostňuje spotřebu a redistribuci nad produkci (vytváření bohatství), je rozhodující pro ekonomický růst a expanzi. Paralyzuje rovněž pracovní etiku, podporuje závislou kulturu a ve svém fungování podléhá Saysově zákonu, který říká, že nabídka vytváří svou vlastní poptávku.

Následně, politická demokracie může stát v cestě ekonomickému rozvoji. K tomu dochází, pokud při sledování intervencionistické politiky přehlídí, že vzhledem k všudypřítomnému ekonomickému fenoménu vzácnosti je základním ekonomickým problémem alokace vzácných prostředků (zdrojů) mezi soupeřícími cíli určení pro dosažení maximálních výsledků, a že nadměrná regulace ekonomické aktivity podkopává ekonomickou svobodu a podporuje nedodržování právních a administrativních norem.

Politická demokracie však nejen podlamuje tržní kapitalismus, ale také stavbu společnosti a sebe samotné, protože nabízí příležitost ke vzniku hodnot, postojů a vzorců chování neslučitelných se sociální stabilitou a demokratickou svobodou. Tyto hodnoty, postoje a vzorce chování zahrnují kulturu práv bez odpovědnosti, dogmatický a netolerantní jednostranně omezený fanatismus a rozložení rodiny.

Z angličtiny přeložila Simona Perušičová

JOSEF. L. PORKET je britský ekonom a sociolog českého původu. Po ukončení studia na Vysoké škole obchodní v Praze absolvování vojenské služby a krátké stáže ve výzkumu byl z politických důvodů donucen odejít do průmyslu. Teprve v polovině šedesátých let měl možnost vrátit se k výzkumné činnosti, a posléze se stal vědeckým pracovníkem na Vysoké škole ekonomické v Praze. Po odchodu z Československa v roce 1969 byl postgraduálním studentem na London School of Economics and Political Science, lektorem na Brunel University a spolupracovníkem na St. Antony's College, Oxford. Natočil rovněž pořady pro BBC World Service. Hlavním předmětem jeho výzkumu byly odborové organizace, trh práce, řízení a sociální politika v komunistických systémech. V současné době se zaměřuje na ekonomickou transformaci v postkomunistických zemích a na komparativní ekonomické systémy. Mezi četnými publikacemi jsou z poslední doby *Work, Employment, and Unemployment in the Soviet Union* (London, Macmillan 1989) a *Unemployment in Capitalist, Communist and Post-Communist Economies* (London, Macmillan, 1995).

Literatura

- Balassa, Bela 1990. „Indicative Planning in Developing Countries.“ *Journal of Comparative Economics* 14: 560-574.
- Barry, Norman P. 1989. *An Introduction to Modern Political Theory*. London: Macmillan.
- Bell, Edwin 1993. „Social Policy and Economic Reality.“ *The OECD Observer*, no. 183: 14-15.
- Berger, Peter L. 1987. *The Capitalist Revolution*. Aldershot: Wildwood House.
- Brada, Josef C., Saul Estrin 1990. „Advances in the Theory and Practice of Indicative Planning.“ *Journal of Comparative Economics* 14: 523-530.
- Brimelow, Peter 1993. „Enforced equality dictates a US economy of lost opportunities.“ *The Times*, 16 April 1993: 13.
- Cable, Vincent, Peter Ferdinand 1994. „China as an economic giant: threat or opportunity?“ *International Affairs* 70: 250.
- Central and Eastern Eurobarometer* 1994. no. 4 (March 1994).
- Conklin, David W. 1991. *Comparative economic systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crespigny, Anthony de, Jeremy Cronin (eds.) 1975. *Ideologies of Politics*. London: Oxford University Press.
- Ebeling, Richard M. 1993. „Liberalism and Collectivism in the 20th Century.“ *Political Studies* 41, special issue: 66-77.
- Edmonds, David 1994. „Race against positive discrimination.“ *New Statesman & Society*, 15 April 1994: 22-23.
- Estrin, Saul, Martin Cave (eds.) 1993. *Competition and Competition Policy. A Comparative Analysis of Central and Eastern Europe*. London: Pinter.
- Estrin, Saul, Peter Holmes 1990. „Indicative Planning in Developed Economies.“ *Journal of Comparative Economics* 14: 531-554.
- Friedman, Milton 1982. *Capitalism and Freedom*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Fukuyama, Francis 1992. *The end of history and the Last Man*. London, Penguin Books.

- Gray, John 1993. „From Post-Communism to Civil Society: The Reemergence of History and the Decline of the Western Model.“ In *Liberalism and the Economic Order*, ed. by Ellen Frankel Paul, Fred D. Miller, Jr., and Jeffrey Paul. Cambridge: Cambridge University Press.
- Halimi, Serge, Jonathan Michie, Seumas Milne 1994. „The Mitterand Experience.“ Chapter 6 in *Unemployment in Europe*, ed. by Jonathan Michie and John Grieve Smith. London: Academic Press.
- Hall, Peter A. 1989. „Introduction.“ P. 4 in *The Political Power of Economic Ideas: Keynesianism across Nations*, ed. by Peter A. Hall. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kornai, János 1992. *The Socialist System*. Oxford: Clarendon Press.
- Letwin, Shirley Robin 1992. *The Anatomy of Thatcherism*. London: Fontana.
- Loutfi, Martha F. 1991. „Self-employment patterns and policy issues in Europe.“ *International Labour Review* 130, no. 1.
- Maddison, Angus 1989. *The World Economy in the 20th Century*. Paris: OECD.
- Milanovic, Branko 1991. „Privatisation in Post-communist Societies.“ *Communist Economies and Economic Transformation* 3, no. 1.
- OECD Economic Outlook 1990. no. 47 (June 1990).
- OECD Economic Outlook 1991. no. 50 (December 1991).
- OECD Economic Outlook 1992. no. 52 (December 1992).
- Oxford Review of Economic Policy 1993. (Vol. 9, No. 2, Summer 1993).
- Porket, J. L. 1989. *Work, Employment and Unemployment in the Soviet Union*. London: Macmillan.
- Porket, J. L. 1992. „Post-Communist Societies and the Tension between Economic Individualism and Economic Collectivism.“ Referát přednesený na První evropské sociologické konferenci. University of Vienna, Austria, 26-29 August 1992.
- Porket, J. L. 1993. „Socialism on the Retreat, but not Dead.“ *The Slavonic and East European Review* 71: 133-136.
- Reynolds, Paul, Peter Young 1992. *Eastern Promise, Privatization Strategy for Post-Communist Countries*. London: Adam Smith Institute.
- Sawyer, Malcolm 1994. „Industrial Strategy and Employment in Europe.“ Chapter 11 in *Unemployment in Europe*, ed. by Jonathan Michie and John Grieve Smith. London: Academic Press.
- Schwarz, Gerhard 1990. „Limitations to the Independence of Systems.“ Chapter 3 in *The Evolution of Economic Systems*, ed. by Kurt Dopfer and Karl-F. Raible. London: Macmillan.
- The Economist* 1992. (4 April 1992).
- The Economist* 1993a. (19 June 1993).
- The Economist* 1993b. (21 August 1993).
- The Economist* 1994. (2 April 1994).
- The European Business* 1993. (27-30 May 1993).
- The Sunday Times* 1994. (12 June 1994).
- Turgeon, Lynn 1989. *State and Discrimination*. Armonk, New York: M. E. Sharpe.

Deset otázek profesoru Zygmuntu Baumanovi

1. V české sociologické veřejnosti a intelektuální obci jste znám vlastně dvakrát. V šedesátých letech překlady Vašich knih – učebnice sociologie, populární knížečka (ostatně dodnes čtená) Sociologie pro každý den a studie o kariéře – přispěly podstatnou měrou k renesanci české sociologie stejně jako Vaše osobní účast na konferencích pořádaných tzv. Machoninovým týmem o sociální struktuře a stratifikaci. Dnes se vracíte jako autor studií o postmoderní době a jako autor „netradičního uvedení do sociologie“. Všechny ty práce ze 60. let byly ovšem psány v době, kdy jste byl pokládán za renomovaného polského sociologa evropského formátu, ale kdy jste také byl marxista nebo kdy jste byl za marxistu rozhodně pokládán. Dnes, v době, kdy je i marxismus řazen mezi antikvovaná „velká emancipační vyprávění“, která postmodernisté mají tolik neradi, není snad nezajímavá otázka – co si s marxistickým „dědictvím“ počít dnes, v pozdně moderní a postmoderní době?

Marxismus, a zejména vize socialismu, která byla stejně tak jeho výtvorem jako motivem a zdůvodněním, byl „kontrakulturou kapitalismu“. Kontrakultury spočívají v tom, že bez diskuse akceptují zjevné i zamlčené předpoklady a hodnoty, jakož i nabídky a přísliby dané kultury, protestují však proti nabízeným způsobům jejich realizace. Berou danou kulturu jakoby za slovo: „To, co proklamuješ, chválíš a slibuješ dosáhnout, je zajisté dobré a zaslouží si to péči a starost – ale ty pracuješ pomalu, ba někdy dokonce neděláš vůbec nic z toho, co je třeba udělat. Je tedy nutno bránit tvé vlastní cíle před tvými prostředky a metodami“. Právě takto, kontrakturně, se vztahoval marxismus ke společenskému uspořádání, v němž vzklíčil, ke kapitalismu. Bez námitek akceptoval hodnoty, jež kapitalismus kultivoval – totiž nutnost podstatného přetvoření světa (přírody i společnosti) tak, aby byl celkově podřízen uspokojování lidských potřeb, a postulát osvobození člověka od nutnosti. Marxismus byl skrz naskrz moderní vizí světa a tedy hluboce moderním sociálně politickým programem. Spor s kapitalismem vedl pouze o to, jak tento program nejlépe uskutečnit, jak v souladu s takovou moderní vizí postupovat. Vytykal kapitalismu, že v realizaci moderních ambicí byl příliš málo produktivní a pomalý, ale i to, že nespravedlivě rozkládal náklady na tuto realizaci.

Byl-li tedy marxismus kritikou moderní *praxe*, nebyl kritikou jejich *předpokladů*. Marxisté (a mezi nimi i já) nezaznamenali, že program moderních proměn je zatížen rozporem, který se nedá odstranit (a o jehož odstranění asi ani není nutno usilovat!): touha panovat nad přírodou (ale i nad lidskou přirozeností) vstupuje nezadržitelně do konfliktu s projektem samostatného, autonomního člověka, a záměr racionální organizace světa je obtížné smířit s kultivováním lidské svobody: „osvobození lidského rodu“ se může nakonec ukázat jako znevolnění lidí... Na praktické chyby připisované kapitalismu reagoval marxismus návrhem radikalizace a urychlení transformace světa, jež byla realizována pod kapitalistickou záštitou: soukromé vlastnictví však kritizoval hlavně za to, že pluralita dispozičních center brzdila a opožďovala nástup nedělitelné vlády Rozumu.

Není pak divu, že politická praxe zrozená z marxistické inspirace dovedla ad absurdum tutéž ekonomickou rozchazovačnost a totéž mravní zpustnutí, z nichž obviňovala kapitalismus. Dnes, z perspektivy času, můžeme říci, že právě onen nikdy ne zcela pře-

konaný element hospodářského chaosu v kapitalistické verzi modernity, to, že decentralizovaná dispoziční centra nebyla zrušena, že nebyl utlumen element „demokratické anarchie“ ani vyloučeny pozůstatky „iracionálních“ etických motivů – to vše znemožňovalo realizaci antihumanistického potenciálu modernity. Vyloučit je totiž bylo možné jediné za nelidskou, krvavou cenu – jak je to ostatně patrné na příkladě dvou nejnestydatějších, současně ale také „nejdůslednějších“ totalitářství – fašistického a sovětského. Ukázalo se, že tatáž rozpornost, jež spočívá v základech nedůslednosti, nekonzekventnosti, věčného nenaplnění moderního projektu, je současně nejefektivnější ochranou moderní společnosti před jeho nejvyššími a nejběžnějšími stránkami.

Politická a mravní atraktivita marxismu byla přiživována pobouřením, jež krutost raného kapitalismu a necitelnost k obětem kapitalistické transformace vyvolávalo v širokých kruzích přemýšlivých a na křivdu citlivých lidí. Lidských křivd je ale i dnes na světě k nedopočítání, utrpení je stále dost a lidí se zlomenými životy, lidí vyloučených ze společnosti a označených stigmatem zbytečnosti jsou stále milióny. Víme však z historické zkušenosti, že lékem na to všechno není to, co bylo libozvučně nazýváno „diktaturou rozumu“, co však ve skutečnosti bylo diktaturou lidí, kteří si usurpovali právo tlumočit jeho údajné rozsudky. Dnes máme spíše sklon k tomu, abychom rozpornost moderního projektu neviděli jako chybu, kterou je možné při náležité koncentraci vědění a moci odstranit. Tato rozpornost zrcadlí vnitřní rozpor celého lidského údělu, věčné napětí mezi směřováním lidského druhu jako celku a autonomií člověka jako individua, mezi potřebou určitosti, jistoty a bezpečí a potřebou svobody. Není tedy třeba pro tuto rozpornost modernitu hanět, není ale také nadále možné holdovat moderním iluzím, podle nichž ji lze při přiměřeném úsilí z lidského života vyloučit. Kritika modernity musí být kritikou jejích iluzí: místo toho, abychom schovávali hlavu do písku, musíme se učit obtížnému, ale nutnému umění žít s touto rozporností – každodenně a stále.

Zkoncentroval jsem to, co pokládám za „proces kolektivního učení i poučení“ z historických zkušeností našeho století, ale i z mé vlastní intelektuální biografie. Myslíím, že tyto dva procesy – ten velký i ten můj miniaturní, soukromý – šly tímtež směrem.

2. Slovo „postmodernismus“ je jistě slovo módní, ale i funkční. Vy sám jste v onom „postmoderním diskursu“ zaujal velice osobitě postavení – jako byste postmodernista byl i nebyl, jako byste byl diagnostikem i kritikem postmoderní epochy. Vaše hledisko je vyhraněně sociologické, a proto i mnohem srozumitelnější než mnohdy značně odtažitě poststrukturalistické meditace. Nicméně se nelze zbavit dojmu – žijeme opravdu v epoše, kterou ve svých pracích charakterizujete a popisujete, nebo jde spíše o myšlenkovou, hypotetickou, „ideálytickou“ konstrukci (jak Vám ostatně vytýká Váš polský oponent profesor Stefan Morawski)?

Je sice pravda, že se s mým přítelem Stefanem Morawskim nežádka názorově střetáme, ale není pravda, že se lišíme v popisu současné společnosti. Morawski prostě nemá rád všechno, co se mu asociuje s „postmodernismem“ a nemá rád sám název – zatímco mně je v podstatě lhostejné, jak se současná společnost nazve. Jde přece o to, abychom se shodli na její diagnóze. Jsem klidně ochoten akceptovat Giddensovu „pozdní modernitu“, Beckovu „reflexivní modernitu“, Balandierovu „surmodernitě“, tvrdí-li všichni, že se za těmito označeními skrývá jiná skutečnost než ta, která tu byla před sto lety, společnost, která vyžaduje jinou pojmovou síť a odlišnou výzkumnou strategii. Moje diagnóza dnešního „lidského údělu“ není ani dost málo originální, existuje v té věci

totiž poměrně značná názorová shoda, a pokud se jednotliví autoři různí, pak se různí spíše poznávací perspektivou nebo hodnocením toho, co popisují. Spory o „postmodernismus“ se týkají spíše slova než fakt, ale mně jde o fakta především.

Co tedy mají lidé vlastně na mysli, když používají slova „postmodernismus“? Na mou duši, že na tuto otázku odpovědět jednoznačně neumím. Ptáme-li se po významech slov, chceme něco vědět o obsazích, jež si navzájem sdělují účastníci konverzace, v níž těchto slov používají. Ale slovo „postmodernismus“ pramálo slouží ke komunikaci. Hodí se spíše k tomu, aby bylo psáno na hraničních sloupech, jimiž jsou odděleni protivníci, kteří po dorozumění netouží a ani o ně nijak neusilují. Mohu tedy nanejvýš vypočítat několik věcí, o něž uživatelům slova obvykle jde, když ho užívají.

Slovo „postmodernismus“ se objevilo, jak známo, v jazyce literárních kritiků přelomu století v kontextu posmutnělých nářků, že epocha moderního rozmachu je za námi a že díla, jež by byla srovnatelná s Joycem, Proustem či Beckettem, prostě již nevzniknou. Objevilo se také v památné Jencksově studii o nové architektuře a potom rychle přešlo do analýzy dalších oblastí současného umění jako zkratkovitý zápis nových tendencí v umění, jež se projevují znevažováním modernistických principů stylové a funkcionální čistoty, odmítnutím pokroku v umění a pojetím umělecké tradice jako hromádky klacíčků, z níž je možné cokoliv kdykoliv vzít a nově seskládat. Vpravdě modernistickým způsobem se někteří kritikové, například Frederic Jameson, pokusili definovat postmodernistické umělecké dílo tak, že vyjmenovávali imanentní rysy jeho stylu (například koláž či pastiš), jiní však, třebaš Danto nebo Becker (a já spolu s nimi), se rozhodli vztáhnout pojem postmodernismus k *situaci*, v níž se tvůrci nacházejí, nikoliv tedy k vlastnostem jejich *výtvorů*. Poukázali tedy zejména na odstup či ústup od obecně přijatých standardů, pluralitu koexistujících a společně vystupujících způsobů tvorby a s tím spojenou obtížnost jednoznačného stanovení, co je a co není uměním a co je uměním dobrým a co je uměním špatným.

Toto pojmové užití slova postmodernismus podněcují zejména profesionální specialisté v uměleckých oborech. Ale slovo samo již dávno opustilo rámeček specializovaných sporů mezi badateli kultury a stalo se jakýmsi odpadkovým košem, do něhož se odhazují nejrůznější potíže a nářky současných politiků, filozofů, moralistů, pedagogů a kazatelů. „Postmodernisté“ v tomto pojetí jsou dnešním ekvivalentem středověkých heretiků či dokonce samotného ďábla. Konstruuje se tedy (říkám, že se konstruuje, protože se mi zdá obtížné ukázat byť jednoho konkrétního myslitele, který by popisu odpovídal) „postmodernista“ jako entuziasta chaosu a života bez pravidel, jako nihilista (neboli člověk, který tvrdí, že všechny hodnoty jsou si rovny, a proto i každá volba je stejně dobrá), jako někdo, kdo netoliko popírá existenci pravdy, dobra a krásy, ale kdo především odmítá, aby se o něco takového usilovalo. Takový „postmodernista“ existuje ovšem jenom jako svébytné *alter ego* lidí, kteří jsou v upřímných nesnázích se vzdorovitostí společenských reálií, které kladou neustálý odpor jejich jinak bezchybně logickým, racionálním dedukcím a kteří tento odpor nedovedou vysvětlit jinak než pouze a jedině negací zásad, o něž je opřeno jejich uvažování, negací, která je důsledkem zanedbání, nebo dokonce vědomé zlé vůle.

Neprovozují postmoderní umění ani nejsem postmodernistou v uvedeném smyslu. Jako sociolog se však již dávno trápím myšlenkou, že kdesi od poloviny našeho století vstupujeme do světa, který se z mnoha podstatných hledisek liší od světa našich dědů a otců – a liší se do té míry, že tradiční způsoby, jak mu „dát smysl“, jež vypracovaly so-

ciální vědy a jež byly tvarovány v souladu s moderní ambicí dosáhnout harmonické, koherentní, konzistentní společnosti, jež je podřízena univerzálním hodnotám a založena v rozumu společném celému lidskému rodu, tedy tyto způsoby umožňují této společnosti rozumět jen málo a ještě méně vynat se v ní a už vůbec nepomáhají člověku, který se má a musí v tomto změněném světě pohybovat. Nazývám tento svět „postmoderním“,¹ ačkoliv nejde o název, ale spíše o uznání jeho kvalitativní odlišnosti. Ale tento svět se samozřejmě nezjevil zčistajasna, mnohé pro něj typické starosti jsou stařícké jako lidstvo samo, jiné pak trápily již éru modernity. Dnešní situace se však od minulosti odlišuje tím, že to, co naši optimisté a buřiči, prostě naši moderní předkové pokládali za přechodnou obtíž, my máme sklon pokládat za trvalou vlastnost lidského pobývání na světě a že prostředky, které oni byli ochotni použít k tomu, aby se těchto obtíží zbavili, my dnes máme sklon pokládat za něco bytostně rozporného s hodnotami nám nejdražšími – lidskou svobodou, právem na sebeurčení, tolerancí k odlišnosti, tedy za prostředky, které jsou nejen neefektivní, ale prostě nepřijatelné. A to je ovšem změna velká, není však nikterak nutno její příchod oplakávat – ostatně oplakávání je k máločemu dobré.

Je tomu totiž skutečně tak – jestliže určité problémy jsou atributem lidského bytí a nikoliv pouze stále ještě nevymýceným přežitkem dávných, nedokonalých a k vymření určených pořádků, pak je nutné se vážně zamyslet nad tím, jak se s nimi vypořádávat tady a teď, v daných podmínkách a nečekat na jejich úhyn v jakémsi budoucím čase, v němž se konečně dá nepokorná a neposlušná skutečnost sevřít do rozumných rámců. Říkám-li, že žijeme v postmoderní době, nemám na mysli to, že o pravdu, dobro či krásu již není možné usilovat, ale to, že toto usilování, má-li mít smysl a naději na úspěch, musí vycházet z nových reálií a nikoliv ze zpátečnických a k jakékoliv reformě neochotných myšlenkových zvyklostí. Přiznání tohoto faktu je po mém soudu zvláště důležité pro vychovatele, etiky a politiky. Jeho přiznání je totiž již samo o sobě vlastně mravním příkazem: komu opravdu leží na srdci pravda, dobro a krása, musí hledat způsoby, jak jim sloužit, jež nová situace aspoň potenciálně umožňuje nebo alespoň jim přímo nebrání.

Život ve svobodě (a žít v postmoderním světě znamená totéž jako být odsouzen ke svobodě) není snadné. Za svobodu autonomie a sebeurčení, za právo volby, za rozlehlost horizontů života je třeba platit – neklidem, aby se provedl dobrý výběr, aby se učinilo všechno pro to, abychom byli schopni odpovědět na nové výzvy, jež se nepochybně objeví, abychom nepromarnili ještě nadějnější možnosti. A doléhá tíha odpovědnosti, kterou již nelze přeložit na jiné a která se vždycky jako bumerang vrací k tomu, kdo – jsa svobodným – ji neunes. Proto pokušení útěku ze svobody pod ochranná křídla těch, kteří nám říkají „dejte mi moc a já to za vás zařídím“ a kteří slibují, že odpovědnost převzmou na svá bedra, je strašlivé. A čím nesnesitelnější je břemeno odpovědnosti za vlastní osudy, tím obtížnější je se jí vzepřít. Freud kdysi napsal, že psychické utrpení a potíže typické pro moderní dobu vznikly z toho, že jsme rezignovali na příliš velkou část svobody ve jménu částečného bezpečí. Myslím si, že dnešní potíže vznikají naopak z toho, že ztrácíme bezpečí a tato ztráta je přímo úměrná tomu, jak se rozšiřuje sféra lidské svobody.

¹) V polštině se významově jemně odlišuje „postmodernistyczny“ a „ponowoczesny“: podle Baumana a jiných polských sociologů je pojem „ponowoczesny“ (jako polský neologismus) méně zatížen konotacemi s „negativistickými“ interpretacemi postmodernismu a postmoderny. Čeština toto rozlišení neumožňuje, eventuální neologismus „ponovodobý“ je asi málo smysluplný a funkční. Na tomto místě Bauman používá slova „ponowoczesny“. (Pozn. překl.)

I proto je postmodernita mimo jiné časem totalitárních tužeb, fundamentalismů, snů o „velkém zjednodušení“ světa, jehož mnohostrannost a komplikovanost překračují hranice psychické odolnosti individua. V méně dramatickém podání, v každodenní verzi, je postmoderná doba, kterou Angličané nazývají *counselling boom* – konjunktury všech druhů poradenství, zázračných předpisů a prostředků, jež mohou experti na danou věc dodat, aby klienta osvobodili z muk volby. Postmoderní svoboda je tedy křehká. Je od narození zatížena sebevražděným pudem a dnes a denně má sklon hledat útěk ze svobody konzumní volby – investovat celý kapitál svobody do trhu služeb a věcí, který za svůj půvab vděčí tomu, že nahlas nebo mlčky slibuje vytrhnout z nevyhnutelné volby zahanblou odpovědnosti.

Půvaby svobody jsou nesmírné a nástrahy propastné. Nemůže být proto divu, že psychiku postmoderního člověka charakterizuje vnitřní rozervanost či alespoň napětí. Vedle příznaků obliby rozmanitosti a fascinace bouřlivou proměnlivostí světa lze ale taky snadno vyzpozorovat tendence k segregaci a separaci, k vyhánění všeho, co je cizí a nechuť k tomu, co je pro svou proměnlivost nejednoznačné. Ostatně psychika není jediným sídlem rozpornosti. Projevuje se taky v oblasti, která je mi nejbližší – ve sféře morálky. Právě zde, abych tak řekl, to, co postmodernita jednou rukou dává, to druhou bere. Na jedné straně, jestliže jsme odsouzeni ke svobodě, pak dříve či později staneme tváří v tvář odpovědnosti za druhého člověka, jíž se nelze s čistým svědomím zbýt odkazem na možný nátlak, pozemský či nadpozemský. Je tu tedy naděje větší než kdykoliv jindy, že člověk „převezme odpovědnost za svou odpovědnost“ – a to je možná podmínka sice nedostačující, ale klíčová, pro vznik mravního vztahu. Na druhé straně postmodernita rodí atomizující tlaky, jež mravnímu vztahu nepřejí, protože jim rozhrěšení dává sám egotistický postoj.

Jsem si těchto vnitřních napětí postmoderní společnosti dokonale vědom, právě proto se snažím vystříhat jakýchkoliv předpovědí, v jakém směru se věci budou ubírat. Rozhodně odmítám pokusy konstruovat „modely“ této společnosti, jež by ve shodě se sociologickou ortodoxií prezentovaly tento svět jako koherentní, rovnovážný, autokreativní systém. Jsou mi vzdáleny snahy budovat ideální typy postmodernity, ostatně čtenáři mých prací asi postřehnou, že v každé z nich vstupují jinými dveřmi do téhož pokoje postmodernity a pokaždé přemýšlím o jiném jejím problému. Jak je mi potom vzdálená elegance ideálních typů! Ale konec konců – k čemu a komu že je vlastně dobrá?

3. Je velice zajímavé, že ve Vašich textech (snad jsme nic podstatného nepřehlédli) chybí nebo téměř chybí „mediální svět“. A přece naprostá většina analytiků postmoderní doby (nejen Baudrillard) se jednoznačně shoduje v tom, že masová média jsou nejen produkty, ale i spolutvůrci jejího ducha, étosu a charakteru. Jde o záměr, opomenutí nebo lépe – jaké vysvětlení pro tuto absenci „mediálního tématu“ ve Vašich pracích máte?

Rozhodně není málo těch, kdo píší o masových médiích jako o kolektivním autorovi, ale i strůjci a pachatelé postmoderní mentality. Pokládal jsem se proto za prostá závazku přidávat k tématu, jež je nadměrným užíváním poněkud obnošené, výsledky vlastních pozorování. Rozhodl jsem se proto zabývat se spíše věcmi, na něž měli jiní méně času.

Myslím si ostatně, že pozornost věnovaná médiím při pokusech popsat postmoderní mentalitu je předsudečná a přehnaná. Může totiž mít a nezřídka i má vedlejší a nežádoucí a neplánovaný efekt: sugeruje totiž něco jako „konspirativní vizi dějin“ – toto jsou

čísi zájmy a toto jsou lidé, kteří jim slouží, toto je promyšlený způsob, jak tuto službu vykonávat a toto jsou její důsledky: ohlupování lidí a jejich svádění z cest zdravého rozumu. Ale tím se přece odvrací pozornost od toho, co je nejdůležitější, od společenského kontextu lidského života, od lidských životních zkušeností, od sféry lidské svobody – od životních strategií, mezi nimiž lidé musejí volit. Společenský význam médií lze bezpředsudečně přečíst a rozšířovat pouze tehdy, jestliže je vnímáme společně s lidskou zkušeností, tedy v jejich vzájemném souznění. Nejsou to média, jež „fragmentarizují“ svět a lidský život, je to pád jistoty profesních míst a standardních kariérních drah, je to rychle znehodnocování vědění a dovedností, zplnění mezilidského partnerství a vůbec změkčení nebo rozpad všech těch (někdy ovšem umělých) rámců, do nichž lidé wpisovali své životní projekty a jež dávaly těmto projektům zdání kontinuity a vnitřní logiky. Právě toto vede k tomu, že život je prožíván jako série do sebe uzavřených a jenom volně vzájemně propojených epizod. Nejsou to média, kdo způsobuje, že lidé traktují svůj život jako soubor „problémů“ a že hledají profesionální poradu, nástroj či pilulku, jež jsou způsobilé k „řešení“ každého problému zvlášť a samostatně. Je to spíše svět specializovaného vědění a techniky, který dělí všechny „celky“ na „problémy“ a na „věci, jež lze zařídit“, je to trh orientovaný k individuální spotřebě, který se odvolává na lidský neklid a obavy a apeluje na lidskou touhu nějak si s nimi poradit. Tyto dvě mocnosti společnými silami rozkrajují velké a obtížné otázky života na poměrně drobné, prakticky řešitelné „minutové hádanky“, jednoduché rébusy. Média v tom samozřejmě nejsou bezvýznamná, jejich role však spočívá v tom, že lidem, kteří jsou přece již vrženi do fragmentarizovaného světa, obstarávají myšlenková schémata, jež jim umožňují se v tom světě orientovat a jednat ve shodě s jeho logikou. Ve virtuálním světě médií si lidé jakoby nacvičují různé způsoby každodenního jednání, způsoby vnímání světa a reagování na obtíže, jež jim svět přináší.

Vezměme si třeba *Den nezávislosti*, americký film, který oběhl nedávno snad všechna plátna kin a přebil všechny dosavadní kasovní rekordy. K jeho hodnocení lze přistoupit třeba ze strany ideologických či politických obsahů, jimiž sytí mysl diváka: recepty na *political correctness* (svět spasí žid ve spolupráci s černochem a s pomocí propitého vydědence, který po letech pokořování a muk způsobených neschopností poradit si se životem nakonec najde smysl a způsob, jak posloužit společnosti, v níž pro něho nebylo místa – totiž „užitečnou smrtí“), teze o vůdčí roli Ameriky v řešení problémů lidstva atd. Ale lze tam najít taky sdělení daleko sugestivnější, sdělení, jež dává tvar intuici, jež sama pochází z dramát, která lidé prožívají ve svém každodenním životě: všechno je problém, který se s pomocí techniky a profesionálního vědění dá šťastně vyřešit (Konec světa? Toť přece jenom jedna z dalších úloh pro počítač...). Obtíže mohou mít a mají nadindividuální příčiny, ale rvát se s nimi je nutno samostatně, každý sám za sebe: dojde-li ke krizi, není možné se ohlížet na úřady, pitomí byrokrati v ničem nepomohou, věci je třeba vzít do vlastních rukou. Dokonce mladinký prezident v rozhodující chvíli přestává být úředníkem a stává se individualitou – sám, zcela neprezidentsky usedá za řídicí páky letadla... Nic v tomto světě není jednoznačné, ohrožení přichází současně s nadějí, lék se může projevit jako jed a naopak (virus – postrach našich životů, které jsou i tak plny strachů a obav, efektivně využitý a podrobený profesionální kontrole, poráží ještě větší nebezpečí – zamezí zničení světa).

Myslím si tedy, že obsesivní a podezřívavá pozornost, již sociální vědy a vůbec osvícená veřejnost věnují médiím, alespoň částečně vyplývají z faktu, že média rozhodou-

jící vliv nemají ani tak na životní situace prostého člověka, jako spíše na podmínky intelektuální práce a životní situace lidí, kteří se jí profesionálně zabývají. Právě o tomto vlivu jsem psal obšírně v části o „dekonstrukci nesmrtnosti“ v knize *O smrti, nesmrtnosti a jiných životních strategiích*. V situaci, kdy prostředky masové komunikace v prostoru sociální komunikace dominují, jejich technické vlastnosti diktují strukturu dialogu (či monologu) a vyjadřovací styl: a tyto vlastnosti nejsou příznivě soustředěné a dlouhodobé úvaze a hluboké argumentaci, pozvolné tvorbě hypotéz a tvrzení, což všechno bylo po staletí konstitutivním znakem vědy a umění. Tyto technické vlastnosti favorizují „vědění v pilulce“. *Tought-bites*, atraktivita, spektakulárnost, šokující síla sdělení mají prioritu nad hloubkou a závažností. Tím se ale radikálně proměňují podmínky intelektuální práce, struktury prestiže ve vědeckých a uměleckých kruzích, průchodnost komunikačních kanálů mezi „intelektuálními třídami“ a veřejností.

4. *Jste autorem slavné knihy Modernity and Holocaust, oceněné prestižní Amalfiho cenou. Fenomén holocaustu je samozřejmě nejděsivějším příznakem „pozdní doby“ a Vaše myšlenky k tématu jsou více než provokující. V té souvislosti bychom ale chtěli položit otázku, která by neměla být tabuizována, nemá-li (jako každá tabuizace) přilévat olej do plamenů antisemitismu. Proslulý americký sociolog Daniel Bell uvádí ve své knize The Winding Passage několik desítek sociologů židovského původu působících v Americe, a v německé Kostnici se dokonce konalo sympozium o roli židovství a Židů v dějinách světové sociologie. Snad tedy dovolíte obecnější otázku – jde o souvislost více či méně nahodilou, nebo o jev, který by mohl mít sociologické či sociopsychologické vysvětlení?*

Pokusil jsem se na tuto otázku odpovědět v knížce *Modernity and Ambivalence*, jež vyšla v Polsku pod názvem *Moderní mnohoznačnost, mnohoznačná modernita*. Moje odpověď, velice zhruba řečeno, byla tato: zvláště aktivní role Židů v utváření sociologie (a obecně v tvorbě moderní kultury) přímočarě nevyplývala z judaistické tradice. Ostatně lidé typu Freuda, Kafky, Durkheima či Simmela nebyli ani jejich typickými nositeli. Neodvívjala se ani z nějakých „národních“ židovských rysů. Byla dána jedinečností situace, do níž kombinace občanské emancipace, asimilačních tlaků a moderní podoby antisemitismu zatlačila intelektuály židovského původu. Byla to situace historicky výjimečná – časově i prostorově – a dala o sobě vědět zvláště důrazně na přelomu 19. a 20. století hlavně ve střední Evropě. Vyobcování z prostředí, odkud vyšli, a nepřijetí prostředím, na jehož brány bušili – nešťastní „asimilanti“ se tak nacházeli ve zvláštní sociální poušti. Nepatřili k žádnému společenství, jež se v té době a v tom prostoru přetvářelo v národy. Myslím, že to zakládalo zvláště drastickou situaci v oblasti střední Evropy proto, že zde mezi sebou soutěžilo o právo na sebeurčení více potenciálních a podstatně promíšených národů: v Čechách třeba, kde se Židé asimilovali do německé kultury, se na ně Němci dívali shora a Češi je samozřejmě pokládali za zrádce. Židovství psanci tak zakusili přirozenou ambivalenci světa, který je z jedné strany přesvědčoval k asimilaci a z druhé jim odmítal vyjádřit uznání za poslušně vynaložené úsilí. Z řady hledisek byli tedy asimilanti pionýry v prožívání zkušeností, jež se o něco později měly stát údělem „normálních“ členů moderní společnosti. Rychleji než ostatní užíli „společnost“ jako svébytnou entitu s vlastní logikou a s vlastní donucovací silou (a taková vize je konstitutivním znakem sociologie!) a rychleji než ostatní byli schopni hledat a odhalovat její tajemství. Abych mohl tento specifický souběh okolností popsat, použil jsem metaforu: židovští asimilanti

byli postaveni na pranyř, ale ten pranyř se ukázal být rozhlednou, jež skýtala mimořádně jasný výhled na rychle se přibližující řád modernity.

Tyto zvláštní okolnosti dnes již neexistují, etapa asimilace a asimilačních tlaků pominula, kultury rezignovaly na boj o monopol, život v přátelství mnoha kultur a každodenní soužití s „kulturním mnohohlasem“ je dnes všeobecnou zkušeností. V každém případě není zkušeností specificky židovskou (Niklas Luhman konstatoval, že všichni a všude jsme dnes alespoň částečně *displaced*, tedy „nikoliv na svém vlastním místě“). Myslím proto, že Daniel Bell psal o historii – o minulosti, nikoliv o nadčasové pravidelnosti. Uvažme, že o demokracii se dnes znovu píše nejčastěji, nejobširněji, ale také nejhlouběji právě ve střední Evropě, neboť tato část světa prožila moderní totalitární tendence ostřeji a bezprostředněji. Proto také hlouběji prožívá problém demokracie – jako *úkol*, jako něco, čím je třeba se zabývat, co samo sebou nepříjde. A tak tedy máme znovu co do činění se „zvláštním souběhem okolností“.

5. Vy sám jste se stal jednou z obětí „polského“ komunistického antisemitismu v roce 1968. V té souvislosti se tehdy mluvilo o tom, že jste uvažoval o eventuálním působení na Karlově univerzitě v Praze, čemuž zabránila sovětská intervence do Pražského jara. Mohl byste k tomu něco říci, případně povědět něco o svém vztahu k Československu a Čechám (je-li či byl-li jaký)?

V první polovině roku 1968 jsme se z Varšavy dívali na Československo s neskrývanou láskou, nadějí a – závistí. Stěží si lze představit jiskřivější kontrast mezi tím, co se dělo v Praze a tím, co se odehrávalo v Polsku, kde se všichni báli „přitahování šroubu“ a návratu nejhorších excesů *zamordyzmu*. Po mém odvolání z Varšavské univerzity došla zpráva (samozřejmě, že postranními cestami), že Leszka Kolakowského a mě zvou na Karlovu univerzitu. Čechy jsem odedávna měl rád – dlouho před Pražským jarem a před „socialismem s lidskou tváří“, jakkoliv tyto okolnosti moji lásku ještě prohloubily. Měl jsem v Čechách řadu přátel, cenil jsem si vysoce českých sociologů, jež jsem osobně znal, čítal jsem si v české literatuře a fascinovaly mě české filmy, malířství, hudba a divadlo... Nabídka tedy byla lákavá (ačkoliv jsem nemohl vědět, nakolik by polské úřady dovolily jí využít). Přiznám ale otevřeně, že jsem byl člověkem malodušným a v úspěch Pražského jara jsem nevěřil. Byl jsem až příliš přesvědčen o brutalitě a bezohlednosti „Velkého bratra“... Střetl jsme se dokonce s Jiřím Ledererem, který mě tehdy ve Varšavě navštívil. On sám byl optimistou a já naopak pamatoval naše polské rozhořčení i rozčarování z roku 1956, předvídal jsem proto to nejhorší, ačkoliv mě Jiří přesvědčoval, že se „naše chyby“ opakovat nebudou. Měl-li jsme vůbec jaké pochybnosti, pak zcela vymizely v červenci, kdy jsem překračoval v Těšíně československou hranici. Museli jsme čekat čtyři hodiny, protože právě tehdy vjížděla do Čech – snad v rámci manifestace síly a zstrašovací strategie – nekonečná kolona sovětských nákladních aut pečlivě přikrytých maskovacími plachtami... a vezli bůhvíco. Snad i slepý by uviděl, co se doopravdy chystá. A na sovětskou okupaci jsem opravdu nebyl zvědavý.

6. V jednom z mála československých časopisů, které ještě vycházejí, Kritika a kontext, je uvedeno motto z Josepha Schumpetera: Musíš si být vědom relativnosti svých názorů, ale současně musíš dokázat za nimi pevně stát. Není v tom tvrzení rozpor?

Díky bohu, žádný rozpor, tím spíše „vnitřní“, v tom neshledávám. Citovaná věta zachycuje podstatu situace, v níž se, chtě nechtě, nacházíme my všichni – lidé myslící a

jednající nebo toužící jednat. V dnešním světě je nutné jednat bez nadějně útěchy, že dosažení pravdy nebo úspěch našich záměrů jsou shora zaručeny – Prozřetelností, zákony Dějin, Rozumu nebo jiné Vyšší síly. Je třeba přistoupit na toto riziko a přijmout odpovědnost za svou volbu s vědomím, že žádné pozemské či nadpozemské síly z nás tuto odpovědnost nesejmou. Za vnitřně rozpornou bude uvedenou větu pokládat jen ten, kdo věří v Absolutno nadlidského původu. Ale věřit v ně je obtížné ve světě, kde mnohohlas a změna nejsou chvilkovými obtížemi, od nichž nám zítřek odpomůže, ale atributy „normálního života“. A je snad dobře, že se v Absolutna nevěří, protože z žádného jiného důvodu nebylo v dějinách napácháno tolik zločinů jako ve jménu jedině a absolutní pravdy. Vědomí relativity každého vědění přeje tolerancím, vyvolává zájem (spíše než odpor) o jiné, odlišné názory nebo jiné vlastní životní styly, zve k dialogu spíše než k exterminaci protivníka. Vědomí relativitv vlastníků názorů zamezuje či alespoň omezuje nadutost, pýchu a domýšlivost, pohrdání a nenávisť k jiným, kteří sdílejí názory odlišné. A vlastní svoboda taky pomáhá – protože, jak to pěkně a věcně zformuloval německý filozof Odo Marquard, protože svobodě je dobře tam, kde je mnoho bohů a mnohost dějin.

Vědomí relativity a skeptická distance k vlastním názorům vůbec nevedou či by alespoň neměly vést k nihilismu. Není totiž pravda, že skeptik „v nic nevěří“. Právě naopak – on věří v mnoho věcí současně. Musí tedy své názory kontrolovat, verifikovat, konfrontovat s jinými, musí je bránit nejen před jinými lidmi, ale i před sebou samým, před vlastním kritickým smyslem a vlastním svědomím. Skeptik není nihilista, je to pouze antidogmatik. Skeptik nemá za to, že „všechno je možné“, soudí pouze, že nemá právo vnucovat své názory jiným jen proto, že jsou jeho vlastní a že uspokojují jeho soukromou touhu po pravdě. Velice často mechanicky opakujeme spolu s Dostojevským, že „není-li boha, pak je všechno dovoleno“. A přece ty nejohavnější a nejnelidštější činy byly vykonány ve jménu Jediného Boha, Historické Nutnosti, Absolutní Pravdy nebo Jediného a Nedělitelného Blaha.

7. V jedné veřejné české diskusi mezi známým katolickým duchovním a ještě známějším postmoderním filozofem byla formulována poněkud zlomyslná otázka či spíše teze: Vy postmodernisté přiznáváte právo na existenci všem názorům kromě těch, o nichž se vy sami domníváte, že právo na existenci nemají. Je tomu opravdu tak i podle Vašeho názoru? Jsou opravdu názory, které „nemají právo na existenci“ a jež nelze tolerovat ani ve velmi svobodomyšlném postmoderním diskursu?

Levinas ve svých etických úvahách používá často termínu „příkázání“, ale pouze v jediném případě konkrétně uvádí, o jaké příkázání jde – Nezabiješ! Rozumím mu takto: abych mohl vstoupit do dialogu s jiným člověkem jakožto autonomním subjektem v celé jeho odlišnosti, musím nejprve upustit od představy, že by neměl právo na život, právo na to, aby byl sám sebou. Přesněji řečeno – musím přijmout odpovědnost za to, že zůstane na živu. Rozhodnutí „Nezabiješ“ otevírá etický vztah mezi námi. Vše, co následuje, je už jen věcí oboustranného experimentování, dohadování, smlouvání a nakonec snad i dorozumění. Ale aby k tomu mohlo vůbec dojít musíme v sobě uznat vzájemné právo na svébytnou existenci.² Pouze jedno příkázání, právě ono „Nezabiješ“, licitaci nepodléhá, protože bez jeho respektování nemůžeme mluvit o žádných etických principech. Levinas

²) V orig. je „życie podmiotowe“, což nemá přesný český ekvivalent (pozn. překl.).

říká, a já s ním v tomto ohledu bezvýhradně souhlasím, že morálka začíná ve chvíli, kdy na sebe беру odpovědnost za existenci Jiného (a tedy i za trvalou, svéprávnou odlišnost jeho identity, bez níž pojem lidské existence nemá smyslu). Souhlasím s Levinasem také v tom, že zřeknutí se této odpovědnosti je počátkem všeho zla.

Nevidím v této úvaze začarovaný kruh ani past. A že mezi těmi „jinými“, za něž přejímám odpovědnost, jsou i takoví, kteří ve mně vzbuzují odpor a kteří se mně protíví? Cožpak jsem Bůh, aby moje nechť k nim rozhodovala o jejich právu na život? A navíc – kdo řekl, že individuální existence má ustláno na růžích, že je snadná, bezriziková, že je prosta muk volby a rozhodování, s jehož důsledky bude třeba žít? Kdo pravil, že se mravní odpovědnost dá zredukovat na několik elementárních předpisů daných nám shůry, jež zaručí ctnost a uvarují nás před hříchem? A jestliže to někdo snad i tvrdí, pak to neznamená nic jiného, než že navrhuje nahradit odpovědnost, toto východisko všeho dobra, konformitou. Tedy duchovním stanoviskem, z něhož se lze sice čas od času hnout směrem k dobru, ale od něhož ovšem většina cest vede ke zlu.

Ostatně – konformita ke komu? Netolerance, nesnášenlivost vůči komu? A kdože má toho „kohosi“ vybírat? Torquemada? Stalin? Hitler? Jestliže hromadný odpor k intoleranci vede k „nedozírným důsledkům“, k jakým důsledkům vede vyloučení kterékoliv kategorie lidí z řady těch, na něž se tolerance vztahuje? Možná by bylo bývalo lépe pověsit všechny nacionální socialisty v době, kdy se poprvé sešli v mnichovské pivnici. Ale jak bychom věděli, koho pověsit? A jakmile jednou začneme věšet, ani se nenadějeme a všichni se staneme „nacionálními socialisty“, čímž se ovšem ukáže, že věšení těch z Mnichova nemělo smyslu. Toto je to, čemu říkám začarovaný kruh, tomu říkám past. Zlo totiž bloudí a motá se v začarovaném kruhu, a zlo staví pasti, nikoliv dobro.

8. Při četbě Vaší typologie osobností (hrdinů a obětí) postmoderní doby se nabízí srovnání s Georgem Simmelem, který s podobnými typy, byť samozřejmě jinak, v jiné době a v jiném kontextu, pracuje. Jaký je Váš vztah k tomuto sociologovi a filozofovi, renesanci jehož díla právě prožíváme?

V jedné ze svých knih jsem vyjadřoval vděčnost svým učitelům a uvedl jsem mezi nimi také Simmela jako „toho, od něhož to všechno začalo“. Simmel přemýšlel a psal „před jistou dobou“ a bylo třeba mnoha let k tomu, aby svět „dozrál“ k simmelovské vizi, aby naše zkušenost sama sebe rozpoznala v simmelovských portrétech. Je-li cosi takového jako „sociologie postmoderní doby“, pak je Simmel jejím zakladatelem a klasikem.

Když jsem byl ještě studentem sociologie, byl Simmel podhodnocován, a co je ještě důležitější, vůbec se mu nerozumělo. Simmel zpočátku ani nebyl zařazován mezi „klasiky sociologie“. Parsons, který sociologické „rytíře“ pasoval, Simmela úplně přehlédnul. Krom toho byl Simmel studentům prezentován v rubrice „formalismus“, tedy jako tvůrce další podivínské školy vedle biologismu, fyzikalismu, psychologismu atd. Říci o Simmelovi, že byl formalista, znamená nic z jeho učení nepochopit a není divu, že Simmel dlouho živořil na okraji zájmu nepochopen. V jeho tvorbě i v jeho stylu bylo příliš mnoho elementů, jež mohly zazářit teprve v postmoderní realitě, protože mohly být přečteny očima protřenými postmoderní zkušeností.

Porovnáme-li Simmelovu tvorbu třeba s tvorbou Weberovou, Sombartovou a množstvím méně významných osobností, které utvářely *Sozialwissenschaften*, nemůžeme přehlédnout, jak nepatrnou dávku pozornosti věnoval Simmel státu, církvi a jiným prvoplánovým „silám“, které na sociální skutečnost vkládají pečeť svatého řádu. Ale stejně

tak bije do očí marginalita místa, které těmto silám Simmel vymezoval na mapě lidských záležitostí. Dokonce sama kategorie *společnost* hraje sotva pomocnou roli v Simmelově sociologickém aparátu: společnost je nestálá, křehká, těkává „sebeforma“, která se usazuje – ale spíše jako písek než jako skála – v toku neustálého procesu zespolečnění. Stejně tak, jako sociologie velkých náboženských systémů byla po celý život předmětem zájmu Maxe Webera, pro Simmela byla jeho *magnum opus* filozofie peněz. Tam, kde Weber mluvil o racionalizujícím vlivu státní byrokracie, Simmel nacházel spontaneitu utváření skupin. Když Weber zkoumal pravidla (formule) legitimní moci, Simmel sledoval sociální podmínky odpovědné za to, že je moderní člověk tak zvláště skeptický, blažovaný a jakoby přesycený životem. Zatímco pro Webera byl lidský intelekt prvním a nejdůležitějším zdrojem a výtvozem racionalizujícího se („principiálně koordinovaného“, jak to později řekne Parsons) řádu, pro Simmela byl, vedle peněz, kyselinou, v níž se rozpouštěly všechny jistoty a podřývaly stabilizované hierarchie. Když Weber hledal tajemství společenského řádu v moci, která rozhoduje o hodnotách panujících nad lidským jednáním, Simmel psal o šedivé mase dojmů, v níž všechno splývá a v níž není nic jedinečné, fundamentální a absolutní. Ve Weberových očích se blížící triumf racionálního společenského uspořádání vázal na supremaci rozumu v individuálním lidském životě, zatímco Simmel viděl nezadržitelně rostoucí propast mezi impozantním množstvím civilizačních segmentů a zarputile stagnující absorpční schopností lidského ducha.

Averze k Simmelově sociologii přežila svého tvůrce. Uběhlo mnoho let než akademičtí sociologové včlenili Simmelovo dílo do kánonu vlastní disciplíny. A bylo třeba ještě několika dalších desetiletí, než byl zařazen mezi „otce-zakladatele“ sociologie. Teprve dnes začínáme v Simmelovi spatřovat velice významného (snad nejvýznamnějšího) a pronikavého badatele modernity. Spisovatele, který artikuloval jako herezi to, co se mělo stát (vlastně až dlouho po jeho smrti) součástí tzv. sociologického zdravého rozumu. Myslitele, který více než jiní souzní s duchem současné zkušenosti. A objevitele sociologického stylu, který se z perspektivy času ukázal jako nejadekvátnější, nejharmoničtější a nejsynchronizovanější s typem sociální skutečnosti, kterou měl vyjádřit. Aspekty Simmelovy sociologie, jež jej za jeho života odsouvaly na okraj profese, začínáme dnes postupně vidět jako mimořádně pronikavou anticipaci budoucího času. Minulé vady se u Simmela proměnily v ctnosti, provinění v zásluhy.

Simmel byl obviňován z fragmentárnosti svých analýz. Na sociální skutečnost pohlízel jednou z té, po druhé z oné perspektivy, pokaždé se soustředoval pouze na jeden sociální jev, typ nebo proces. Důsledkem takové praxe bylo to, že se skutečnost v Simmelových pracích ukazovala jako soubor zlomků života a úlomků informací. Takový obraz se převelice lišil od celostních, kompletních, všestranných, konzistentních, systematizovaných modelů „sociálního řádu“ či „sociální struktury“, jež zbudovali jiní sociologové a jež byly pokládány za *de rigueur* sociálních věd oněch dob. Je možné, že se sociální skutečnost v Simmelových rukou rozdrobila, rozpadla se a nedala se znovu stmelit pomocí pojiva Církve, Státu či *Volksgeistu*. Mnoho Simmelových čtenářů to zneklidňovalo, zejména pak ty, jimž hrozilo, že budou působit na téže fakultě jako on. Dnes je zřejmé, že „drobené“ Simmelovy analýzy byly jakoby šité na míru lidskému údělu, který Simmel, na rozdíl od svých kolegů, domýšlel až za fasádu sjednocujících ambicí administrátorů. Onoho údělu, který se dnes vyjevuje zpod rozvalin nenaplněných inženýrských snů v celé své nedořečené, fragmentarizované, epizodické pravdě – a za takový byl i lidský úděl nakonec uznán. Lze říci, že Simmel demaskoval zdánlivost a virtuální

povahu systému v čase, kdy většina jeho současníků stále ještě věřila v jeho koherenci, sevřenost a trvalost. Fakt, že byl odsunut na okraj struktur pečlivě střežených „nejvyššími autoritami“ doby, nepochybně zostřil Simmelovi zrak: pomohl mu odhalit to, co jiní měli užít mnohem později. Sláva byla Simmelovi přiznána posmrtně, v době, kdy se všeobecná zkušenost dopracovala na úroveň jeho intuice. Dnes víme, co všechno musel Simmel ve svých úvahách vlastně jen *domýšlet*. Dokladem jeho úsilí je odkaz sice skeptický, ale vyvážený a plný moudrosti.

Vezměme si jako příklad opovážlivou desakralizaci hodnot. Hodnoty celebrowané jako absolutní a nadčasové všemi dočasnými mocnostmi, jež se toužily vyhřívat (a snad i skrýt) v lesku jejich slávy, Simmel brutálně srazil z ideologického piedestalu a přenesl je tam, kam patřily: do oblasti touhy po ukojení, jehož nelze nikdy dosáhnout tam, kde ho hledáme a jež paradoxně vděčí za svou přitažlivost posvěcení, jež samo vyžaduje. Prožitku hodnoty „lze dosáhnout, obecně vzato, jen tím, že se zřekneme jiných hodnot“. Jsou to „bariéry na cestě k dosažení věci, které způsobují, že ji vnímáme jako hodnotnou“, „věci jsou hodnotné přesně tolik, kolik nás stojí a to vlastně znamená, že stojí tolik, nakolik jsou hodnotné“. Jsou to překážky, s nimiž se setkáváme na cestě, „obava, že předmět unikne, napětí v boji o jeho dosažení“ – z toho se skládá mystérium hodnoty.

Pozorovacím stanovištěm nebyla Simmelovi ani kancelář ve státním úřadě, ale ani akademická napodobenina takové kanceláře. Z jeho stanoviště nebylo možné snovat „globalizované“ a „demografizované“ vize společnosti (ve smyslu společenství, jež je uznáno a prohlášeno za vlastní těmi, kdo řídí stát). Simmel pohlížel na lidský úděl z perspektivy osamocенého tuláka či poutníka, jehož Walter Benjamin v komentáři k Baudelaireově eseji o metodě zachycení prchavé moderní existence později nazval *flaneurem*. *Flaneur* je svědkem, nikoliv účastníkem, nachází se na místě, jímž prochází, ale nenáleží tomu místu, je *pozorovatelem* nikdy nekončícího spektaklu hromadného městského života, spektaklu, v němž stále se měnící aktéři neznají předem svých rolí – spektaklu bez obsazení, scénáře, režiséra či producenta, který však přesto má své pevné místo na plakátech díky důvtipu a důmyslnosti dramatických postav. V očích *flaneura* nemá spektakl ani začátek, ani konec, chybí mu jednota místa, času a děje, nemá řešení ani předem napsaný závěr. Rozpadá se na místo toho na epizody bez příčin a důsledků. Ten spektakl se musí konstruovat v průběhu hry, musí se stavět cihlička po cihličce z toho materiálu, který má k dispozici. A tak tedy jediná zajímavá a jediná smysluplná otázka zní: jak je možné, že se to děje – a děje se to stále znova a znova – bez překladatele a scénáře? V sociologické vizi Simmelově nebylo místa pro „společnost“: Simmel hledal tajemství *zespolečenšťování*. Simmelova sociologie mluví o umění budovat, spíše než o velké, náročné harmonii realizovaných či jen na archu papíru zůstavených architektonických projektů. Simmel stanovil neomylnou diagnózu konce „univerzální lidské přirozenosti, jež ve fázi *Sturm und Drang Periode modernity* zdůvodňovala, ospravedlňovala a legitimizovala útoky proti rozrůzněnosti a znovu se opakující pokusy skoncovat s jinakostí. („Zdokonalení lidé“, jejichž objevení se očekávalo, jakmile budou zrušeny vazby, jež svazují lidský úděl, „se nebudou moci navzájem lišit“, protože „budou dokonalí“, jediné, čeho je třeba, je osvobození člověka „individualizovaného empirickými vlastnostmi, sociální pozicí a nahodilými událostmi“ od „vlivů a zvrátů dějin, jež narušují jeho hlubinnou podstatu“ – pak „se může objevit konečně člověk jako takový“). Simmel si také daleko dříve než většina ostatních povšimnul, že skutečnost moderního života se vysmívala snění o takovéto totalizaci, ba co více – tyto sny samy logikou vlastní realizace své

naplnění mařily. Pod univerzalizačním tlakem se lidský úděl rozvíjel ve směru přesně opačném než stanovil plán: v běhu moderní doby individuuum hledá svou bytnost, trvalý a jednoznačný opěrný bod. Potřebuje takový referenční bod stále rychleji, protože se bezpříkladně rozšiřují teoretické i praktické perspektivy, ale i komplikace života a také proto, že jej nedokáže již najít nikde jinde než v sobě samotném. Všechny vztahy s jinými jsou proto sotva víc než jen zastavením na cestě, která vede individuuum k sobě samotnému. A platí to bez ohledu na to, zda se individuuum principiálně identifikuje s jinými, protože stále ještě potřebuje oporu, jestliže je odkázáno na vlastní síly, či zda je dost silné na to, aby snášelo osamoceně svou odlišnost, kdy tedy dav pro něj existuje jen proto, aby mohlo chápat jiné jako míru vlastní nepřízřivosnosti a individuality vlastního světa.

Jak je možné předat lidskou zkušenost? A co má být předáno? Jak může být vědění, které „objektivizuje“ obsahy subjektivního rozumu, osvojeno jiným rozumem v jeho originální subjektivitě? Tyto otázky se nám zdají známé. Jsme ochotni v nich rozpoznat denní řád světa, v němž žijeme, světa „pozdě moderního“ či „postmoderního“. Sociologická expedice Georga Simmela k nim zamířila mnohem dříve, než se staly dnešním každodenním chlebem. Simmel udělal to, co děláme dnes všichni, pouze to provedl o půlstoletí dříve: učinil tajemství komunikace a porozumění mezi *různými* formami života ohniskem svého zájmu a osou rekonstrukce procesu zespolečenštění.

Simmel napsal: „Druhem porozumění, které by bylo bezprostředním důsledkem jednolitě podstaty obou rozumů, by byla určitá forma čtení myšlenek, telepatie. Anebo by takové porozumění vyžadovalo předzjednanou harmonii rozumů“. Protože však zjevení, telepatie ani přítomnost předzjednané harmonie nejsou příliš pravděpodobné, komunikace mezi rozumy musí zahrnovat komplikované procesy šifrování a dešifrování, především však překládání, tlumočení. Pro komplikovanost těchto procesů komunikace dost možná nedosáhne stanoveného cíle: zůstanou zbytky neodhalených významů a touha po úplném překladu nebude nikdy naplněna. „A tak tedy vzniká typická problémová situace moderního člověka: pocit obklíčenosti obrovským množstvím kulturních elementů, jež pro něho nejsou bezvýznamné, ale konec konců ani významné“. Simmel právě v této rozpornosti postřehl osud člověka vrženého do moderního údělu. Došel (nebo byl dohnán?) k tomuto odhalení dříve než naprostá většina jeho současníků. A za to všechno si Simmela vážím. A v tom všem se jej snažím svým trošku bezradným způsobem následovat.

9. V nejslavnější české básni nejvýznamnějšího českého romantického básníka Karla Hyňka Máchy se čte tento verš:

*Vidiš-li poutníka an dlouhou lučinou
spěchá ku cíli než červánky pomínou?
Tohoto poutníka nespátří zrak tvůj nikdy, už nikdy, až zajde za onou
v obzoru skalinou.*

Myslíte, že Máchův romantický poutník je poutníkem Vašich studií?

Jsou to opravdu pěkné verše a děkuji Vám, že jsem se s nimi mohl seznámit. Máchův poutník je alegorií života – s cílem, ale v bezmezném prostoru, je to *budoucnost*, která *pomíjí*. Je ale také alegorií lásky, jež se stejně jako život celá skládá z budoucnosti – až do chvíle, kdy je již celá budoucnost pouze minulostí. Ta alegorie osobního času je ale necitlivá k času historickému. Platí dnes stejně, jako platila před stem či dvěma sty lety... Psal jsem o poutníkovi, který je v historickém čase více usazen, o moderním pout-

níkovi, u něhož mě zajímalo především to, čím se lišil od svého dnešního vydání (či dnešní své karikatury) – od turisty a tuláka. A odlišoval se především tím, že si na svém putování stanovil vzdálené cíle a každý den poměřoval tím, jak se vzdálenost, která jej dělila od cíle, zkracovala. Turista si vzdálené cíle neklade, jeho budoucnost sahá nanejvýše k zítřku či k příštímu týdnu a její proměna v minulost je vepsána do jeho plánů (musí odejít do minulosti, aby se dostávalo času k následujícím cestám, jejichž cíl se předem určit a předvídat nedá). A tulák si vůbec směr svého potulování nevolí, jako plankton zmítaný mořem jde tam, kam ho vlny nesou. Je-li Máchův poutník metaforou života a lásky, pak je třeba se zamýšlet i nad tím, čeho nás ona proměna moderního poutníka v postmoderního turistu a tuláka zbavuje a jaké naděje a šance nabízí lásce...

10. A na závěr snad dovolíte otázku sice velice obvyklou, ale pro nás rozhodně nezájímavou: Co právě čtete a co právě píšete? (A jak to proboha všechno stihnete?)

Ne, to opravdu není nudná otázka, spíše naopak, je inspirující. Zřídka kdy v našem životě máme čas na to, abychom se pozastavili, rozhlédli kolem sebe a vydali počet z toho, co jsme činili.

Co tedy píšu? V mém věku, drazí přátelé moji, již není „projektů“. Projekty se počítají na léta a vstoupíte-li do své osmé desítky let, myslí se v týdnech a měsících... Píšu tedy o tom, co mě vzrušuje nebo pobuřuje – píšu, abych sám sobě vysvětlil to, čemu nerozumím, nebo ze strachu, že se toho v životě sice povědělo tolik, ale to, co je skutečně důležité a snad dokonce nejdůležitější, zůstalo opominuto. Témata se mění – je jich v životě příliš mnoho, život jimi nešetří. Rodí se ale většinou z otázek, jimiž mě přímo zaplavují moji posluchači, zejména mladí studenti, kteří jsou mnoha věcmi zneklidněni a s mnohým snad právem nespokojeni. A protože se snažím k jejich problémům „postavit čelem“, uvědomuji si, kolik nejasností je ještě v tom, co se mi zdávalo jasné, a kolik toho je třeba se ještě dozvědět a znovu promyslet. A tak se téma střídá s tématem a nic mi tolik nechybí, jako čas, který bych jim mohl věnovat! A potřebuji samozřejmě mnohem více času na to, abych četl, poslouchal hudbu, chodil na výstavy, díval se na filmy. Jak říká kdesi Hemingway – je čas lovení ryb a je čas sušení sítí... Umění dnes proniklo do života (mluví se o estetizaci světa, já sám se spíše přikláním k tomu, aby se mluvilo o vzájemném prostupování, o prolínání umění a světa) a žádný sociolog nemůže umění zlehčovat, nemluvě již o sociologovi kultury, za něhož se možná trochu neskromně pokládám. Mnoho podnětů k přemýšlení mi nabídlo moderní výtvarné umění. V jednom Mondrianově či Magrittově, Kieferově či Warholově obraze, v jedné novele Borghesově nebo verších Jabesových nacházím nezřídka více informací o světě a více podnětů k přemýšlení než v tuctu filozofických či sociologických rozprav. Ale zůstává ke čtení samozřejmě mnoho textů tradičního typu, prací filozofů a sociálních myslitelů, ačkoliv nikoliv nutně nejmódnějších a nejvěhlasnějších. Velkým zážitkem mi naposledy byly sebrané spisy Castoriadisovy, filozofické rozpravy Odo Marquarda či E. M. Ciorana – ale i málo známé, nicméně velice hluboké studie Knuda Logstrup, Henninga Becha, Cezara Wodzinského, Anny Žukové nebo Alfreda Holborga. Čím více se snažím zbylý mi čas přísně naplánovat, tím jasněji vidím, jak velkou úlohu v lidském životopise hrají šťastné nálezy i nešťastné ztráty (zvláště pokud jedno jsou) a samozřejmě náhoda – setkat se s tou správnou knížkou, jít na dobrou výstavu... Osud je moudřejší než nejmoudřejší plánovač. Je ale také mnohem bezohlednější a nešetrnější.

Připravili a přeložili (do angličtiny a z polštiny) Miloslav Petrusek a Irena Reifová

Zygmunt Bauman – úvahy o postmoderní době

STANISLAV HUBÍK*

Zdravotně sociální fakulta, Ostravská univerzita

Zygmunt Bauman – Reflections on Postmodern Times

Abstract: Zygmunt Bauman is a good representative of modern sociological thinkers, or better to say – of modern professors of sociology. This fact is clear in his latest works on postmodernity. His quite modern conception of sociology as a scientific discipline revealing hidden mysteries of social reality forms the base for an intellectual probe into postmodernity. The result is highly problematic: it is a non-original interpretation of the social; it is on the one hand something like reading the *Book of the World* through the eyes of Foucault, Wittgenstein or Castoriadis, and a professor's (i.e. expert's) offering of modern sociology to postmodern customers (which dislike and have no need of experts – as the professor states) on the other. The result is clear – it is a *paradox* constantly produced by the conflict in Bauman's methodology: the conflict of *modern* reading of *postmodern* texts. It is thus at least highly problematic (if not impossible) to build a postmodern sociological *theory* (the aim of this collection as declared by its editor) on such a methodological paradox.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 2: 217-223)

V nové edici *POST* vydalo v roce 1995 pražské *Sociologické nakladatelství (SLON)* první svazek, knížku Zygmunta Baumana *Úvahy o postmoderní době* (156 stran textu, ediční poznámka). Edice *POST (Postmoderní sociologické teorie)* tak začala demonstrovat existenci *zvláštního* druhu sociologické teorie – postmoderní teorii – a Baumanovu práci vybrala jako předjezdce dalších kol. Počátky Baumanových prací o postmodernismu [Bauman 1988a, 1988b] spadají do doby, kdy se anglosaská sociologická teorie probírala z tematického spánku a konečně zpozorovala, že *diskurs postmodernismu* je podle všech známek *good business* – jak o tom svědčil *boom* v oblasti filozofie a disciplín, které se tu o filozofii mohly opřít. Byla to druhá polovina druhé poloviny 80. let – éra prvních časopiseckých studií anglosaských sociologů,¹ po níž rychle přišla doba prvních sociologických monografií [Lash 1990, Murphy 1989, Smart 1992] (počátek 90. let). Zpoždění, které tu sociologická teorie vykazovala za sociální filozofií kupříkladu německé provenience bylo zhruba deset let, a pokud jde o samotné teoretické zdroje z francouzské oblasti, bylo to už dvacet let. Po prvních monografiích o postmoderně a sociologii se pak konečně objevila i práce o bídě postmodernismu [O'Neil 1995].

Proč to zde vzpomínám? Protože Baumanovy texty vybrané do recenzované knížky, záslužně vydané *SLONem*, mají všechny rysy tohoto „probuzení sociologické teorie po dvanácté hodině“ a vzbuzují tytéž dojmy jako svrchu uvedené práce z konce 80. let. I po přečtení Baumanových textů člověk neví, zda právě přečetl přetlumočení *některých*

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Stanislav Hubík, CSc., Zdravotně sociální fakulta, Ostravská univerzita, třída 17. listopadu 1790, 708 52 Ostrava-Poruba, fax (069) 698 3070.

¹) Kromě uvedených Baumanových studií nutno mezi prvními uvést pozoruhodný pokus o aplikaci Foucaultových a Derridových idejí v sociologické teorii v [Murphy 1988].

tezí M. Foucaulta nebo *některých* názorů C. Castoriadis, vynásobených ovšem *některými* Lyotardovými závěry. Ano, to je základní dojem z celé knížky: čtu úvod k postmodernismu, založený na přetlumočení děl, která jsou osami tohoto diskursu. Tyto osy jsou ovšem doma v poststrukturalismu, takže bych čekal jakousi „domestifikaci“ (post/neo)strukturalistické argumentace v sociologické teorii – ta ale zůstává zamlčena.

Co tedy chápe Bauman jako *postmodernitu*, například v úvodní stati *Spor o postmodernitu* (s. 7-23)? Nic nového, pouze opakuje mnohokrát řečené: „Postmodernita je vlastně pouze totéž, co *zánik projektu* – super-projektu, takového projektu, který nezná plurál“ (s. 13). A dodává dnes obecně známou tezi, zavedenou implicitě z několika stran, explicitě Lyotardem, že „postmoderní kritika záměrů modernity je tedy poněkud paradoxně (...) konečným triumfem moderního ducha“ (s. 17). Zánik projektu a nástup postmoderní kritiky vysvětluje z absence univerzální moci potřebné k realizaci Projektu (s. 14), ze ztráty důvěry v Projekt (s. 15) a z přemožení moderní civilizace jejími vnitřními rozpory (s. 16). Zajímá ho, co z toho plyne pro sociologii, a opakuje zde to, co napsal již před lety ve své studii *Is There a Postmodern Sociology?*: sociologie se již nemůže podílet na tvorbě Projektu – neboť „zatímco ‚projekt postmoderny‘ je čímsi jako *contradictio in adiecto*, je projekt filozofie či sociologie šité na míru postmoderního údělu, a zejména na míru postmoderního sebe-uvědomování úkolem stejně tak realistickým, jako nevyhnutelným“ (s. 21). A načrtává úkol sociologie v následujících bodech: vymanění se z myšlenkových návyků a stereotypů, pochopení lidské skutečnosti jako souboru možností, rezignace na dosavadní pojetí „kultury“ jako celku, revize pojmu systémem, revize možností statistiky (s. 19-21). Výsledkem má být sociologie, „která nemá téměř co nabídnout těm, kteří usilují o dosažení nebo udržení moci, má však co nabídnout lidem, kteří ať už z vlastní volby, nebo z nutnosti jsou zaujati seberealizací a sebetvorbou (...) učí, jak moudře žít ve stavu neurčitosti“ (s. 23). Narozdíl od Baumana nechodí takový P. Sloterdijk kolem horké kaše a říká věci jasněji: není to přece sociologie, která nemá téměř co nabídnout *moci* – je to *moc*, která již moderní intelektuály včetně sociologů nepotřebuje, a tak si musejí sami hledat někoho, kdo o ně stojí a kdo je bude platit. Podle Baumanovy sémantické kosmetiky to mají být „lidé zaujatí seberealizací a sebetvorbou“. Nu, když sociologii nepotřebují původní zaměstnavatelé – ideologie a propaganda *moci Projektu* a *ekonomická moc* – hledá si sociologie nového odběratele. Jen nevím, proč by si jedinec, který *opravdu* usiluje o „seberealizaci a sebetvorbu“, bral na pomoc zrovna sociologii. Zřejmě z důvodů, které jsou dány samotným vymezením *úkolů sociologa*, stanovených Baumanem zcela metafyzicky: „Posláním (...) sociologa je vyslovit zamlčené, učinit zjevným, co je zraku nedostupné, zhmataitelné to, co nelze uchopit nebo čeho se ruka dotknout nechce nebo na to prostě nemá čas.“ (s. 21) Citát ovšem snese i ne-metafyzickou interpretaci – řekněme tržně ekonomickou: nemáte-li čas, a přesto se chcete seberealizovat a sebetvořit, svěťte se nám a my (sociologové) to uděláme za vás (jako investiční fondy).

Přiznám se, že jsem byl až do přečtení uvedené formulace přesvědčen, že s takovým vymezením sociologie/sociologa se již nikdy nesetkám. Nuže, vymezení povolání odhalovačů tajností sociálních, expertů, je opět zde. Jaké rozpory zakládá toto pojetí, ukáží na příkladech různých Baumanových analýz (jichž je v knize méně) či skic (těch je v knize nejvíce).

Oproti úvodní stati *Spor o postmodernitu*, která opakuje teze různých autorit bez upozornění na teoretické zdroje (které jsou však dobře čitelné), je druhá stat' *Postmoderní*

osobnostní vzorce (s. 25-60) svižným textem, plným originálních interpretací jevů, kolem nichž vsutku chodíme každý den a Bauman je dovedně pojmenuje a uvede do souřadnic doby současné i minulé. Typologizace sociálních osobností na *zevlouna, tuláka, turistu a hráče* je velmi zdařilou artikulací života jedince v době, kdy se vytratila osobnostní paralela *Dějinného Projektu – plánovaná životní pout'*, kdy „může model poutníka znamenitě sloužit – a také slouží – jako vzorec životní strategie moderního člověka“ (s. 31). Konec Projektu znamená i konec plánu a životní poutě individua – jedinec se mění v několik málo typových variant (zevloun, tulák atd.). Bauman spolehlivě vyhledal hlavní znaky těchto typů a zasadil je do sociálního dění způsobem přesvědčivým a humorným – když například upozorňuje, že *zevloun* již nezevluje na pařížské promenádě, ale u televize: „Právě obrazovka se stala hlavním, nejčastěji a nejochotněji navštěvovaným výběhem postmoderního zevlouna. Tím se rozsah jeho toulek nesmírně rozšířil: ani největší „nákupní promenáda“ se svým objemem nemůže rovnat televizní obrazovce.“ (s. 44) Bauman předvádí, co tu znamená postmodernisty objevená *sociální imploze a neurčitost*. „Na sklonku moderní epochy se životní způsob tuláka mění z nevýhody ve výhodu, v trumf. (...) Tuláctví nejenže již nic neohrožuje, je pro sebeprodukcii společenského řádu dokonce nezbytné.“ (s. 47)

Jakkoliv jsou tyto pasáže brilantní, nemůže se Bauman vyhnout vážnějším teoretickým otázkám, které mu lze položit. Zaprvé – je-li *tulák* typickým jevem postmoderní Evropy (a Bauman není původní, „jen tak se toulal Evropou“ je motiv uvedený do debaty o postmodernismu koncem 80. let), co s Husserlovým tvrzením, že cikáni jako *tuláci* (ne jako etnikum) do Evropy nepatří? A druhá otázka – kde mezi těmito typy chce Bauman nalézt výše uvedené adresáty sdělení sociologie, lidi, kteří „jsou zaujati seberealizací a sebetvorbou“? Nebo snad mám věřit tomu, že *zevloun*, „pohodlně usazený ve fotelu a vyzbrojený pouze dálkovým ovladačem“ (s. 44), je tím, pro koho mají pracovat týmy sociologů, jejichž „posláním je vyslovit zamlčené a učinit ho zjevným“? Opět vystupuje na povrch onen rozpor, o němž píše výše a který prostupuje celý text knihy. Nervozitu čtenáře v tomto směru Bauman ještě zvýší výrazem, který opakuje v této stati několikrát – výrazem *tak trochu*. Rád bych znal *heuristickou a metodologickou hodnotu* tohoto výrazu – o jeho estetické hodnotě nepochybuji. Nebo si snad i Bauman myslí – jako R. Rorty –, že je možno říkat a psát cokoliv? Jak to ale potom bude s tím „posláním sociologie“?

V závěru Bauman shrnul ideje, které aplikoval na život jedince/osobnosti v postmoderním světě, takto: „Postmodernita neruší moderní tlaky. Pouze je nahrazuje jinými, novými, vlastními. Decentralizuje je, dekondenzuje, rozptyluje a privatizuje. Činí tak s důsledky, jež zatím nelze dohlédnout.“ (s. 60) Ano, vřele souhlasím. Jak ale potom „vyslovit zamlčené, učinit zjevným, co je zraku nedostupné, zmatatelnit to, co nelze uchopit nebo čeho se ruka dotknout nechce nebo na to prostě nemá čas“?

Tyto dvě věci mi stále unikají. Zaprvé – *kdo* bude odběratelem sociologické teorie mezi těmi všemi zevlouny, tuláky, turisty a hráči, ve které jsme se v postmoderním světě údajně všichni „tak trochu“ proměnili? Podle mých výpočtů budou adresátem zase jen *experti* – proti nim však Bauman brojí – takže kdo? Zadruhé – *jak* „vyslovit zamlčené a učinit zjevným“ to, co je na jiném místě nazváno „důsledky, jež zatím nelze dohlédnout“? Anebo jde právě a jen o toto – sdělit, že důsledky nelze dohlédnout? Ale k tomu netřeba sociologii.

Podobně nápaditým a osvěžujícím textem je další esej *Postmoderní příhody těla* (s. 61-93). Ukazuje, jaký ideál lidského těla a jeho výkonu vytvořila *modernita* a jaký přijímá doba *postmoderní*. S ironií, ale také s nepříjemnou logikou rehabilituje evropským sociálněvědním myšlením dávno zapomenutý jev, *lidské tělo*, a dokonale ho spojuje se sociálním děním. Ukazuje, jaký ideál potřebovala moderní společnost, aby mohla splnit úkoly vytyčené Dějinným Projektem, a píše přitom perem namočeným do Foucaultova kalamáře: „Hlavními továrnami na řád, a tedy i továrnami na individua, jež by se do tohoto řádu hodila (...), byly pro většinu mužské části populace moderní společnosti továrny a vojenská kasárna. Aby se tedy dospělý muž mohl dostat pod spásonosný vliv řádotvorných procedur, musel se prokázat způsobilostí k průmyslové práci a k vojenské službě. (...) společensky bezproblémovými, „normálními“, byli pouze takoví muži, kteří se hodili k roli dělníka a vojáka. (...) Obě činnosti vyžadovaly v první řadě fyzickou sílu – tedy pevné svaly, hbité a obratné končetiny, *silné tělo*.“ (s. 68) To se zásadně změnilo a dnes je jedinec nikoliv pracujícím *odavatelem statků*, ale *sběratelem zážitků a požitků* (s. 76). *Moderní tělo* dělníka a vojáka se změnilo. *Postmoderní tělo* „je především odběratelem *prožitků*. Konzumuje a stravuje *zážitky*. Je nástrojem *rozkoše*, protože využívá přirozenou schopnost reagovat na podněty.“ (s. 78-79) Že s tím jde ruku v ruce produkce zevlouna, tuláka atd., netřeba dodávat.

S *tělem* souvisí prožívání *prostoru*. I to se liší v *moderní* a v *postmoderní* době. Sociální prostor pro moderní tělo „je organizován podle kritérií *kognitivních*“, pro postmoderní tělo „konzumenta-sběrače *prožitků*, je organizován podle kritérií *estetických*“ (s. 89). Dualita „modernita versus postmodernita“ věc ale zřejmě příliš schematizuje a je i v rozporu s jinde uvedenou tezí o *pluralitě* postmoderního světa, ve které „se ne vše může stát, ale nic se stát nemusí“. Tak jak je to: *musí* mít jedinec v postmoderním světě tělo *požitkáře* a *prožitkáře*, anebo *nemusí* a může se vykázat i *tělem dělníka/vojáka*? Jestliže ano, pak neplatí to, co říká Bauman o postmoderním *světě*. Jestliže ne, pak neplatí to, co říká o postmoderním *těle*. Je-li možné *obojí*, pak neplatí ona schematizující dualita „moderna versus postmoderna“, na které rozbor *těla* a s ním spojeného *sociálního prostoru* stojí. Co si z toho mám vybrat? Že se tak teď příše?

Přes uvedené kritické poznámky považují tyto dvě stati – *Postmoderní osobnostní vzorce* a *Postmoderní příhody těla* – za výborné aplikace toho, co již sice bylo diskursem postmodernismu řečeno dříve a k čemu Bauman nemá co dodat ani *teoreticky*, ani *metodologicky*, co však málokdo demonstroval na srozumitelných příkladech každodenního sociálního života. V *těchto* dvou statích našel Bauman pravou půdu pro svůj příspěvek k diskusím o modernitě a postmodernitě – nikoliv v teoretických komentářích. Zde totiž vůbec nevádí, že v podtextu se ohlašují původní autoři aplikovaných idejí – právě proto, že jde o *originální aplikace*, a jsou to vynikající aplikace.

Krátkou úvahu *Mezi námi neznámými aneb o cizích v (post)moderním městě* (s. 95-113) uvádí formulace: „Ne každý městský život je moderní, ale každý moderní život je městský.“ (s. 95) Z toho plyne snaha o efektivní orientaci v tomto typu života a Bauman ji vidí jako snahu o uplatnění „dvojí (bezvýsledné) strategie života mezi cizími“.

První takovou strategií je redukce prvku překvapení, a tím i nepředvídatelnosti událostí na minimum (případně na nulu). Druhou takovou strategií je eliminace prvku překvapení vůbec, vymazání překvapení jako významu. Obě strategie směřují k přetvoření města ve zrutinizovaný svět cizoty, ve „svět opakovatelných činů, které jsou podřízeny vzorcům, jež je možné se naučit nazpaměť“ (s. 97). Ale především první strategie byla

spojena se všemi moderními utopiemi „uspořádaného, průzračného, přehledného a předvídatelného světa“. Tyto utopie byly téměř bez výjimky architektonické a urbanistické, takže vztah města a modernity není jen historický, ale i podstatně logický. Bauman naznačuje, jak se město chová k *cizímu*, tj. k jinakosti, i jak se k městu chová postmoderní osobnostní typ (zevloun atd.). Ukazuje, jak městská anonymita poskytuje jedinci svobodu nejen v obvyklém slova smyslu, ale i tím, že ho zbavuje sebe sama. Co tu chce Bauman vlastně sdělit, není jasné: *město* sice spojil s modernitou a s utopií (zde je vše srozumitelné), co se však s městem děje v podmínkách postmoderních, je nejasné. Pokud není za textem této stati víc, než jsem vyčetl, pak jde o banální konstatování, která nic nepřidávají k tomu, co bylo sepsáno v předcházejících dvou esejích.

Posledním textem recenzované knížky je studie *Morálka bez etiky* (s. 115-163). V této studii chce Bauman dosáhnout dvojího: jednak přesvědčit čtenáře, že končí (skončila) doba *expertů*, včetně sociologických (což soustavně na jiných místech a sám svým výkonem popírá – viz výše), kteří měli legitimaci k vyslovování etických soudů, jednak dovést, že to nevádí, že v postmoderní době nikdo na etické expertízy nečeká, že ne-expert si poradí sám. Bude morální bez etiky. Proč má postmoderní svět expertů dost – to Bauman neříká. Zda jeho tvrzení platí obecně – což by bylo v *pluralitní postmodernitě* divné, ne? – již říká: ano, platí obecně. Bauman formuluje *univerzalistická* tvrzení, která si nezadají s osvicenskými formulacemi. A navíc, což je také divné, hovoří za všechny – dokonce i *za mne* (s. 125 – zde je to nejnápadnější).

Nejen v prvním textu (*Spor o postmodernitu*), ale i v dalších částech nacházím zásadní rozpor týkající se pozice sociologie (případně sociální teorie) v postmoderní době. Na jedné straně jakoby Bauman přistupoval na hru postmodernistů a přijal základní teze o pluralitě, o globalizaci, o rezignaci na království Rozumu a o neprivilegovanosti jedinců/skupin, ba dokonce o metodologické funkci (sebe)ironie. A na druhé straně formuluje ono již uvedené tvrzení upomínající nejčistší ideály osvícenství: „Posláním filozofa a sociologa je vyslovit zamlčené, učinit zjevným, co je zraku nedostupné, zmatatelnit to, co nelze uchopit...“

Abych zdůraznil rozpor, který to potenciálně zakládá a který se mnohokrát v knížce ohlásí na různých místech, vybírám opačné tvrzení (ale je jich více), vyslovené ve spojitosti s tématem etiky, mající však v daném kontextu obecnou platnost: „Filozofové, vychovatelé a kazatelé pokládají etiku za své poslání a žádný z nich by ‚obyčejným lidem‘ nepřiznal právo na vynášení soudů vypovídajících o tom, co je dobré a co je špatné, a žádný z nich by také nesouhlasil s uznáním takovýchto ‚laických‘ soudů...“ (s. 115-116). Jsou to prostě *experti*. Ale „tím, co experty vedlo k tomu, aby se dali do práce a setrvali při ní, nebyla všeobecná a ‚zdola‘ přicházející žádost o radu a potřeba jistoty“ (s. 117). Ale nejde jen o „filozofy, vychovatele a kazatele“ – jde také o *sociology*. Bauman zjevně zde i jinde souhlasí s postmodernisty v tom, že role expertů je v moderní společnosti nezastupitelně výlučná, ale v postmoderním diskursu ironicky zpochybněná a rozptýlená do celku rovnoprávných obyvatel společnosti. *Ale* – sám znovu a znovu staví sociologii či filozofii (a sebe sama) právě do této role vševědoucího experta a vypravěče o tom, jak to doopravdy je.

Tento rozpor poznamenává celou práci, což má za následek, že čtenář v ní nalézá vynikající postřehy a argumenty stran současné společnosti (a hlavně její sebereflexy) v sousedství banalit a přetlumočení, která (viz poznámku o Foucaultovi, Castoriadisovi

aj.) občas pociťuji jako prosté plagiáty (například pasáž o mravním subjektu na s. 128 prostě převzatá z Lyotarda).

Z. Bauman vystupuje ve svých kritických posudcích vůči modernitě co by kultura expertů jako moderní expert. Používá jazyka, který má všechny domnělé znaky postmoderny – tedy paradoxnost, nejasnost, víceznačnost. Zvolil formu eseje, která znemožňuje věcnou polemiku: nelze polemizovat tam, kde nejsou jasně uvedeny ani zdroje, ani argumenty. Pak se ale vtírá otázka, do jaké míry knížka patří do edice *Postmoderní sociologické teorie*. O co mi jde, ukazuje následující pasáž:

„Jen jednou věcí si můžeme být jisti: ve společnosti, která otevřeně přiznala, že jí chybí základy i cíl, a v níž pouze vratká lávka přemostňuje propast, kde měly být její základy, může existovat jakákoliv morálka, může to ale být pouze *morálka eticky nefundovaná*. Musí tedy být i nekontrolovatelná a nepředvídatelná.“ (s. 127) Nuže – co s tímto tvrzením v *sociologické teorii*? Co v ideologii nebo ve filozofii, to je mi jasné. Ale jak se zachovat k uvedené formulaci rozumně čili logicky, popřípadě *teoreticky* – nevím. Nevím totiž o tom, že by si *společnost* něco takového „otevřeně přiznala“ – snad to byli určití politici, možná někteří sociologové, zřejmě i nějaký ten filozof či teolog – ale nevím o žádné *společnosti*, která by tak učinila.

Právě v *postmoderní době* i jen „tak trochu“ (abych použil Baumanova exaktního jazyka) sečtělému čtenáři musí připadat takováto *všeposuzující* a *vševyjasňující* formulace buďto jako dobrý vtíp sebeironizujícího profesora sociologie – anebo jako prvotřídní *muzéální* kousek z deponitáře starých deklamací. Použité metafory jsou naprosto jasné – hovoří o *krizi*. Ale co sdělují? Banality. A dále: od logické formy založené v kondicionálu („měly by“) přejít k možnosti („může“) a odsud k apodiktickému tvrzení „musí tedy být“ sice znamená, že *Sprache spricht*, ale to je vše. Ba ani z případného faktu nepřítomnosti etiky nelze jen tak vyvodit závěr o nekontrolovatelnosti morálky: sociokulturní kontrola morálky není přece zajišťována jenom etikou. Je mi jasné, že Baumanovi se zamlouvá Fukuyamovo schéma *konce dějin s velkými ideologiemi* a sám tedy koncipuje *konec dějin s velkými etikami* – avšak způsobem, k němuž by Wittgenstein (jehož se Bauman několikrát dovolává) podotkl: nechť si ten, kdo říká „musí to tak být“, ujasní, co míní oním *musí*.

Uvedené poznámky o rozporu mezi postojem moderního profesora a některými výsledky postmoderních reflexí, jimiž se zaobírá, jsou zároveň zdrojem řady dalších možných polemik – kterým ale brání onen již vzpomenutý esejistický charakter statí. V tom spatřuji znak společný řadě současných textů od těch autorů, kteří vidí v zaujetí postoje k diskursu postmodernismu svou „profesionální povinnost“ (anebo *good business*) a nepočínají si zcela *fair*: znak *jazyka, formy* a *stylu*, který autorovi již předem dovoluje *vyhnout se případné vskutku teoretické polemice či kritice*. Aby bylo jasno: kde není přesný jazyk, kde forma eseje a metafora vystřídaly fakta a pojmy, kde styl nahrazuje logickou argumentaci – tam není půda pro *teorii* a příslušnou diskusi.

Baumanovy statí však (přesto) možno číst s požitkem, s uznáním i s poučením – avšak těžko jako *sociologické teoretické texty*. Zygmunt Bauman sám je mnohem přesnější než *Sociologické nakladatelství* a spolupředatel (a překladatel) M. Petrusek a namísto *postmoderní sociologické teorie* skromně uvádí – *úvahy*. Ano, o nic jiného nejde.

Jak k tomu ale přijdou adepti sociologie, když jim jejich profesori popletou *teorie s úvahami*?²

STANISLAV HUBÍK vystudoval sociologii a filozofii na Masarykově univerzitě v Brně. Nyní působí jako docent Ostravské univerzity, kde vede katedru sociální práce. Publikoval přes 60 statí v různých vědeckých časopisech. Knižně vydal *Jazyk a metafyzika* (Praha, Academia 1983), *K postmodernismu obratem k jazyku* (Boskovice, Albert 1994).

Literatura

- Bauman, Z. 1988a. „Is There a Postmodern Sociology?“ *Theory, Culture & Society* 5: 217-237.
- Bauman, Z. 1988b. „Sociology and Postmodernity.“ *The Sociological Review* 36: 790-823.
- Lash, S. 1990. *Sociology of Postmodernism*. London and New York: Routledge.
- Murphy, J. W. 1988. „Making Sense of Postmodern Sociology.“ *The British Journal of Sociology* 39: 600-614.
- Murphy, J. W. 1989. *Postmodern Social Analysis and Criticism*. Westport, CT: Greenwood Press.
- O’Neil, J. 1995. *Poverty of Postmodernism*. London and New York: Routledge.
- Smart, B. 1992. *Modern Conditions, Postmodern Controversies*. London and New York: Routledge.

²) Ještě drobnou poznámku k překladu: *Lebenswelt* jsem dosud měl za *femininum*, ne *maskulinum* (s. 18). Wittgensteinův výraz se překládá jako *rodinné*, nikoliv „rodové“ podobnosti. Jelikož v textu o postmodernitě lze očekávat leccjaký neografismus, nevím, zda na s. 132 jde opravdu o *berhaupt* nebo o *überhaupt*.

Political, Organizational and Policy Transformation at the Municipal Level: The Case of Liberec

DANIEL HANŠPACH

Vydal Sociologický ústav AV ČR,
Jilská 1, Praha 1,
fax (02) 24 22 02 78,
e-mail sociolog@mbx.cesnet.cz

Vyšlo v edici "Working Papers" WP 97:1

Jednotlivé výtisky můžete objednat na výše uvedené adrese

Cena 69,- Kč (4 USD)

Shrnutí: Studie nabízí ucelený pohled na průběh transformace místní správy a samosprávy v okresním městě Liberci a na její vnímání a hodnocení jejích výsledků občany. Na základě studia dostupných archivních materiálů, rozhovorů s místními politiky a úředníky, zúčastněného pozorování zasedání městského zastupitelstva a dvou dotazníkových šetření jak zastupitelů, tak občanů, jsou popisovány a analyzovány různé aspekty politického a organizačního vývoje na radnici a ve městě jako celku. Zvláštní důraz je kladen na místní bytovou politiku, rozvojové strategie města, politiku v oblasti životního prostředí a na srovnání různého hodnocení místní správy politiky a občany. Největším přínosem transformačních změn byl pro město především nárůst autonomie, pokud jde o rozhodovací procesy na místní úrovni. Tento nový rozhodovací a manévrovací prostor byl využit především k prosazování politiky zaměřené na místní ekonomický rozvoj, rozsáhlou privatizaci, podporu podnikání a na obnovu zanedbané infrastruktury města. Celková vize rozvoje města je spojena s představou Liberce jako budoucího obchodního centra euroregionálního významu, jež by mělo i další kulturní a rekreační funkce. Odvrácenou stranou takovéto strategie a jejího uskutečňování je však takový typ místní politické kultury, která je charakterizovaná technokratickým přístupem řídicích pracovníků radnice na straně jedné a značnou nedůvěrou a pasivitou občanů na straně druhé.

T. C. W. Blanning (ed.): The Oxford Illustrated History of Modern Europe

Oxford-New York, Oxford University Press
1996, 362 s., 24 bar. a přes 200 čb. obr., 6 map.
ISBN 0-19-820374-8

Ilustrované dějiny moderní Evropy, vydané nakladatelstvím Oxfordské univerzity v minulém roce, jsou dílem jedenácti historiků působících převážně na britských vysokých školách; každý z nich je autorem jedné z kapitol. Redaktorem celého díla a autorem předmluvy je T. C. W. Blanning, profesor moderních evropských dějin na univerzitě v Cambridgi.

Historické období, jehož dějinami se kniha zabývá, počíná zhruba poslední čtvrtinou 18. století a končí současností zachycenou do konce roku 1993 (je tudíž zmíněn i rozpad Československa a konflikt v Bosně). Evropa je pojata v běžném politicko-geografickém vymezení.

Látka je členěna podle dvou základních kompozičních principů: podle dějinných fází a podle věcné povahy jevů, jejichž dějiny se sledují. První polovina knihy zachycuje období do první světové války, přičemž jednotlivé kapitoly jsou věnovány mezinárodně politickému vývoji, hospodářským dějinám, vývoji vojenství, společenskému vývoji, a proměněm v oblasti evropské kultury. Druhá část knihy pokrývá období od první světové války až do konce druhé světové války a jejích pět kapitol je obsahově členěno analogicky jako část první. Poslední kapitola se souhrnně zabývá hlavními rysy poválečného vývoje v Evropě od roku 1945 do současnosti. Základní kompoziční schéma se ovšem neuplatňuje nijak školometsky – leckterá kapitola obsahuje do určité míry i látku patřící převážně do fáze následující, resp. předcházející, a z povahy věci vyplývá i nevyhnutelnost vzájemných přesahů jisté části materie pojednávané v jednotlivých „odvětvových“ kapitolách (například mezi vývojem ve vojenství a dějinami mezinárodních vztahů, mezi kapitolou o vývoji industrializace a kapitolou zabývající se vývojem společenské struktury atp.). Nikde však takové přesahy nenabývají rozsahu a povahy zbytečného opakování, a nikde také určitá míra volnosti, s jakou jednotlivé kapitoly vedou hranice mezi historickými fázemi, nevede k rozkolísání celkové

kompoziční struktury. V tomto ohledu je patrná pečlivost a pevná ruka redaktora celého díla.

Základní myšlenkou díla je chápání moderních dějin Evropy jako historického procesu, v jehož první fázi dosahuje vrcholu civilizační úloha Evropy, její globální politický význam a vojenská moc, zatímco v druhé fázi Evropa tuto svou kulturně iniciativní a inovační funkci, hospodářský a politický význam a vojenskou moc postupně ztrácí ve prospěch „Ameriky“ a některých zemí Asie. Na tomto historickém ústupu ze slávy nese „vinu“ Evropa samotná – celé její moderní dějiny jsou vlastně dějinami revoluce, která započala v 18. století a v různých podobách jako vnitřní evropská „občanská válka“ vybojovávaná mezi nacionálními státy a pokračovala až do konce 2. světové války, zaviněna neschopností zvládnout konflikty související s radikálností změn vyvolaných industrializací a s vnitřní ekonomickou a kulturní diferenciací.

Jednotlivé kapitoly pak sledují průběh tohoto procesu, jak se projevoval na úrovni mezinárodních politických vztahů, mechanismů připravujících a provádějících jejich „pokračování jinými prostředky“ (modernizace vojenství), jak byl podmíněn vědeckým a technologickým vývojem, změnami hospodářské organizace a společenského rozvrstvení a jak zapůsobil na postavení umělců a umění ve společnosti.

Pohled na moderní dějiny Evropy jako funkčně provázaného rozporuplného celku vtiskl společný rys základnímu přístupu k materii zpracovávané v jednotlivých kapitolách. Tímto společným znakem je soustředění, ba selekce pozornosti na jevy a procesy probíhající na vícenárodní úrovni, celoevropsky strukturálně a vývojově důsažné, a patřící k základním charakteristikám dané historické fáze moderních evropských dějin. Jde samozřejmě o jevy a procesy vždy nějak lokálně, regionálně či státně zakotvené, ke konkrétním podmínkám jejich výskytu a působení se přihlíží, nicméně hlavní kostru výkladu nesou charakteristiky obecné. Osoby, události, hnutí atp. se v jejich singulárním časovém a prostorovém výskytu uvádějí většinou jen jako příklady obecné zákonitosti ilustrující a dokládající.

Při tomto způsobu pohledu se pochopitelně v textu dostává jen menší až nulové pozor-

ností osobnostem, událostem a hnutím, které v dějinách toho či onoho státu a v paměti jeho obyvatel hrají klíčovou úlohu, ale na utváření osudů Evropy významněji nepůsobili. Že přitom vystupuje do popředí zejména to, co se odehrávalo na „půdě“ velmocí – Velké Británie, Francie, Německa, Ruska, resp. SSSR, Itálie, Rakouska-Uherska, Turecka – odpovídá velikosti a reálnému vlivu těchto států a nejde na vrub nějaké přezíravosti autorů vůči menším evropským národům. Z koncentrace pozornosti na obecné celoevropské strukturální a vývojové zákonitosti, procesy a hnutí vyplývá, že jde o texty intelektuálně poměrně náročné, vyžadující soustředění a předpokládající určitou úroveň předběžných znalostí aspoň na středněškolské úrovni. „Tepla vyprávění“, s jakým se běžný čtenář setkává v populárně naučných historických pracích, v této knize moc není. V žádném případě také nejde o nějakou učebnici evropského dějepisu; systematický popis sledu událostí a jejich aktérů kniha nepodává. Některé „historické milníky“ se v textu jen mihnou názvem a datem, bez popisu vzniku, průběhu, nositelů děje atp. (různé francouzské revoluce, revoluční rok 1848, vznik první světové války atp.) – jejich znalost se zřejmě předpokládá. Čtenáři se však vychází vstříc zahrnutím desetistránkové přílohy s chronologickými přehledem hlavních událostí od roku 1789 (shromáždění francouzských Generálních stavů) do roku 1995 (přijetí Rakouska, Finska a Švédska do Evropské unie) a čtrnáctistránkovým přehledem literatury doporučené pro další studium (zahrnuje pouze díla vydaná v anglickém jazyce).

Způsobem podání, stylistikou textu jde o studie na pomezí mezi vědeckou prózou a esejí. K esejím se blíží tím, že obsahují poměrně málo kvantitativně vyjádřených sdělení, a to i tam, kde příslušné údaje nepochybně k dispozici jsou. Téměř vůbec nepoužívají názorné formy tlumočení vědeckých nálezů, jako jsou tabulky, grafy atp. I to odpovídá charakteru díla jako jakési širší syntézy pohlížející z vyšší teoretické perspektivy na nesmírně pestrý kaleidoskop osudů Evropy v posledních dvou staletích, a charakterizující je hustými tahy v hlavních konturách.

Hutnost textu je vylehčena občasnou citací nějakého historického výroku, trefnou pointou

nebo aforismem a bohatým obrazovým doprovodem. Slouží sice vsutku k „ilustraci“ toho či onoho jevu – osobnosti, události, způsobu života či chování – nečiní tak ale nějakým systematickým dokumentačním postupem, nýbrž pestrým výběrem postřehů čerpaných z malířství, architektury, fotografického zpravodajství, reprodukcí plakátů, drobných předmětů charakteristických pro danou historickou chvíli atp.

Po obsahové stránce se kniha nezdá mít nějaké závažnější nedostatky nebo chyby. Traktování vývoje evropské kultury v 19. století pouze pod zorným úhlem společenského postavení umělce a společenské funkce umění, podobně jako pohled na evropskou kulturu po 2. světové válce prizmatem uměleckého modernismu a postmodernismu, je ovšem značným zúžením obsahu pojmu kultura, přičemž výklad postmodernismu se zdá být stejně klopotný jako jev sám. Vývoj evropského myšlení, hlavních ideových proudů či vývoj mravní by si určitě zasloužil samostatnou kapitolu stejným právem, jako ji dostal vývoj vojenského umění a výzbroje (v rejstříku se pak objeví von Moltke a Spitzweg, ale chybí například Spengler).

Odborníci ve společenských vědách by mohli shledat ten či onen nedostatek ve způsobu a rozsahu, jakým historikové společenského a hospodářského vývoje reflektují některé klíčové procesy (industrializace a deindustrializace, urbanizace, kolonizace, nacionalismus, konzumní společnost), případně vyslovit námitky vůči výkladu některých historických jevů (například vůči tezi o vnitřních sociálních rozporech evropských velmocí jako hlavním, resp. jedním z hlavních motivů vzniku 1. světové války). Předností díla je poskytnutí zasvěceného syntetického pohledu na dějiny moderní Evropy jako celku, s vystižením základních činitelů, společných strukturálních rysů a obecných vývojových procesů. V tomto ohledu přinášá kniha cenné informace i čtenáři disponujícím jinak rozsáhlými faktografickými znalostmi o průběhu národních i širších dějin devatenáctého a první poloviny 20. století. Pro čtenáře s povšechnými znalostmi obecné historie přináší některé kapitoly množství informací v historické literatuře spíše opomíjených – například o institucionálním (finančním, vzdělávacím atp.) pozadí industrializace.

o vojenskoteoretických koncepcích a logistických aspektech přípravy a průběhu válek aj. Českého čtenáře překvapí a potěší poměrně čtené odkazy na bohemiku v knize, která jinak dějinám menších evropských národů mnoho pozornosti nevěnuje. Vyskytují se zvláště v kapitole věnované vývoji evropské kultury v 19. století (zmínky o národně zaměřeném hudebním umění Smetanově a o stavbě Národního divadla), a ovšem i v obrazové dokumentaci (fotografie vztahující se ke klíčovým rokům české historie – 1938, 1939, 1968).

Svým celkovým profilem se kniha obrací k širokému okruhu čtenářů s obecným, případně i odborným středoškolským a vyšším vzděláním, u nichž lze předpokládat zájem o rozšíření a prohloubení rozhledu po dějinách moderní Evropy až do současnosti. Tento zájem může případně i vyvolat svou celkovou úpravou, zejména atraktivní obrazovou dokumentací a způsobem podání, který odpovídá dílům obecně kulturního zaměření s vyšším standardem.

Lubomír Kotačka

Keneth Thompson: Key Quotations in Sociology

London-New York, Routledge 1996, 207 s.

Rozmanité citátníky k nejrozmanitějším příležitostem jsou věci nikoliv neobvyklou, známe minimálně citátníky z antického mudrosloví či všelijaké „výroky moudrých“, seřazené většinou tematicky. Jejich funkce je prostá – simulovat absentující sečtělost (pokud se v našich postmoderních audiovizuálních časech vůbec předpokládá jako „pozitivní kvalita“) nebo v lepším případě stimulovat vlastní invenci (tomu sloužily kdysi oblíbené „inspiromaty“). Citátník sociologický, který mám před sebou (a přiznávám, že je to vůbec první text tohoto druhu, který se mi dostal do rukou), může hypoteticky plnit dvě základní funkce: (1) profesionálnímu sociologovi (zejména začínajícímu, tedy spíše adeptu profesionality) nabízí v přehledné a hutné formě informaci o tom, co podstatného k podstatným tématům sdělily podstatné osobnosti sociologie klasické i soudobé (funkce nezanedbatelná, ale svádějící k lenošení) a (2) zainteresované veřejnosti může nabídnout představu o tom, co sociologie pokládá za svá podstatná témata a co podstatného k nim dovede říci. V druhém případě jde o klasickou legitimizační funkci, která sociologii jako nesebejistou vědu provází celými jejími dějinami.

Vzme tedy, že podle autora-sestavitele, který cituje z anglických originálů (což je pochopitelné), současně ale výhradně z anglických překladů (v citátníku není ani jediný text, který by byl převzat z díla neanglosaské proveniencí a sestavitelem přeložen), je základních

sociologických pojmů celkem 91 – číslo jistě nahodilé, ostatně neokrouhlé. Zajímavé je, že kromě „standardních“ sociologických pojmů, jako je alienace, autorita, byrokracie, charisma, dělná práce, stratifikace či třídy se v citátníku setkáváme také s termíny, jež ke standardní pojmoslovné výbavě sociologie donedávna nepatřily například stárnutí, civilizační proces (Elias), konverzační analýza (Garfinkel), kultura chudoby, fordismus, globalizace (Giddens), „media culture“, modernita, morální panika, riziková společnost (Beck), sexuální identita, simulace (Baudrillard), surveillance (Foucault), totální instituce (Goffman) či slovník motivů (Mills). Je otázka, nakolik jde o volbu promyšlenou, nakolik o „osobní preferenci“ a nakolik o čistou nahodilost. V každém případě se citátník stává pro středoevropského čtenáře zajímavý právě a spíše tím, že z oněch 91 pojmů je 21 termínů opravdu nestandardních. Rozsahem největší hesla pak jsou třída (zde je citováno také nejvíce autorů – kromě Marxe, jehož pojetí třídy je v části věnované „klíčovému osobnostem“ – Giddens, Poulantzas, Wright, Lockwood, Parkin, Sorokin, Goldthorpe, Dahrendorf), komunita, kultura, vzdělání, gender (!), ideologie, postmoderna, rasa, sémiologie (Barthes), sociologie (Aron, Mills, Nisbet a Dawe), světový systém (Wallerstein). Prostý výčet naznačuje nenahodilost autorovy volby – položené akcenty reflektují zcela zřetelně posun zájmů a dominant v soudobé sociologii.

Druhá část citátníku je věnována „klíčovému osobnostem“ – od Comta po nejžhavější současnost. Klíčových osobností vybral Thompson 23, z toho 8 Američanů, 6 Francouzů, 6 Němců a 3 Britů. Podle počtu citací je

relevance sociologů na prvních deseti místech tato: Durkheim (55), Weber (32), Marx (25), Comte (18), Foucault (16), Giddens (13), Parsons (13), Simmel (11), Goffman (8) a Spencer (7). S menším počtem citací, ale s rozsáhlými úryvky z děl následují Freud, Bourdieu, Baudrillard a Geertz. Lze jistě klást tu nejhlupejší otázku – proč zrovna tito a ne oni? Proč Garfinkel, ale nikoliv Homans (ten není citován ani jednou, ani v rejstříku není), proč Geertz, ale ne Lazarsfeld (dtto co o Homansovi), proč Lévi-Strauss, ale ne Lundberg (nebo třeba sociobiolog Wilson nebo radikální determinista Skinner) atd. Že zcela chybí Pareto, pokládám za prostou profesionální chybu. Volba autorit však vcelku reflektuje obrat od radikálního scientismu k umírněnějšímu pojetí sociologie jako vědy více než pouze inspirované kulturní a sociální antropologií, psychoanalýzou či sémantikou. I z tohoto hlediska je citátník poučný a vpravdě inspirující, protože součástí paradigmatické profilace sociologie je nepochybně neustálé obnovování, vytváření a odmítání autorit jako „vzorů pro děláni normální vědy“ (Kuhn).

Ačkoliv zcela sdílím názor Richarda Muncha, že relevantní „národní sociologie“ jsou skutečně jenom čtyři – francouzská, německá, americká a britská, otázka po eventuálním „příspěvku“ jiných národních sociologií či alespoň jejich významných osobností mi stále nedává spát. V citátníku figuruje ještě 5 autorů jiné národnosti než ony zmíněné čtyři – tři Poláci, jeden Číňan a jeden Rus. Není nesnadné uhadnout, o koho se jedná: z Poláků (jako „čistý Polák“) je citován Ossowski s jeho slavnou knihou o třídní struktuře, dále Malinowski,

který samozřejmě spadá do okruhu stejně tak polského jako (spíše) britského, a Zygmunt Bauman (z jeho „anglického“ období: je ostatně citován nikoliv tam, kde bychom snad čekali, tedy třeba u hesla „intelektuálové“, které ve slovníku není, nebo postmoderna, ale u hesla „surveillance“ – supluje tedy Foucaulta). Číňan Mao je citován Poulantzasem v úvaze o třídách a amerikanizovaný Rus Sorokin je zastoupen absolutně nepochopitelnou jednou větou – „kapitalistická třída se proměnila v třídu manažerskou“ – jako by v tom byl přínos osobnosti, která je pokládána dosti všeobecně za jednu z teoretických dominant našeho století. Zde neplatí *de gustibus non est disputandum*. Nelze ovšem pominout přítomnost ještě tři jiných osobností, jež ovšem do sociologie nepatří – Borgese, Euripida a Mahlera.

Mluvil bych holou nepravdu, kdybych řekl, že mě citátník uráží, protože příliš zjednodušuje nebo protože obtížně dosažitelné vědění servíruje na stříbrném podnosu s vybranými lahůdkami. Myslím, že knihy tohoto typu mají smysl, v době informační exploze nabízejí rychlou a přehlednou orientaci a nepřímo informují – jak naznačeno – i o podstatných posunech, jež se v naší vědě odehrávají. Současně však rozhodně alespoň potenciálně trpí tím, že – řečeno slovy Thompsonova oblíbence Jeana Baudrillarda – trošku „simulují“ a trošičku „svádějí“. Ale stejně tak, jako k naší pozdní době patří simulace a svádění, patří k ní i citátníky. Snad si jednou vyrobíme náš vlastní, byť zajiště nikoliv pouze z našich národních sociologických klasiků.

Miloslav Petrušek

Pauline Marie Rosenau: Post-Modernism and the Social Sciences. Insights, Inroads, and Intrusion

Princeton, NJ, Princeton University Press 1992, 229 s.

Robert Hollinger: Postmodernism and the Social Sciences: A Thematic Approach

London, Sage 1994, 190 s.

Když v roce 1987 vyšel na Slovensku *Chazar-ský slovník* Milorada Paviče, mohla a snad

měla to být kulturní událost. Nevím, spíše ale asi nebyla, protože semeno dopadlo na skálu, půda nebyla připravena. Knížku jsem četl sice fascinovaně, ale jaksi jsem jí „nerozuměl“, řád jsem v ní neshledával... V knize Pauline Marie Rosenauové dnes nacházím vysvětlení: Pavičova kniha je prototypem, „podněcujícím příkladem intertextuálního románu, v němž všechno souvisí se vším bez ohledu na čas a staletí a na nemožnost prostorových setkání. Konečnou zkouškou této post-moderní intertextuality, jak se tím sama chlubí, je pak to, že čtenář může

knížku otevřít a začít číst v kterémkoliv místě, protože všechno je natolik provázáno, že nezáleží na tom, kde při post-moderním čtení začneme a kde skončíme“ (s. 113).

Vrátil jsem se ke knize po deseti letech a protože respektuji dedikaci „Na tomto místě leží čtenář, který tuto knihu nikdy neotevře. Je navždy mrtev.“, chci Pavičovu knížku, která se čestně řadí vedle Eca a Borghese, všele doporučit zájemcům o postmodernu a nejen o ni malou ukázkou z hesla Chazarská polemika: „Můj panovník se mě dnes ráno zeptal, zda je v mém srdci totéž, co v jeho. Odpověděla jsem – ne – a jemu vypadla dýmka z úst. Odešel smutný, protože nevěděl, že jsem se za ním dívala a říkala si: Dopadlo by to stejně, i kdybych řekla ano!“... Ve znamenitém doslovu Jána Števečka, který říká o postmoderní literatuře vše podstatné, není ale v roce 1987 pojem postmodernismus ještě (záměrně?) zmíněn.

Pro knihu P. M. Rosenauové či pro stejnojmennou knihu Roberta Hollingera to však neplatí – obě mají konzistentní uspořádání (nikoliv všechno v nich souvisí se vším), a ačkoliv se od sebe podstatně liší, spojuje je zanícená snaha ukázat, co se současnými sociálními vědami udělala postmoderní výzva.

Rozdíl mezi oběma knihami je nejen v rozsahu, uspořádání a podtitulu, ale i drobném rozdílu v hlavním názvu: Rosenauová píše „post-modernismus“, zatímco Hollinger rozdělovníku uvnitř slova nepoužívá. Podle Rosenauové nejde o bezvýznamnou formalitu, protože způsob psaní slova, tedy s rozdělovníkem či bez, indikuje pozici, postoj či dokonce představek: „Nepřítomnost rozdělovníku naznačuje jistou sympatii s post-modernismem a uznání jeho legitimacy, zatímco rozdělovník odkazuje k postoji spíše kritickému. A tak konzervativní oponenti post-modernismu užívají rozdělovníku, zatímco jeho radikální stoupenci nikoliv“ (s. 18). Ačkoliv – existují výjimky, ale výjimky zdůvodněné: radikální stoupence Thomas Dumm používá rozdělovník, chtěje tak poukázat na „aporie modernity“, z nichž post-modernismus vyrůstá. Bylo by však mylné z titulu (a rozdělovníku) usuzovat na přílišnou kritickou distanci Rosenauové – v souladu se svým předsevzetím „učinit srozumitelným to, co se v post-modernismu jeví jako zmatené, konfusní“, reprodukuje pečlivě, nestrání nekri-

ticky, ani neadoruje bez rozmyslu. Její kritická distance se projevuje v tom, co jsme kdysi na sklonku 50. let objevili díky četbě nikoliv nejlepší knihy Lukácovy jako – „imanentní kritiku“: Rosenauová ukazuje věcně a systematicky na „aporie“ a „vnitřní kontradikce“ tentokrát post-modernismu. Nečiní tak často a o to je její poukaz na jistou vnitřní slabost postmodernistické pozice silnější.

Podtitul knížky Hollingerovy by lépe slušel knížce Rosenauové, protože ta skutečně systematicky (jako by to bylo v postmodernismu přípustné) propátrává všechny podstatné tematické okruhy i přístupy, které v úhrnu utvářejí postmoderní postoj v sociálních vědách. Konkrétně tedy jde (pomineme-li úvodní podstatné vymezení, k němuž se ještě vrátíme) o tyto okruhy: (1) opuštění autora, transformace textu a reorientace čtenáře (zde mějme na paměti, že všechny tyto pojmy jsou užívány v podstatně širším významu, než je běžné v literární vědě: sociální vědec je „čtenář“, společnost je „text“ a sociální aktér „autor“ – třebaš), (2) rozvrácení subjektu (s podkapitolami např. počátky a předchůdci postmoderního antisubjektivního postoje, sociální věda bez subjektu, postmoderní jedinec), (3) pokofení historie, transformace času a zkomolení, deformace geografie (prostoru) s podkapitolami o beznadějně modernosti konvenčního dějepisectví, novém dějepisectví atd. (mimoходом: téma prostoru a času nebylo od dob Durkheimových v sociologii dotčeno tak vážně jako právě postmoderním impulsem), (4) „teorie teorie“ a terorismus Pravdy (zde se ocitáme na teritoriu důvěrně známém z naší publicistiky, autorka však volí příklady ze značně odlišných oblastí – z *women studies*, veřejné správy, antropologie a politické vědy), (5) vypuzení či vyhnání reprezentace (k tématu se vrátíme pro jeho centrální postavení v celé knize i v celém postmoderním postoji ke světu a vědě), (6) epistemologie a metodologie (postmoderní alternativy – se skvělým a srozumitelným výkladem dekonstrukce, jehož přesvědčivost plyne snad z toho, že pokus o „systematizaci“ dekonstrukce jako „metody“ učinil její kritik, nikoliv stoupence, totiž John Ellis ve znamenité knize *Against Deconstruction*), (7) postmoderní politická orientace a sociální věda (zde pokus o odpověď na otázku, zda je postmoder-

nismus levicový či pravicový: „Post-modernismus není inherentně levicový ani pravicový a ti, kteří se k němu hlásí, se tedy podvědomě neupisují žádným politickým ideologiím. Takové uklidnění by nás ale nemělo vést k přílišnému uspokojení, protože nemusí signalizovat politickou neutralitu. Může pouze naznačovat, že post-modernismus je natolik abstraktní a natolik temný (*obscurantist*), že jím může být manipulováno ku prospěchu kterékoliv politické orientace“, praví autorka na s. 166, a konečně kapitola závěrečná, která je pokusem o hodnocení – ve výše uvedeném smyslu spíše imanentní kritiky než razantního posouzení či odsouzení, na něž jsme tady od let zvyklí.

Rosenuová kromě toho, že skvěle (zasvěceně a pokud mohu posoudit i úplně) informuje, dokáže postavit knížku na jedné explicitní a jedné implicitní premise, které jí prolínají a umožňují diferencovat, nezjednodušovat a nekarikovat. Výchozí explicitní premisou je to, že Rosenuová si ideálnětypicky (ale i reálně) rozdělila postmodernisty (bez ohledu na to, zda se sami za ně pokládají či nikoliv) do dvou kategorií. První představují tzv. *skeptičtí postmodernisté*, kteří vyjadřují postoje a názory spíše pesimistické, negativní, jejich východiskem je teze, že post-moderní svět je světem fragmentace, dezintegrace, beze-smyslnosti (*meaninglessness*), sociálního chaosu a absence morálních parametrů. Inspirují se Nietzschem a Heideggerem a jsou to oni, kteří hlásají všechny ty známé post-modernistické smrti – autora, subjektu, sociální atd. Vedle nich, nikoliv proti nim, stojí tzv. *afirmativní postmodernisté*, kteří se skeptiky sdílejí základní kritické stanovisko k modernitě, ale jsou méně dogmatictí, dokonce někteří připouštějí, že určité hodnotové volby mohou být vyšší než jiné atd. Rosenuová připouští, že její členění se neliší příliš od rozlišení *establishment* a *radical, critical post-modernist*, které navrhuje Ben Agger (nebo od difference mezi dekonstruktivními, eliminativními a konstruktivními čili revidujícími postmodernisty dle Davida Griffina), ale její pojmenování je vlídnější a umožňuje výklady méně předsudečné. Kam patří naši postmodernisté, nesnadno rozhodnout, což zčásti plyne z jejich sebevědomého obskurantismu (pozérství), ale zčásti z toho, že postkomunistický postmodernismus je skutečně

jiný než „etablovaný“ západní: polská zkušenost to prokazuje dost jednoznačně.

Druhá premisa, implicitní, spočívá v tom, že Rosenuová přesně rozlišuje – v duchu (v tomto případě velice dobré) anglosaské tradice, co se děje, operuje-li postmodernismus na poli umění, tzv. humanities, sociální vědy a věd přírodních: zatímco pro oblast umění platí „děj se vůle Páně“ a pro oblast humanities absolutní beztržnost, pro sféru sociálních věd začíná fungovat riziko „nebýt brán vážně“ ze strany těch, kdo sdílejí nejen tradiční (modernistická) teoretická paradigmatata, ale především těch, kdo znají a respektují metodologické kánony rozvíjeného empirického výzkumu, pro oblast věd přírodních platí nepochybně, že téměř jakákoliv intervence je riskantní, protože implicitní kritiku si přírodní vědci obvykle obstarají sami. V posledním případě (bez ohledu na úctyhodné vzdělání Fritjofa Capry a Paula Feyerabenda a při mé hluboké úctě ke Zdeňku Neubauerovi) si postmodernisté nezřídka počínají jako soudruh Stalin v jazykovědě. Rosenuová má pravdu, že právě zde (ale nejen zde) je postmoderní intervence do vědy či spíše metavědy v rozporu „se zdravým rozumem“, který sice má být na stejné úrovni privilegovanosti jako „vědecký rozum“, ale jakouže rozumovou operací se toho dosáhlo, rekonstruovat nelze, protože jedna z aporií postmodernismu spočívá přece ve „skeptickém odmítnutí základních předpokladů rozumu a všech formálních kritérií pro pravidla usuzování“ (s. 172) a jejich nahrazení „nekonečným tázáním a ptaním, nikoliv stvrzením nové identity, autenticity nebo disciplinární čistoty“ (citován Der Derian). Když jsem před dvaceti lety řízením osudu šel na ryby se svým moudrým strýcem, bývalým berním úředníkem, a jeho přítelem, kožním lékařem, shledali oba na mých zádech totéž – „mateřské znamení“. Zatímco strýc použiv zdravého rozumu, mávl rukou a nahodil udici, kožní lékař mě vyzval k návštěvě jeho ordinace a za dva týdny jsem ležel na operačním stole v nemocnici Pod Petřínem. K tomu, aby sociologie ztratila tehdy ještě mladého a talentovaného muže, stačily tři, čtyři měsíce. Deprivilegovaný vědecký rozum nejenže věc diagnostikoval poněkud přesněji než jistě jinak úctyhodný zdravý selský rozum (*common sense*), ale dokonce predikoval (nepřipustně!) nevyhnutelnou kauzální souvislost

(*horribile dictu audituque!*) mezi ponecháním věcí jejich přirozenému vývoji a letální fázi života mladého a talentovaného muže. Nemá-li se postmodernismus stát ezoterickým tlachem a pózou, musí nakládat s „fakty“ způsobem, který neuráží nejen zdravý rozum, ale ani to, bez čeho si současný svět prostě nedovedeme představit. Expanze postmodernismu do sféry přírodních věd mně asociuje proces, který je přece dobře znám ze sociologie vědění, která u Marxe, Pareta i Mannheimu začínala jako kritika ideologií a jako analýza sociálních determinant „falešného vědění“ člověka a skupin o společnosti a skončila analýzou sociální determinace matematického poznání. Podobně sociální konstruktivismus (dávno před Bergerem a Luckmannem) začínal přiznáním, že krása je spíše sociální konstrukcí než atributem příslušným „věcem samým“, a končí u toho, že sociálně konstruujeme nejen spolu s Foucaultem a Laingem duševní nemoc a šílenství (budiž), ale i rakovinu a nakonec se stáváme sociálně lingvistickými demiurgy celého vesmíru. Jenom vymknout se z jeho tíživě nepřijemných stránek nedovedeme žádnou konstrukci, pokud se ta tíha dotýká nás (to je ostatně relevantní kritika postmodernismu, která se v knize připomíná).

Klíčovým problémem postmodernismu a vlastně i Rosenauové knihy je téma *repräsentance*, protože právě v něm je *in nuce* obsaženo všechno inspirující i všechno problematické, všechno vzrušující i všechno pobuřující, co s postmodernismem spojujeme. V samotném pojmu *repräsentance*, který může znamenat (reprezentovat?) v různých souvislostech různé věci (zobrazení, opakování, substituci, delegaci, referenci, duplikaci, reprodukci, ba snad i „leninský“ odraz), je totiž zaklíčován – pojmoslovně rozhodně – základní hřích modernity – „hostilita k reprezentaci je svázána... s averzí k objektivitě“, s „kritikou moderní scientistické epistemologie s jejím materialistickým konceptem reality, s její separací objektu a subjektu a s jejím důrazem na generalizaci“ (s. 96). Pojem *repräsentance* je tak logicky, věcně, metodologicky i ontologicky svázán s nejkritizovanějšími koncepty (a koncepcemi) moderní vědy a filozofie – poznatelností, objektivitou, univerzalitou, pravdou, s „objektivní realitou“. Ale i to je málo – problém *repräsentance* vstupuje totiž do čtyř základních oblastí, jež určují

tvářnost sociálního světa vždycky a našeho mnohonásobně více než kdy jindy – do oblastí jazyka (reference, sémantický problém saussurovský, viz k tomu u nás práce Hubíkovy), filozofie (epistemologie a metodologie), ale i politiky (problém reprezentace v demokracii) a samozřejmě masmediálního světa (odtud problém pravděpodobně vzal svůj původ, ačkoliv se odkazuje na Nietzscheho, Wittgensteina, Heideggera, Barthesa a Foucaulta, a zde má také svou absolutně legitimní pozici). Přijme-li v sociálních vědách (nikoliv v humanitách) antireprezentační předpoklad, pak se všemi důsledky – sociologie nemůže být „teoreticko-empirickou“ vědou, protože každý popis a každá teorie jsou přece nutně reprezentacemi. Rozmývání hranic mezi sociologií a literaturou (sám jsem k němu s Josefem Alanem činně přispíval) je přípustné za předpokladu koexistence scientistického a narativního paradigmatu (nikoliv nahrazením sociologické deskriptice a explanace tím, čemu se říká „storytelling“), není však nikterak podmínkou smysluplného bytí sociální vědy v neobvykle nových sociálních podmínkách. Její skutečný problém vidím v něčem jiném (a na to odkaz u Rosenauové postrádám) – postmodernismus „evokuje“ (to je mimochodem termín, který má substituovat „reprezentaci“) specifickými prostředky epochu virtuální reality, skutečně masové a navíc masmediální a polymediální kultury, globalizace i fragmentarizace světa, mileniární deprese kompenzované nekontrolovanou (snad až živočišnou?) radostí ze života, tedy epochu, kterou postmodernismus ale sám nestvořil, která je přece produktem a rozhodně zatím nám jediným známým završením modernity. Epochu, které tradiční sociální věda vlastně nerozumí a jako by ani rozumět nechce, protože si nedokáže klást *tytéž otázky, které klade postmoderní diskurs*. Marně bychom v ní tedy hledali odpovědi na nepoložené otázky (to je to, co prý postmodernisté dovedou): problém „pozdně moderní“ sociální vědy není v její ontologii a metodologii, ale v tom, že se nedokáže ptát, že se motá v začarovaném kruhu tázání, jež zdědila z klasické tradice, kterou nedokáže reinterpretovat (dekonstruovat?)

A konečně poslední obecnější téma, které se mi v souvislosti s Rosenauové knihou přímo vnucuje – koho v oblasti sociální vědy postmo-

dernismus vlastně „oslovuje“? Rosenauová píše, že „ti, kteří jsou post-modernismem přitahováni, nejsou rovnoměrně rozděleni na všech úrovních sociálních věd. Na univerzitách se zdá být zajímavější pro starší studenty a mladší učitele než pro ty, kteří prostě pokračují v započaté kariéře. Není však post-modernismus tím, jak selektivně přitahuje a odpuzuje, prostým ukazatelem toho, že jeho novost ohrožuje ty, kteří příliš mnoho investovali do jiných paradigmat? Nebo neodráží post-modernismus prostě adolescentní revoltu, profesionální krizi středního věku a opozici vůči ustavené moci ze strany těch, kdo se cítí mocí ohroženi?... Ne, to nejsou triviální otázky a odpověď na ně není jednoduchá“ (s. 11). Sdílím starost Pauliny Rosenauové, protože jsem sám investoval příliš mnoho do jiných paradigmat, sleduji závěr své kariéry, a dokonce reprezentuji „ustavenou moc“ – jak se tedy nebát Virginie Woolfové? Myslím ale na obecnější a možná i závažnější kontext té věci, nemám-li ji trivializovat do podoby štkavé pózy *laudatoris temporis acti*. Ve znamenité studii Jonathana Friedmana *Cultural Identity and Global Process* (Sage, London 1994) se o postmodernismu uvažuje jako o jedné z ideáلتypických forem identity člověka konce tisíciletí – vedle modernismu, tradicionalismu a primitivismu. Postmodernismus se mu jeví jako akcentace vzpoury proti „řetězům modernity nazírané jako struktura moci a dozoru, jako opoziční návrat k přírodě, přirozeným silám, libidu, nesvázané lidské tvořivosti“. A Friedman zdůrazňuje – „postmodernismus, má-li být dobře pochopen, nesmí být zaměněn s cynismem, tedy postojem, který se rodí z toho, že vymizely a rozplynuly se všechny formy identity“ (s. 93). Reálná identita člověka „pozdní doby“ se tvoří na čtyřúhelníku modernismu, postmodernismu, tradicionalismu a primitivismu a na pólech přírody a kultury: problém není v tom, s kterým „modelem“ se ztotožníme, protože reálná identita je vždycky směsicí, problém je „pouze v konzistenci“ této směsi.

Hollingerova kniha se stejným názvem je, jak říkáme v *newspeaku*, „o něčem jiném“. Je soustředěna kolem problému vztahu osvícenství, modernity a postmoderny (-nity, -nismu), je jednoduchá, přehledná, s instruktivními klasifikacemi, ale trpí nezanedbatelnými vadami –

zjednodušuje totiž příliš. V úvodní kapitole, kde je charakterizován vztah modernity, osvícenství a sociálních věd, je „agenda sociálních věd v modernitě“ redukována na pět témat – lidská podstata, společnost, dějiny, metodologie (problém objektivit a hodnotové neutrality) a ideologie (vztah politiky a pravdy, pravdy a moci). Každý, kdo se jen trochu orientuje v dějinách sociologie, ví, že tak chudá „agenda“ moderních sociálních věd opravdu nebyla, ač – pravda – to podstatné je (velmi nediferencovaně) zachyceno (chybí ovšem zásadně problém náboženství a sekularizovaného světa). „Osvícenský projekt“, který tvoří pozadí sporu o modernitu etc., charakterizuje Hollinger úsporně a úspěšně dvěma rysy – požadavkem či spíše ontologickým předpokladem *epistemologické* jednoty lidstva (všichni mohou racionálně myslet a osvojit si racionální metodu) a *morální* jednoty lidstva (racionální mravní principy platí pro všechny). Z těchto dvou zásadních premis logicky odvodíme, že všechny hodnotové, věroučné a ideologické systémy, které jsou v rozporu s těmito předpoklady, jsou překážkami pokroku a štěstí, protože (toť druhý závěr) – pravda (dosahovaná racionální metodou) nás osvobodí. *Nil novum sub sole* – mnohokrát slyšeno a napsáno, snad poprvé takto pěkně systematizováno. Následuje výklad sporu o osvícenství – od Kanta po Foucaulta a Derridu, globální sociologická charakteristika modernity (růst průmyslu, měst, vznik tržního kapitalismu, buržoazní rodiny, růst sekularizace, demokratizace a ustavení sociálního zákonodárství) a konečně pozoruhodné, byť nikoliv zcela nové téma další „sociologické renesance“ – totiž revitalizace Tönniesovy dichotomie *Gesellschaft und Gemeinschaft* (u nás a již dříve v Itálii Bělohorský). Hollinger asi právem zjišťuje, že „objevení se právě tohoto dualismu znamená růst moderních postojů optimismu a pesimismu, ideologie, nostalgické touhy po premoderní společnosti a růst vlivu socialistických vizí a utopií“ (s. 26). Tönniesovská *Gesellschaft* je pojata jako „sdružení cizích“ (simmelovská variace), takže hitlerovský *Volk* je z rodu *Gemeinschaft*, v níž jsou cizí „rakovinou, kterou je třeba vymýt z těla čistého společenství“. Tönniesovskou vizi ale sdíleli – více či méně nezávisle na něm – stejně tak Marx (Engels si s Tönniesem dopisoval a Tön-

nies napsal Marxův životopis) jako Simmel, Weber jako mladý Lukács, Dilthey jako moderní konzervativci a Isaiah Berlin. Z prachem zavátých regálů univerzitních knihoven se Tönnies vrací jako podnět k přemýšlení...

Kapitola o „kritice modernity“ se Hollingerovi redukuje na komentář k elementární typologii: (1) modernita je obecně dobrá, tradiční společnost je obecně zlá (Saint-Simon, Comte, pozitivisté, Parsons – to vše je ne zcela přesné a vyžaduje korekci), (2) modernita je obecně zlá a tradiční společnost dobrá (romantici, Heidegger, Simmel, Tönnies, „reakční modernisté“), (3) modernita je ambivalentní (Weber, Marx, Freud, Nietzsche, Habermas, Bauman), (4) modernita je jiná, odlišná, ale v zásadě blahodárná, prospěšná, protože umožňuje vznik nových forem společenství (Durkheim, Giddens) a konečně (5) spor o moderní a tradiční společnost musí být odložen ad acta, protože je třeba překonat triviální dichotomii pesimismu a optimismu a ideologie a utopie (postmodernisté). Podobně Hollinger typologizuje i to, čemu říká „sociologický diskurs o modernitě“ (a o který stojíme nejvíce). Ten se mu redukuje na vztah k vědě (promoderní – reprezentovaný Durkheimem, antimoderní – Speer, ambivalentní – Freud, Marx, Weber), k estetice (promoderní – Dewey, moderní architekti, antimoderní – Adorno, Eliot, ambivalentní – Marcuse) a etice a politice (promoderní – liberalismus, antimoderní – nacismus a fašismus, ambivalentní – Bell).

Podle stejného typologickéhoustru je pak sestrojena úvaha o rozumu, hodnotách a metodě, kde nejspornější tezi představuje tvrzení, že „hodnoty jsou moderní ideou... protože hodnota jako obecná teoretická idea je produktem až moderního pojetí subjektivního a objektivního, ideje metody jako cesty k pravdě a výsledkem napětí mezi fakty a interpretací“ (s. 59). Připouštím, že tato úvaha může zakládat rozumnou typologii vztahu objektivní vědy

a „subjektivní“ hodnot, ale generálně a historicky asi neplatí.

Celá kniha pak ústí ve formulaci sedmi otázek, které pro celý „spor“ pokládá Hollinger za nejpodstatnější. Zde jsou:

- Je postmodernismus skutečně v radikální opozici k osvícenství?
- Odmítá postmodernismus skutečně ideu sociálního a koncept společnosti?
- Útočí postmodernismus skutečně na moderní ideje svobody, rozumu a emancipace?
- Co nabízí postmodernismus reálné politice a politické filosofii?
- Je postmodernismus skutečně ideologií pozdního kapitalismu a postindustriální společnosti?
- Bere postmodernismus vůbec něco vážně, nebo všechno mění ve hru?
- Odmítá postmodernismus ideu objektivní reality, reprezentace, pravdy a vědění a snaží se tím podvrátit moderní vědu a techniku?

Na žádnou z těchto otázek nedává Hollinger jednoznačnou odpověď, ukazuje spíše, co všechno se nachází již v modernitě samé, a odkazuje na „kontexty“, v nichž musejí být tyto – o tom nepochybuji – kruciólní otázky odpovídány. Zdá se mi, že Pauline Marie Rosenauová nabízí dost materiálu k tomu, abychom si na Hollingerovy otázky (podle naturelu, kontextu, životní zkušenosti, pozice a potlačovaných tužeb) odpověděli sami.

Shrnuto – obě knihy dokládají potřebnost, ba nezbytnost „přehledových studií“, nezbytnost, kterou dokonce zaštiťují prestižní západní nakladatelství. U nás kromě záslužných studií Hubíkových toho mnoho zatím nemáme, pomíne-li nedávno vydaný *Postmodernismus pro začátečníky* (Richard Appignanesi a Chris Garrat, vydalo Ando, 1996) založený na komiksovém principu: nechci jej ani v nejmenším bagatelizovat, vrátím se k němu tedy příště aspoň polemickou poznámkou.

Miloslav Petrusek

Stephan White, John Gardner, George Schöpfung, Tony Saich: Communist and Postcommunist Political Systems.

An Introduction

London, MacMillan 1990, 357 s.

Poprvé byla kniha vydána pod názvem *Communist Political Systems* v roce 1982, se třemi reprinty v následujících letech; druhé vydání pod tímž názvem je z roku 1987, s reprintem v roce 1988. Třetí vydání má nový název, reflektující změny ve východní a střední Evropě v roce 1989. Novým spoluautorem je Tony Saich, expert na Čínu, který nahradil v kolektivu autorů zemřelého J. Gardnera. Nejenom název posledního vydání reflektuje změny v Evropě na konci 80. let. V knize je nová kapitola o vedení (leadership), ostatní kapitoly jsou přepracovány, bibliografie upravena, stejně i mapy a tabulky jsou aktualizovány. Kniha má osm kapitol. Jejich názvy jsou natolik informativní, že stojí zato je uvést:

1. Komparativní studium komunistických a postkomunistických států: vývoj komunistického státního systému; komunistický svět od 80. do 90. let; modely komunistické politiky
2. Historie, společnost, politická kultura
3. Struktura vlády
4. Stranický systém
5. Vedení
6. Politické procesy
7. Demokracie a politické jednání občanů
8. Komunistické a postkomunistické státy v komparativní perspektivě: úroveň politické demokracie; srovnání ekonomik; srovnání společenského blahobytu

Podkapitoly 2. až 7. kapitoly se zabývají předmětem uvedeným v názvu kapitoly v jednotlivých geografických oblastech: v Sovětském svazu, ve východní a střední Evropě a v Číně. Celkem je v 357 stránkové knize, kde je 16 stran bibliografie a 4 strany jmenného a věcného rejstříku, věnováno těmto jednotlivým oblastem asi po devadesáti stranách.

Touto recenzí sleduji jedinou věc: zjistit, jakými informacemi o režimech východní Evropy mohli být naši západní kolegové vybaveni na počátku 90. let; vzhledem k tomu, že kniha se uvádí jako čítanka, že v 90. roce vyšla potřetí (se čtyřmi reprinty v 80. letech), a že nic

podobného nebylo na regálech fakultních knihoven ani v Bergenu, ani v Oslo, považují ji za významný zdroj informací o komunistických režimech na Západě v 80. letech; o světě, který byl nejen jiný než ten západní, ale byl k němu v příkré opozici; navíc se záměrem kapitalistický svět zničit nebo později aspoň dohonit a předhonit. Je také užitečné si připomenout slovník, který užívaly komunistické režimy na jedné straně a západní režimy na druhé straně pro tutéž skutečnost – rozdíl dvou typů režimů (z úvodní kapitoly): „socialistická demokracie“ ztělesňovala skutečné zájmy pracujícího lidu, zatímco „buržoazní demokracie“ kapitalistického západu sloužila zájmům malé menšiny vykořisťovatelů; na západě byl rozdíl nahlížen jako rozdíl mezi demokracií, založenou na svobodě vyjádřeně vůlí lidí a mezi diktaturou nebo totalitarianismem komunistického východu, založeném na moci menšiny stranických funkcionářů. Autoři knihy si nenárokují patent na své znalosti komunistického světa; důrazně upozorňují, že kniha není vyčerpávající studií, ale průvodcem ve snaze poznat a pochopit klíčové rysy komunistické politiky. A lepší nějaký průvodce než žádný, říkají. Ještě několik užitečných údajů z úvodu. Před rozpadem komunistického bloku na konci roku 1989 bylo na světě 16 komunistických států (ze 150 členů Spojených národů); zahrnovaly 1/3 světové populace, včetně SSSR – největšího státu světa a včetně Číny – nejlidnatějšího státu světa, s více než 40 % průmyslové produkce světa.

První kapitola sleduje události podstatné pro vývoj komunistických států: od Říjnové revoluce z listopadu 1917 až po události roku 1989 a 1990. Tyto současné dějiny mají půvab v tom, že popisované události jsou v této chvíli opravdu dějinami. Ihned na začátku kapitoly jsou sumarizovány základní odlišnosti komunistického systému od systému liberálně demokratického:

- existence oficiální státní ideologie – marxismu-leninismu
- společenské vlastnictví, centrální plánování národního hospodářství
- státy řízené jedinou nebo aspoň dominantní komunistickou stranou na principu demokratického centralismu

– vedoucí úloha strany – řada institucí, na Západě více méně nezávislých na politických autoritách jako tisk, odbory, soudy, je v komunistických státech důsledně pod přímou kontrolou strany.

Po 2. světové válce byly nejpobulárnějšími přístupy ke studiu komunistické politiky postupně: totalitní model Z. Brzezinského a C. Friedricha v 50. letech (hlavní rysy komunistických režimů byly identifikovány také v nacistickém Německu a ve fašistické Itálii), v 60. letech model byrokratické politiky A. Meyera („komunistické řízení je v zásadě pokusem zavést racionální řízení společenského života prostřednictvím komplexní organizace“) a v 80. letech se stal frekventovaným marxistický přístup, tematizující spíše sociální než byrokratické základy politického vývoje a změny. Každý z těchto přístupů, každý z těchto modelů vychází z kritiky předchozího, která je vyvolána vývojem a změnami komunistických režimů samotných.

I pokud jde o politickou kulturu, její podoby jsou výsledkem procesu, kdy jeden typ politické kultury vyrůstá na předcházejícím, formovaném režimu předcházejícími. Ve druhé kapitole (podkapitola o střední a východní Evropě) je popsána tradiční politická kultura střední a východní Evropy, charakterizovaná dominancí státu, slabostí společnosti: stát je hegemonem, mocenská elita je aliancí byrokracie a dalších elit, modernizace je pojata spíše jako rozšíření moci státu než blaha občanů. Komunistická politická kultura je formována na těchto základech a rozhodujícím formativním momentem je potvrzení moci státu. Jako další formativní momenty politické kultury jsou uváděny jednak poučení z neúspěšných pokusů o ustavení komunistických režimů v letech 1917-1921 v Evropě, poučení vyústilo v přesvědčení, že masová hnutí jsou bez výsledku a že dobré jsou konspirativní metody, jednak sovětizace komunistických stran a společností jimi řízených, jednak uplatnění konspiračních principů v odboji a role SSSR jako osvoboditele. Pro období po změně středoevropských režimů v roce 1989 a 1990 lze počítat s tím, že sice „komunistický hodnotový systém nebyl nikdy hluboce internalizován“, ale zanechal hluboký vliv. Má to být patrné na následujících postojích:

– podezřívavost k podnikání, tržní soutěživosti a vůbec k politice, velká závislost na státu a nízká osobní iniciativa, nereálná očekávání okamžitých ekonomických efektů demokracie, pesimismus vzhledem k budoucnosti. Výsledkem těchto rozporuplných postojů je „rozsáhlý zmatek u skupin i jednotlivců“ (s. 66). Dokumentováno nejasnou politickou kulturou, pokud jde o podporu demokratických politických systémů v jednotlivých zemích, jak se projevila v prvních parlamentních volbách a ve vývoji politické scény a institucí občanské společnosti. Vzhledem k tomu, že kniha vyšla v roce 1990, stěžuje se dalo říci o politické kultuře něco víc. Dokonce i o té komunistické.

V třetí kapitole je popsána poměrně zjednodušeně a stručně územně správní struktura řízení, struktura volených orgánů na centrální úrovni. Většinou se kapitola zabývá neefektivitou socialistického zřízení, opakovanými a bezúspěšnými pokusy o reformu a konečně posledním reformním pokusem 90. let, především ve znění ústav jednotlivých států. Na konci kapitoly se říká, že dnešní vlády střední a východní Evropy se podobají západním demokraciím.

Je zřejmé, že lépe se referuje o jednom státu než o sedmi dohromady a věcnější deskripci najdeme vždycky u SSSR a Číny než u států střední a východní Evropy (Bulharsko, ČSR, NDR, Jugoslávie, Maďarsko, Polsko, Rumunsko). Další komunistické a postkomunistické státy, jako jsou Albánie, Mongolsko, Vietnam..., většinou nejsou zmíněny ani slovem. Je tomu tak i v kapitole o politických stranách. Rozebírá se role komunistické strany jako jediné řídicí moci ve společnosti, na rozdíl od západního pojetí a působení politické strany jako reprezentanta určitých částečných zájmů. Je zde popsán efekt, který provází opozici komunistických stran v nové politické aréně: opozice má tytéž rysy jako komunistické strany, až na totalizující charakter, právě proto, že moc KS byla všeobjímající a hegemonizující: důsledkem by mohlo být volání po jakési třetí cestě, prorokují autoři. I se tak stalo.

V páté kapitole je sovětská perestrojka a Gorbačov hlavním tématem části o SSSR. Rovněž čínské vedení je probráno velmi podrobně – funkce a osobnosti je zastávající od

80. let. Na několika stránkách věnovaných střední a východní Evropě jsou probrány rysy vedoucích osobností, jak byly pozorovatelné v dlouhém čase, a také rysy vůdčích osobností, které vyžaduje úspěšné transformační období. Pokud jde o první část, týká se zvláštnosti vztahu, který existuje mezi osobností a vahou úřadu samotného. Podle autorů politická tradice této části Evropy nejen dovoluje, ale přímo vyhledává takové vůdčí typy, které přesahují politiku a institucionální rámec; podporuje typy s charismatickým vybavením. Na druhé straně, když už je někdo ve vedoucím postavení, ať už se tam dostal jakkoliv, konsoliduje své postavení a autoritu, dostává se mimo vší kritiku a přísoudí se mu ony žádoucí vlastnosti; jeho postavení je pak ohroženo jenom při mimořádném podrytí jeho moci. Jako příklady jsou uvedeny Józef Piłsudski a Josip Broz Tito. Ohlédnutí do historie Československa této představě neodporuje a to nejen pokud jde o představitele státu. Delikátní role vedoucí osobnosti v období přechodu od jednoho režimu ke druhému spočívá v tom, že na jedné straně má tato osobnost zajistit a stabilizovat nový řád, na druhé straně poskytnout jistotu staré garnituře, že nebude likvidována a najde si nějakou existenci v novém režimu. Osobnost musí být přijatelná oběma stranami, musí být charismatický typ a současně demokrat „i když jsou tyto vlastnosti těžko slučitelné“ (s. 198). Vedoucí osobnost období přechodu v 90. letech ve střední a východní Evropě čelí také zakofeněné podezřívavostí vůči politikům a politice vůbec (najdeme potvrzení přinejmenším ve výzkumu *Lokální demokracie a inovace* 1992); politikové jsou považováni za cynické oportunisty, kterým jde jenom o vlastní kapsu (tady bychom jistě našli potvrzení v informacích o skandálech, o kterých nás čas od času informují média). Jako příklad úspěšné vedoucí osobnosti tohoto období je uveden Václav Havel.

V šesté kapitole jsou v případě SSSR popsány politické procesy od NEPu ve 20. letech až po perestrojku 80. let: průmysl, zemědělství v centrálně plánovaném hospodářství, nedostatek nejrůznějšího druhu, projevy nespokojenosti obyčejných lidí, kritická vystoupení radikálních politiků (jako Jelcin) a radikálních sociologů (jako Zaslavskaja) v roce 1989 v Nejvyšším sovětu. Politika střední a východní Ev-

ropy je ilustrována národnostní politikou v Jugoslávii; podkapitola zkoumá faktory, které ovlivnily formulaci národnostní politiky a proč selhala. Podkapitola o Číně analyzuje politické strategie post-Maoovy Číny zaměřené na ekonomickou modernizaci a důvody jejich selhání.

Demokracie je předmětem další kapitoly. V SSSR měla „glasnost“ zásadní význam pro občany. Otevření médií jiným než oficiálním informacím a názorům dovolilo informovat také o dříve nedovolených či zapíraných stránkách života v SSSR. Opět začala vycházet *Statistická ročenka* v úplnosti poté, co byla v 70. letech redukována v souvislosti s trapnými hodnotami některých ukazatelů (např. dětská úmrtnost). Televizní mosty sehrály velkou úlohu ve změně názorů sovětských občanů. Proces demokratizace vyprovokoval a současně byl podpořen formováním sítě neformálních organizací typu sportovních organizací, volného času, k zajištění minoritních zájmů. Podle převzaté informace z *Pravdy*, v roce 1989 se odhadovalo, že na území SSSR existuje takových organizací na 60 tisíc, v samotné Moskvě dva tisíce. Ve střední a východní Evropě je stručně popsáno politické chování občanů v období změny režimu. V této kapitole si autoři kladou otázku – jaké jsou důsledky 40 leté vlády systému sovětského typu. Jejich odpověď vystihuje směr změn, které v těchto společnostech nastaly. Jaké jsou tedy důsledky? Rozbití občanské společnosti, která se sotva začala utvářet; než převzali moc komunisté, tyto země nebyly příliš rozvinuté, ale nebyly homogenizované; nebyly to jednoduché společnosti, kterými se staly až po komunistických převratech; byly zastaveny na cestě k modernitě, uznávající existenci trhu a pohyb k větší komplexitě.

„Je velmi složité izolovat vlivy komunismu jako takového na politiku země a je obtížné být si jist, že rozdíly, které pozorujeme, nejsou zapříčiněny faktory, které jsme nevzali v úvahu nebo které není jednoduché vzít v úvahu“, praví se na straně 311 kapitoly 8. Další obtíž komparace spočívá v tom, že není známo, co je důležité srovnávat nebo aspoň v tom nejsou lidé zajedno. Autoři však přece jenom podnikli pokus o komparaci úrovně politické demokracie, ekonomik a společenského blahobytu, s opatrností, která provází všechna tvrzení v této knize. A nakonec ze závěru knihy

(s. 333-334): Komunistické státy jsou považovány za autoritářské a lze je také považovat za egalitářské a usilující o blahobyt v sociální a ekonomické politice, kterou provádějí. Zkušenost komunistických států ukazuje, že je obtížné či nemožné kombinovat vysoký stupeň svobody a rovnosti současně, jak se původně předpokládalo, a že „žádnému z těchto států se nepodařilo maximalizovat obojí úspěšněji, než se to podařilo kterémukoliv státu liberální demokracie.“

Ve většině kapitol je patrné, co sdělili autoři na začátku – kniha je průvodcem, uvedením do politických systémů současných komu-

nistických a postkomunistických zemí. Jsou zde patrná zjednodušení. Autoři měli k dispozici patrně jenom obecně dostupné dokumenty a ty byly využity adekvátně. Podle mého soudu se nikde netvrdí víc, než tyto dokumenty dovolují. Není pravděpodobné, že by kniha měla další vydání. Skutečnost, do níž byla průvodcem, se v posledních letech měnila a stále mění tak různorodě, že zobecnění toho typu, které kniha prezentovala, už dále nejsou přijatelná. Na druhé straně je kniha neocenitelným zrcadlem, které ještě dlouho nezajde.

Zdenka Vajdová

Dva pohledy na knihu

George Ritzer: Mcdonaldizace společnosti (Výzkum měnící se povahy soudobého společenského života)

Academia, Praha 1996, 176 s.

Kniha George Ritzera, předsedy Americké sociologické asociace a badatele v oblasti sociologické teorie a sociologie práce, je úvahou o důsledcích postupující účelové racionalizace v podmínkách moderní společnosti. Hlavními hrdiny této knihy jsou personál a klienti rychloobslužných restaurací, jejichž symbolem se staly podniky firmy McDonald's.

Ústřední autorovou tezí je, že přestoupí-li stupeň racionalizace života společnosti určitou mez, stávají se jeho dopady v rostoucí míře iracionálními. Racionalita pak dosahuje bodu, kdy se dostává do rozporu s měřítky toho, co je ještě únosné z hlediska zdravého lidského rozumu. V tomto smyslu klade proti sobě Ritzer technickou racionalitu a lidskou rozumnost.

Základními imperativy technické racionality jsou: stále vyšší efektivita, snadná kalkulatelnost, předvídatelnost a možnost kontroly. Ritzer ukazuje, jak se tyto parametry promítají právě do činnosti rychloobslužných jídelen, jaké tlaky odtud plynou vůči zaměstnancům a jaké vůči rychlým strávníkům. Jeho kritika tučných a nezdravých, ale rychle usmažených hamburgerů je pokusem o sociálně kritický pohled nejen na fungování společnosti materiální prosperity, ale především na typ konzumenta, jenž je touto společností systematicky formován.

Autor ukazuje, jak prvky, jež jsou již na prvý pohled viditelné v prostředí hamburgerových vyvařoven, pronikají prakticky do všech oblastí moderní společnosti, takže lze hovořit o mcdonaldizaci práce i rodinného života, politiky i cestování, vzdělávání i sexu. Ve všech případech činí mcdonaldizace život rychlejším a technicky lépe zvládnutým, aniž by to mělo nutně kladný dopad na vnitřní smysl prováděných aktivit. Naopak, lidský rozměr dotčených aktivit ustupuje požadavkům snadného technického zvládnutí. Běžící pás je, podle názoru autora, stále základní technologií, ať se jedná o oblast rychlého stravování, organizované turistiky, prakticky všech forem vzdělávání a v rostoucí míře dokonce i náboženských aktivit.

Kritika praktik samotné firmy McDonald's, jednoho z nejznámějších symbolů svobodného světa, je překvapivě ostrá. Motiv tržního zisku, jenž ekonomicky vysoce úspěšnou firmu pohání, nekompromisně podřizuje potřebám ekonomické rentability nejen pracovní podmínky zaměstnanců, ale také životní styl, vkus a chutě zákazníků. I když v rétorice reklamy pracuje firma k uspokojení přání zákazníků, ve skutečnosti klienty nutí přát si právě to, co lze pro ně z hlediska firmy nejefektivněji připravit. Proto si dnes, podle autora, většina Američanů přeje pojídat zdravotně krajně problematickou stravu v rychlém tempu a jen s malou možností výběru. Jediná potřeba, jež je zde uspokojována zcela nesporně a beze zbytku, je potřeba maximalizace zisku firmy. Kvůli ní je zaměstnancům nabídnuta krajně nenáročná práce a zákazníkům implantovány krajně

nenáročné chutě. Doprovodnou sterilitu prostředí přitom uměle oslazuje „celkově falešný, domněle přátelský vztah, který je charakteristický nejen pro rychloobslužné restaurace, ale i pro všechny složky naší mcdonaldizované společnosti“ (s. 94).

Zvláštní pozornost věnuje autor fenoménu, jež bychom mohli nazvat „absence číšníka“. Jedná se o to, že poměrně velkou část úkonů spojených s obsluhou si obstarává sám obsluhovaný. Kromě restauračních samoobsluh je stejná tendence patrná v supermarketech, u benzinových pump, na poštách i v bankách. Tento trend díky pokrokům počítačové techniky umožňuje zákazníkům měnit se střídavě na chvíli v číšníky, v bankovní úředníky, v obsluhu čerpadel či v amatérské pošťáky a telefonisty. To vše dělají rádi, zcela zdarma a nezištně ve prospěch příslušné firmy či instituce. Větší míra vlastní aktivity vykonávané v souvislosti s rostoucí sebeobslužností nezvyšuje ovšem nijak výrazněji svobodu jednání, neboť vše probíhá poloautomatizovaně podle pokynů zadavatele, jenž klienta touto zvláštní formou „obsluhuje“.

Ritzer považuje praktiky, které zcela rutinně provozuje McDonald's, za názornou ukázkou fungování „nerealistického průmyslu“. Má na mysli masovou výrobu iluzí, jež jsou vlivem všudypřítomné reklamy lehce zaměňovány za skutečnost. Podniky se znakem McDonalda se mění v zábavní parky s jídlem, kde se pomocí dovedně zvolených kulís, kostýmů, dekorací a několika stravovacích fint krmí klienti iluzemi o tom, že zde neobvykle levně dostávají neobvykle veliké porce a přitom se ještě báječně baví. Autor věcně hodnotí skutečnou zdravotní i cenovou úroveň nabízených výrobků a dospívá k závěru, že „rychloobslužné restaurace prodávají jenom nejběžnější jídla, dokáží však zabalit prostý hamburger do krásného balíčku a prodávají jej v prostředí s karnevalovou atmosférou“ (s. 120).

Na pozadí zdánlivých trivialit z prostředí rychlého stravování tematizuje autor řadu závažných a sociologicky vysoce relevantních skutečností. Jeho práci je tak možno číst jako silný protiargument jednoho ze základních tvrzení ekonomizujících obhájců současného způsobu „dělání prosperity“. Jedná se o polemiku s rozšířenou tezí, podle níž neomezený ekono-

mický růst je podstatným předpokladem rozvoje individuálního štěstí i blaha společnosti jako celku, jinak však zůstává víceméně společensky neutrální. Ritzer na řadě příkladů dokumentuje vysoký stupeň nakažlivosti příliš úzce a jednostranně ekonomicky chápané racionality. Současný způsob „dělání prosperity“ se neomezuje na sektor hospodářství, ale s vysokou agresivitou formuje vzorce jednání i v oblastech, v nichž efektivita, kalkulatelnost a rentabilita nejsou žádoucí a deformují lidské vztahy. Stále větší podíl stále intimnějšího jednání tak probíhá v kolejkách maximalizace konzumu a v rytmu konzumu.

Vyzkoušený mechanismus zvyšování efektivity nepůsobí zdaleka jen v samoobslužných stravovacích, ale heslo „natankovat a odjet“ se ujímá právě tak v oblasti vzdělávání, jako organizovaného průmyslu, zrovna tak při tvorbě novin, jako ve zdravotnictví. V nejrůznějších oblastech pak platí, že můžeme být obsluženi rychle, čistě a zdánlivě lacino, ovšem za předpokladu, že se naučíme přát si přesně to, co daná firma či instituce dokáže poskytnout (z hlediska svého profitu) co nejeefektivněji.

Ritzer se v této souvislosti vyjadřuje též k aktuální debatě o postmoderně. Domnívá se, že úvahy o nástupu postmoderní společnosti jsou poněkud přehnané. Proces mcdonaldizace vykazuje v mnoha ohledech typicky moderní rysy a je jen umocněním a technickým vylepšením železné racionality masového vyřizování záležitostí, tak jak je popsal ve svém konceptu moderní byrokracie Max Weber. Je zde tatáž uniformita, tatáž disciplína běžícího pásu, nízká kvalifikovanost a autonomie personálu, stejná masovost poptávky po standardizovaném výstupu. McDonaldivy provozovny také zde fungují jako výmluvný symbol. Počítají se zákazníkem jako s vysoce konformním člověkem, který dává přednost světu, jenž není příliš „zapevlen“ různými cestami, různými možnostmi a volbami.

V této souvislosti Ritzer hlouběji rozebírá reakce lidí na mcdonaldizaci. Pro některé představuje Weberova „železná klec racionality“ útulnou sametovou klíčku, do níž se rádi vracejí ze světa nepřehledného volbami. Mají jistotu, že ve všech koutech země narazí na tutéž povědomou chuť své masné pochoutky a na tutéž

hranou vstřícností uniformovaného personálu. „Pro tyto lidi, kteří tvoří stále větší část populace, mcdonaldizace nepředstavuje hrozbu, ale zemi vytouženou“ (s. 147). Druhý typ se naučil využívat některých kladů unifikovaného poskytování služeb a snaží se svůj návyk na poloautomatizovaný systém kompenzovat rozvojem vlastních aktivit v oblastech, kde je to dosud možné. Konečně třetí typ, k němuž se počítá i George Ritzer, sdílí Weberovy nejhlubší obavy z dehumanizujícího působení jinak vysoce výkonných mašinérií. Jako správný sociolog nevidí žádné řešení. Je to logické, neboť si dobře uvědomuje hluboké dilema naší doby: Každá snaha postavit alternativu tržně úspěšnému fenoménu buďto ekonomicky zkrachuje, anebo, chce-li být v konkurenci úspěšnější, musí umocnit právě ty rysy, s nimiž nesouhlasí a vůči nimž se bouří. Jedná se o jakousi tržní obdobu Michelsova železného zákona oligarchie platného pro netržní organizace. Sociální kritika proto u Ritzera nutně končí v trpké ironii, když doporučuje umísťovat na symboly mcdonaldizovaného systému alespoň varovné cedulky s nápisem:

Sociologové varují, že pravidelné používání mcdonaldizovaných systémů škodí vašemu fyzickému a psychickému zdraví a také celé společnosti.

Zbývá jen doufat, že za podobný počín nebude sociolog nařčen a obviněn ze zvlášť záluďného pokusu o sociální inženýrství.

*Psáno pro Sociologický časopis
a pro nikoliv poslední Generaci
Jan Keller*

Nakladatelství Academia uvedlo na domácí trh překlad knihy G. Ritzera *Mcdonaldizace společnosti*. Jak název napovídá, kniha se zabývá celospolečenskými důsledky růstu firmy McDonald's, která se pro některé lidi stala téměř synonymem moderní hospodářské dynamiky.

V úvodu knihy autor zavádí pojem mcdonaldizace, čímž rozumí „proces, při kterém principy rychloobslužných restaurací ovládají stále více sektorů americké společnosti i celého zbytku světa“ (s. 18). Mcdonaldizaci považuje Ritzer za ústřední proces moderního světa. Hlavními předchůdci systému použitého McDonald's byly podle autora byrokracie, vědec-

ký management, montážní linka a původní stánky s hamburgery, patřící bratrům McDonaaldovým. Mcdonaldizaci přiznává čtyři základní dimenze: efektivnost, vypočitatelnost, předpověditelnost a zvýšenou kontrolu nad pracovníky. Podle Ritzera jsou pozitivní stránky mcdonaldizace výrazně převáženy jejími zápory, a tak je mcdonaldizace přes svou zdánlivou racionalitu ve skutečnosti iracionální. Klíčovým poselstvím knihy je obava, že společnost nevyhnutelně směřuje do „železného klece mcdonaldizace“, z níž není východu ani úniku. V tomto smyslu autor aktualizuje známou weberovskou představu racionalizačního procesu a železného klece racionality.

Přinejmenším po formální stránce nešetří kniha prof. Ritzera překvapeními. Obrázek na obálce znázorňuje tank-hamburger, projíždějící po pražské dlažbě davy slepců s bílými holemi. Na pozadí je panorama Pražského hradu, lemované rudou září „jako nad Kladnem“. Tento barvotiskový obal poněkud kontrastuje se seriózním podtitulem knihy, hovořícím o „výzkumu měnící se povahy soudobého společenského života“. Problémem je, že pojetí analýzy v knize odpovídá spíše reprodukci na obalu než podtitulu knihy.

Ačkoliv je autor předsedou Americké sociologické asociace, jeho kniha představuje spíše provokativní publicistiku než zevrubnou vědeckou monografii. Tomuto hodnocení zřejmě mlčky přitakalo i nakladatelství Academia, které při překladu ochudilo knihu o heslový rejstřík. (Samotná jazyková úroveň překladu je obstojná. Pouze tu a tam se text „zablýskne“ formulacemi, ze kterých až příliš vyčnívá původní anglická podoba. Např. nečeské spojení „v termínech kvality“ (s. 155) je nejspíše doslovným přepisem anglického „in terms of quality“; stejně tak se v češtině nepíše Fíji, nýbrž Fidži (s. 32).) Autor sám úvodem říká, že jeho práce „není napsána jako suchá teoreticko-empirická studie a není zatížena požadavky vědeckých monografií“ (s. 14). To skutečně není. V důsledku odlehčeného pojetí výkladu však také není v celé knize dostatečně do hloubky studována a zdůvodněna klíčová hypotéza o nevyhnutelném směřování společnosti do „železného klece mcdonaldizace“. Autor se spokojuje jen s jednostranným líčením mcdonaldizace jako všeobecné hrozby ubíjející tvo-

řivý život. Vrší konkrétní příklady z historie a současnosti „mcdonaldizovaných“ firem a pouze ilustruje to, že rychloobslužný systém proniká do různých sfér lidské činnosti. Vzhledem k přehuštěnosti příkladů a k absenci věcného rejstříku se text stává velmi nepřehledným a je prakticky lhostejno, na které straně jej čtenář začne číst. Aby tok příkladů nebyl příliš jednotvárný, jsou do textu vloženy palcové mezititulky novinového typu („Nákupní centra zaplavují Ameriku“, „Někdy jsem se cítil jako robot“ apod.). Pokud se autor dotkne skutečně zásadního tématu, jako např. na s. 164-165, kde hovoří o hledání řorem koexistence mezi racionalizovaným a neracionalizovaným prostorem/časem, vyhýbá se dotazení svých argumentů („Nerad bych tuhle myšlenku příliš široce rozvíjel“, s. 165). Negativní průvodní jevy mcdonaldizace jsou v knize sledovány jednostranně a izolovaně od jiných trendů v současné společnosti a jejich průvodních jevů. Obdobným způsobem, jakým Ritzer dokumentuje negativní aspekty systémů rychlé obsluhy, by bylo možné vršit ilustrace fatálních důsledků neracionality pramenící např. z nedostatku oné autorem pohrdané „předpověditelnosti“. Jako protipříklad k autorově tezi o nevyhnutelnosti mcdonaldizace by také bylo možné se zmínit např. o současném odklonu od kdysi tak populárního rychloobslužného systému just-in-time, nebo rozebírat nové, rychle se rozvíjející směry postindustriálního managementu, které do značné míry popírají Ritzerem tolik zdůrazňovanou linii „vědecký management-Ford-McDonald“ s“.

Cílem této recenze však není ukazovat problematičnost některých Ritzerových příkladů a hledat k nim protipříklady. Mou základní pochybností zůstává, zda kniha dostala označení „výzkum“, uvedenému v podtitulu. Pochybují, že vršení dílčích příkladů představuje

vhodný způsob analýzy tak komplexního jevu, jakým celospolečenská penetrace systému rychlé obsluhy bezpochyby je. V některých pasážích navíc autor, ačkoliv tu i onde kritizuje rychloobslužné stravování pro jeho manipulaci se zákazníky, sám používá metody, které se od manipulace příliš neliší. Např. řada citátů je uvedena formulacemi typu „jak řekl jeden pozorovatel“ (s. 123), „jeden pracovník vypovídá“ (s. 133). Jinde autor sice uvádí jméno, ale nikoli odkaz, kdo se za jménem skrývá a kde citaci hledat (např. „Regina Schramlingová uvádí...“, s. 126).

Záměr napsat výzkumnou publikaci o principech rychloobslužného stravování a o jejich dopadech na ekonomiku i životní styl současné západní společnosti považují za chvályhodný. Tímto záměrem, naznačeným v podtitulu, se však Ritzerova kniha z valné části mívá. Její metody se navíc až příliš podobají ústupu od standardů vědecké argumentace. Poněkud mne proto překvapuje, že překlad této knihy u nás vydala právě Academia, nakladatelství Akademie věd ČR. Jedním vysvětlením je, že nakladatelství věří v dobrou prodejnost tohoto titulu a doufá, že jím bude „sponzorovat“ vydávání vědeckých publikací domácích autorů. V případě, že Ritzerova publikace nebyla vydávána s tímto cílem, však nechápu záměr nakladatelství a domnívám se, že by bylo vhodnější ponechat překladové popularizační publikace tohoto typu soukromým nakladatelstvím.

I přes všechny nastíněné výhrady je však recenzovaná kniha velmi čtivá a aktuální a může být vhodným podnětem k zamyšlení; přinejmenším pro ty, pro něž je mcdonaldovský systém stále modlou a bezvýhradným modelem úspěšnosti.

Martin Čihák

**Ernest Gellner: Bedingungen der Freiheit.
Die Zivilgesellschaft und ihre Gegner**
Stuttgart, Klett-Cotta 1995, 235 s.

Gellnerovo myšlení patří k zajímavým teoretickým podnětům rozvětvené emigrace pocházející z Čech a k Čechám se hlásící – podnětům, se kterými se humanitní vědy v Čechách zatím jen nedostatečně nebo vůbec nevypořádaly. (Dalším zapomenutým myslitelem je Vilém Flusser, kterého osud zahnal do São Paula.) Pokud jde o Gellnera, chtěl bych upozornit kromě nekrologu z pera J. Musila v tomto časopise na rozsáhlejší hodnocení Evy Hahnové-Hartmannové v mnichovské *Bohemii* 95/2.

Následující recenze se ovšem zamýšlí pouze nad posledním spisem z překvapivě rozmanitého díla cambridžského sociálního antropologa. Historikovi se u pojednání podobného typu po pravdě řečeno někdy vnucuje MacRaeův výrok „sociology is history with the hard work left out“: vskutku Gellnera podmínky a činitelé umožňující vznik občanské společnosti příliš nezajímají; jeho kniha se dokonce obejde bez historického subjektu měšťanstva, buržoazie či středních vrstev. Je to program zajímavý a možný, ale rozhodně potřebný zdůvodnění (kterého se však čtenář nedočká). Gellner také suverénně přechází historicko-civilizační teorie spoluemigranta Norberta Eliase, stejně jako četné studie k paradigmatu „sociálního zdisciplinování“ (G. Oestreich ad.). Vycházejíc z intimní znalosti islámské společnosti (které věnoval řadu prací), spočívající kromě víry na klientelských vztazích, ptá se kniha, proč je tento typ společnosti dodnes odolný vůči náporu občanské společnosti, zatímco „světská umma“ marxismu, přes svou spřízněnost s ruskou duší, ztroskotala. Příčiny hledá zejména v komunistické spjatosti politických, ekonomických a ideologických hierarchií, také v nedostatku ústupových možností ze sakralizované pracovní etiky a v neposlední řadě ve zpustnutí v podobě mediokrit jako hlasatelů spásy; islám naproti tomu praktikuje pružné soužití ritualizovaných „bratranckých pospolitostí“ s univerzalistickou vírou.

Gellner tak dochází k obrazu „civilní společnosti“ jen komparatisticky a definitivně: vymezením proti společnostem, které např. neznačí oddělení sfér politických a economic-

kých. Poněkud podrobněji se zabývá koncepcí skotského osvícence Adama Fergusona, nikoli však proto, aby objasnil vznik občanské společnosti, jako proto, aby upozornil na chyby jeho myšlení, např. nesprávný protiklad bohatství a občanské ctnosti. Podstatná je přítomnost teze, že absolutizovaná ctnost má na svobodu podobně zhoubné důsledky jako romantická rétorika celosti a odcizení.

Úvahy se k svému předmětu blíží v 29 nových a nových nábězích, vždy zajímavých a místy s překvapivými paralelami (protireformace/bolševici; Platón/Ibn Chaldún). Jeho otázky mají velkou myšlenkovou svěžest, např. názor, že řád svobody nespočívá tak na pevném přesvědčení, jako na svého druhu „double think“; rituály svobody jsou ironické, nikoli smrtelně vážné. Někdy jsou Gellnerovy pojmy značně nezvyklé („modulární“ lidé – ve smyslu schopnosti funkčního spojování, místo předem daných rolí a sakralizovaných statusových forem). Z jeho dřívějších děl analogicky známe – problematický – pojem nacionalismu, který je vztahován na moderní nutnost kulturní homogenity a nadregionální identity, v protikladu k uzavřeným, tradičním kulturním segmentům. Problematičnost v mých očích není obsahová, nýbrž jen terminologická: schopnost rozumět pravidlům moderní individualistické společnosti, zprostředkování profese a občanských povinností zpravidla není považováno za přívlástek nacionalismu. Gellner však svůj poněkud neobvyklý jazykový úzus v dalším modifikuje; zkoumá dialektiku liberalismu a nacionalismu i odlišná časová pásma v Evropě s každé jiným vztahem mezi kulturou a politikou střechou. Dobu meziválečnou dokonce vyostřeně charakterizuje jako věk triumfálního, leč sama sebe vyvracejícího nacionalismu. A podobně slyšíme pokud jde o dnešní východoevropské drama, určené soupeřením mezi vůdčími představami občanské společnosti a „kulturního totemového kůlu“.

Gellnerův text, vždy blízký mluvenému slovu a nejednou prokládaný duchaplnými formulacemi, stojí nejen svým titulem v tradici Karla Poppera. Jeho pozice je rozhodně hodnotící, se silným protimarxistickým základním tónem. Marxovo negativní značkování občanské společnosti mu je nejvyšším významnáním; naproti tomu často kritizovanou sociální

atomizaci a anomii chápe teprve jako důsledek komunistické „ummy“, totiž jejího ideokratického nároku na absolutní pravdu a ctnost. Z „kalvinismu dohánějících společností“ zůstává cosi na způsob zahnívající cibule ze samých deformací, zatímco se ztratilo jádro, vlastní poselství: deformace jsou samou podstatou. Civilní společnost není nikterak totožná s demokracií. Nedovídáme se, kterak se vývojově vytvořila – svým rozdílem mezi fakty a hodnotami, svým světským pojetím moci, svým ekonomickým a politickým pluralismem; její historická výjimečnost a také budoucí nezajiš-

těnost se ovšem v Gellnerově ideálně typické analýze rýsuje přesvědčivě. Souvisí s ekonomickým růstem a s nutností „kognitivní otevřenosti“, tedy neustrnutí. Nicméně musí přistupovat řada specifických hodnot – jak, zdá se, dokazují východoasijské společnosti, vysoce výkonné, ale bez některých charakteristických znaků občanské společnosti. Ekonomická nevykonnost, anděl smrti, není podle Gellnerovy skeptické prognózy asi nadále svobodě k dispozici.

Bedřich Loewenstein

VELKÝ SOCIOLOGICKÝ SLOVNÍK

Toto původní dílo, vzniklé ve spolupráci autorů ze Sociologického ústavu AV ČR a Univerzity Karlovy, se svým rozsahem i koncepcí blíží spíše encyklopedii než výkladovému terminologickému slovníku. Vychází ve dvou obsáhlých svazcích a pojednává o sociologii ze všech jejích podstatných hledisek: historického, teologického, metodologického, výzkumného, pojmoslovného a do jisté míry i institucionálního. Obsahuje 2350 samostatně a kompletně vysvětlených pojmů (s ekvivalenty v angličtině, francouzštině, němčině a italštině a většinou s doporučenou literaturou) a 1860 pojmů, které jsou opatřeny odkazem na výkladová hesla.

V biografické příloze čtenář nalezne jména téměř 2700 vědců a odborníků, a to nejen sociologů, jejichž teorie a pojetí se vyskytují ve výkladových textech hesel. České veřejnosti, nejen sociologické obci, ale všem zainteresovaným laikům, vzdělavcům a studentům humanitních oborů se tak dostává do ruky skutečně ojedinělé dílo.

Karolinum, nakladatelství Univerzity Karlovy 1997

205 x 270 mm – cca 1650 stran – náklad 2500 výtisků – celoplátěná vazba

Cena 1200 Kč.

Pavel Machonin sedmdesátníkem

Sedmdesáté narozeniny oslavil 6. června 1997 nestor české sociologie a jedna z jejích nejvýraznějších osobností Doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc. Jubileum jej zastihlo uprostřed tvůrčí práce v Sociologickém ústavu AV ČR, kde Machonin vede výzkum strategií a aktérů sociální transformace a modernizace v České republice a na Slovensku a předsedá vědecké radě ústavu. I když jeho nejznámějším dílem už asi zůstane slavná kniha *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*, kterou vydal v roce 1969 spolu se skupinou sociologů tehdy nastupující moderní mladé generace a za kterou zaplatil dvaceti lety pronásledování, zaslouží si nemenší uznání i jeho nedávná a současná výzkumná a literární činnost.

Po roce 1989 se Machonin vrací na akademickou dráhu, nejprve na Fakultě sociálních věd Karlovy univerzity a později v Sociologickém ústavu Akademie. Zpočátku jakoby obnovoval své výzkumné zájmy z 60. let – organizuje nový výzkum sociální struktury a účastní se na projektu, který se zabývá sociální stratifikací a mobilitou české společnosti po roce 1989. Postupně se však v jeho práci stále více uplatňuje vývojové hledisko a s tím zájem o makrosociální problematiku postkomunistické transformace, o modernizační procesy a o soudobou sociální historii. V roce 1996 rediguje Machonin spolu s Milanem Tučkem knihu *Česká společnost v transformaci* a je autorem jejích podstatných částí, s Jaroslavem Krejčím publikuje ve Velké Británii historicky orientovanou monografii *Czechoslovakia 1918-1992. A Laboratory for Social Change*, s Pavlínou Šťastnovou, Alešem Kroupou a Alicí Glasovou vydává aktuálně orientovanou studii *Strategie sociální transformace české společnosti a jejich úspěšnost v parlamentních volbách 1996*. V roce 1997 pak následuje teoreticky zaměřená studie *Sociální transformace a modernizace*, vycházející v dvojjazyčné – české a anglické podobě.

Sociologický ústav AV ČR uspořádal dne 5. června 1997 u příležitosti Machoninova jubilea kolokvium na téma „Výzkum ‚Československá společnost‘ po třiceti letech (k osudům prvního moderního výzkumu sociální struktury české společnosti a k inspiracím, které přinesl)“. V závěru tohoto setkání byla P. Machoninovi předána čestná oborová medaile Karla Engliše, kterou mu udělila Akademie věd ČR za zásluhy ve společenských vědách. Z přednesených příspěvků otiskujeme vzpomínku a zamyšlení Milana Petruska, jednoho z členů legendárního „machoninverku“ a historika české sociologie.

Michal Illner

S Pavlem Machoninem

(Malé zamyšlení a srdečné pozdravení k životnímu jubileu)

Jubileum, k němuž letos dospěl docent Karlovy univerzity Pavel Machonin, doktor sociologických věd (u nás vůbec první), oslavil loni také polský sociolog Zygmunt Bauman. Nevzpomínám tuto okolnost nahodile, neboť pro její uvedení mám dva závažné důvody:

Důvod první: K baumanovskému jubileu jsem od polských přátel obdržel šest knižních (!) publikací – všechny věnované Zigimu, jak je familiárně oslovován podle jedné rockové písně, souvislostem jeho díla a dramatům jeho života. Všechny polské sociologické a filozofické žurnály Baumanovo jubileum připomenuly, vyšlo mnoho rozhovorů atd. Bauman a Machonin nejsou ovšem tak zcela srovnatelní, a vůbec ne proto, že Bauman se protrápil od marxismu k velmi osobité verzi sociologického, filozofického a etického postmoderního myšlení, zatímco Machonin z téhož výchozího bodu dospěl k osobitě pojaté teorii sociální změny, sociální transformace (pochopené podstatně širěji, než je sociologický či ekonomický terminologický standard, spíše tedy ve smyslu knihy Stephena K. Sandersona *Social Transformation: A General Theory of Historical Development*, 1995, k jehož koncepci má ostatně objektivně velmi blízko – v poslední své knize na ni ale ještě neodkazuje, a Machonin je pečlivý a nejen v bibliografických odkazech absolutně korektní) a k obecné teorii sociální změny založené na důkladné analýze konkrétně historického (nejen sociologicky empirického) materiálu (tedy asi ve smyslu práce Piotra Sztompky *The Sociology of Social Change*, 1994).

Rozdílnost mezi Baumanem a Machoninem je dána především rozdílností sociálních časů – poslední čtvrtstoletí jejich životů bylo determinováno podstatně odlišnými sociálními okolnostmi a vlivy – Bauman žil v Izraeli a v Británii, Machonin v normalizovaném Československu. Podobnost mezi nimi je však v závažnosti jejich výpovědi o sociálním světě pozdní doby – oba sice mluví odlišnými jazyky, národními, mezinárodními i vědeckými, ale oba jsou zapálenými stoupenci sociologického myšlení neakademického, angažovaného v tom nejlepšího slova smyslu, myšlení ukotveného v dramatických časech premileniárních, myšlení sociálně nelhostejného někdy až k sebetrapičství.

V přístupu polské sociologické a filozofické obce k Baumanovi se však zračí řekněme velkorysost polské mentality – přijali zdánlivě ztraceného a nakonec šťastně navráceného syna, pýší se jím a ani jim už nevádí původ, pro nějž jej kdysi ouřadové z Polska vyhnali. V přístupu části české sociologické obce k Pavlu Machoninovi jeví se malost české mentality, která si z bible pamatuje jenom to, že nikdo není prorokem ve své otcině. Ani Karlově univerzitě ke cti neposloužilo, když v dobách sice bezprostředně popřevratových, a tedy emocionálně vypjatých, neudělila Machoninovi řádnou profesuru – z pohnutek česky malicherných. Velkorysost, s níž Machonin přijal i tuto nezdvořilost (dnes by k ní opravdu dojít již nemohlo, ale některé činy jsou nenapravitelné, a tím více politováníhodné), vypovídá o Machoninově osobnostním formátu – dovolíte-li toto klišé. Machonin je podle mého hlubokého přesvědčení a zdá se mi, že téměř mimo jakoukoliv pochybnost, největším českým sociologem druhé poloviny našeho století: toto tvrzení se dá „empiricky doložit“ dílem, které za Machoninem stojí. Na jistě legitimní otázku, zda je v české sociologické obci osobnost skutečně s Machoninem srovnatelná, lze odpovídat jen s rozpaky a trochu neurčitě – česká sociologie jich opravdu mnoho nemá, jednu, dvě – ostatně, jak bychom je neznali...

A právě tato sociologická obec (a teď srovnávám s Polskem a s Baumanem) se zmůže nanejvýš na setkání přátel oslavencových a na žabomyší a neuctívou vojnu s jistě vysoce diskusním, dokonce snad sporným, nicméně vysoce promyšleným Machoninovým pojetím transformace a modernizace. Vytýká se mu absurdně, že používá „starobylého“ pojmu, který je prý „pasé“ – a činí se tak prostě proto, že se málo čte: renesance neomodernistických teorií (dnes dokonce a zejména právě ve vazbě na analýzu postkomunistických zemí) je prokazatelná a Machonin tak svým aktuálním usilováním

patří k mainstreamu této části světové sociologie, nikoliv na její okraj. Giddens říká, že téma modernizace je na konci našeho století znovu stejně tak dominantním tématem, jako bylo na konci století minulého – v jiných podmínkách a jinak, ale přece jen...

Důvod druhý: Když jsem s Baumanem asi před půl rokem mluvil, spontánně vzpomenu hrazanskou konferenci, iniciovanou a organizovanou Machoninem. Konala se v teplém červnu roku 1964 v časech počínajícího znovuzrození institucionalizované československé sociologie. Bauman se konferenci zúčastnil – byla to ostatně první naše sociologická konference s mezinárodní účastí, byť tehdy stále ještě s účastí jenom „lidodemo“ (ale koho dokázal Machonin přesně vytipovat – Baumana, Hirszowiczovou, Hegedúse, Jadova... všechno budoucí špičky vpravdě progresivní odborně i občansky). A Bauman, jemuž tehdy bylo osmatřicet a podařilo se mu sjezdit téměř celý sociologický svět, po letech přiznal, že hrazanská konference pro něho byla – cituji doslova – opravdovým kulturním šokem. Na přirozenou otázku po příčině odpověděl – uvědomil jsem si, že v Československu vzniká sociologie, která má šanci být sociologií evropskou a která bude zdatně konkurovat sociologii polské, protože nastupující generace je myšlenkově otevřená, nápaditá a velice inteligentně a nenásilně vedená. Baumanova prognóza se ze známých důvodů nesplnila. Ale jeho zjištění, že se formuje ofenzivní mladá generace sociologů, bylo přesné – snad jenom s tím, že ono mládí rozkvetlo během Pražského jara a odešlo v tupém konsolidačním podzimu. Právě tuto mladou generaci, k níž jsem patřil, doslova vydupal ze země Pavel Machonin – otec moudrý, laskavý a přísný. Kdo nezná jeho pověstné papírky s těsnopisnými záznamy, neví nic o počátcích moderního managementu.

Z té konference ostatně vznikla knížka, která nese název dnes snad poněkud kuriózně znějící – *Sociální struktura socialistické společnosti* s vysvětlujícím podtitulem – *Sociologické problémy soudobé československé společnosti* (1967). Je poplatná době, jak skoro všechno, co sociolog činí, ale není k době servilní, je věcná, analytická, místy naivní, některé texty dodnes stojí za čtení – jsou totiž více než jen dobovým dokumentem.

Vrátil jsem se v souvislosti s Machoninovým jubileem samozřejmě ke knize, jež je Machoninovým dílem mezním, k *Československé společnosti* – ostatně vracím se k ní z různých důvodů opakovaně. Otázka, jež mě stále častěji napadá, zní takto: Je ta kniha něčím aktuální ještě dnes? Jestliže ano, čím? Je ta kniha srozumitelná mimo dobový kontext neboli – má nějakou nadčasovou platnost?

Na tyto otázky se nedá odpovědět v desetiminutovém expoé. Snad lze naznačit alespoň východiska takových odpovědí. Etnometodologové mluví o tzv. indexikalitě, aby zdůraznili, že žádná, doslova žádná výpověď není srozumitelná mimo konkrétní kontext – jazykový, interpersonální a časoprostorový. Postmodernisté dokazují, že to platí i pro výroky nás – vědců či skromněji – pro výroky formulované ve vědě. Dlouho a zdatně jsme o tom pochybovali a Machonin nepochybně pochybuje dodnes. Asi má pravdu.

V druhé polovině šedesátých let se československá sociologie reinstitucionalizovala – sice v podobě sociologie marxistické, ale s aktivní účastí osobností jako byl Josef Ludvík Fischer. Ostatně mezi nás jej přivedl právě Machonin (a chtělo to kus občanské odvahy), který pochopil význam Fischerovy *Krize demokracie* dřív než my všichni nadějně mladí, ač dva (Josef Alan a já) jsme byli z posledních Fischerových žáků. Znovu ji vydat se Machoninovi už na konci 60. let nepodařilo. Tedy – to marxistické na reinstitucionalizované sociologii nebyla pouhá nálepka, to nebyla povinná úlitba bohům – tou se stala v transpozici do podoby marxisticko-leninské sociologie v letech sedmdesátých a

osmdesátých. V té době o marxismus v sociologii totiž reálně šlo – ačkoliv někteří se od něj, byť samozřejmě neveřejně, od počátku distancovali a někteří mu byli reálně, faktickou výzkumnou činností prostě vzdáleni – ale mnoho jich nebylo. Šlo o to, jak jej interpretovat, jak s ním naložit v podmínkách, kdy byl neakceptovatelnou státní ideologií a jako takový dokonce bezprecedentně posvěcen ústavou. Kniha kolektivu vedeného Pavlem Machoninem z roku 1969 je dokladem toho, jak heroický zápas jsme v té věci svedli (v jiné optice se tato heroičnost může snad právem jevit jako boj s větrnými mlýny, který si jiní – pokud vůbec jim toho bylo třeba – odbyli dávno). A nešlo jenom o nás mladé. My jsme poměrně snadno vstřebali soudobou teoretickou sociologii v jejích tehdejších třech dominantách – parsonsovsko-mertonovském strukturním funkcionalismu, dahrendorfovsko-coserovském konfliktualismu a lundbergovsko-lazarsfeldovském neopozitivismu a poměrně snadno jsme se naučili standardní metodologii, ačkoliv jsme byli všichni bez výjimky sociologickými samouky. Machonin, který po jistou dobu choval k našemu čtenářskému apetitu jistou rezervovanou nedůvěru, byl nakonec kolektivně donucen vzít si deset dnů dovolené. Za těch deset dnů přečetl všechno relevantní a přednesl nám brilantní přednášku o tom, jak je sociologie paradigmaticky strukturovaná (to slovo ještě nebylo v módě, protože Kuhnovu knihu tady neznal nikdo) a jaké místo v ní má modernizovaný marxismus. Náš úžas byl neskonalejší. Pro Pavla Machonina – dnes o tom asi už nic neví – to byly rozhodující dny v jeho sociologické kariéře. Vystoupil definitivně z pouzdra a otevřel se světu. A zůstal přitom sám sebou, což mu mnozí mají dodnes za zlé.

Připomeňme, že jsme museli proboujet tak prostou věc, jako je termín sociální stratifikace, že spor o třídy a vrstvy nebyl akademickým definičním sporem, ale bojem na život a na smrt s aparátíky a aparátem zkorumpovanými profesionálními marxisty. To pozitivní, co z marxismu v knize zůstalo, je zhruba totéž, co je z marxismu obecně (tedy nejen v neomarxismu) akceptováno i dnes, totiž spojení sociologického a historického pohledu, akcent na metodologii, která stojí na konceptu konkrétního a jeho ideální reprodukce, přijetí sociálního konfliktu jako nedevariantní formy sociálního vztahu, pojetí sociální změny a dynamiky jako komplexního procesu, který se neodehrává jenom v ekonomice, ale především v ní, atd. Leccos se dnes ovšem pojmenovává jinak, třebaš centrální ideji dialektiky se říká ambivalence.

To, o čem mluvím, je první podstatný kontext Machoninovy klasické knihy a výzkumu, totiž kontext teoreticko-jazykový, který implicitně obsahuje rozměr ideologicko-politický. Druhým kontextem jsou lidé, přesněji – sociální vztahy ve vědecké komunitě a mimo ni. Machoninův tým měl v sociálněvědní komunitě dva velké konkurenty, Richtův tým pro zkoumání vědeckotechnické revoluce a Mlynářův tým politologický, jehož přesný název dnes už zná jenom Luboš Brokl. Richtův tým byl v době, kdy jsme s Pavlem Machoninem začínali, již světově slavný – *Civilizace na rozcestí* (1966) je skutečně nejcitovanější českou sociálněvědní publikací. Konce Richtova týmu byly však tristní: Bohouš Jungmann, náš zesnulý a snad nejtalentovanější spolupracovník, to kdysi vyjádřil svou štiplavou metaforou – uplázili se k smrti pod nohama mocných. Dodám, že psali pitomosti o rozvoji socialistické vědy a tvářili se jako objevitelé nových světů, ta základní kniha po nich ale zůstala. Po Mlynářově týmu zůstali jenom pohrobci, pár článků, něco idejí – tak končí vědecké usilování, jež nejsou uzavřena knihou, nebo k ní dokonce ani nesměřují. Všechny tři týmy střežilo bdělé oko Velkého bratra – ale Pavel Machonin byl nejen skvělý manažer, teoretik a výzkumník, ale taky skvělý vyjednávač. Jedinou věc

po mém soudu vyjednal nedobře, jistě veden těmi nejlepšími úmysly. V době, kdy jsme již byli rozehnáni a měli jsme smlouvy na anglická a italská a já nevím jaká vydání *Československé společnosti*, Pavel to „stopnul“. Ač s odstupem času jeho motivům dobře rozumím, víme dnes, že je to nenapravitelná chyba, protože výtahy, resumé a recenze nenahradí autentický text. Tak se stalo, že Machoninův výzkum nevstoupil mezi výzkumy světové a nezařadil se po bok všech těch *Middletownů* a *Middletownů in Transition*. Avšak podoben manželům Lyndovým se Pavel ke svému velkému tématu vrátil, aby nás upozornil na třetí kontext knihy a výzkumu, totiž na sociální a historický čas. Pavel Machonin je osobnost, která je situována do času velkých proměn, osobnost, která tyto proměny vnímá, teoreticky reflektuje a účastní se na nich. Je v tomto smyslu prototypem reflexivního sociologa, ač by se sám tak asi nikdy neoznačil, protože nikdy neměl rád módní školy a směry a zůstal v některých věcech roztomile staromilecký. Ostatně jako většina z nás. Lišíme se jenom v míře a obsahu.

Machonin prošel dlouhou cestou od utopického vizionářství *Cest k beztřídní společnosti (Třídní vztahy v období výstavby socialismu a komunismu, 1961)* k formulaci odvažných, ale podložených „podmíněných prognóz s více alternativami a variantami“ vývoje společnosti, která rozhodně sen o beztřídnosti zdaleka nenaplníuje (*Sociální transformace a modernizace: K výstavbě teorie společenských změn v evropských postkomunistických zemích, 1997*). Bylo to cesta dlouhá, složitá a někdy více než bolestná. Byla to cesta krásná a záviděníhodná a pro leckoho by mohla být velice poučná. Nejen odborně, ale také – ostýchám se to v době rozkolísaných hodnot vůbec jen říci – mravně.

Kdysi mě jistý marxisticko-leninský historik sociologie pravil, že i já mám místo v dějinách československé sociologie, protože mě marginálně zmínil pod čarou ve své knize jako člena tzv. Machoninova týmu. Ten dobrý sociální inženýr netušil, že dějiny sociologie jsou alespoň zčásti hayekovským spontánním řádem a netvoří se arbitráním rozhodnutím mocných. Co však především netušil, bylo to, že mou roli, dovolíte-li mi tuto neskromnost, v dějinách sociologie československé a české postihnul přesně: byl jsem členem Machoninova týmu a Pavel Machonin byl a zůstal mým nejvýznamnějším učitelem a – dnes už to s jistotou vím – nedostižným osobnostním vzorem.

Miloslav Petrusek

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ

nabízí

Pavel Machonin, Milan Tuček a kol.: Česká společnost v transformaci (K proměnám sociální struktury)

Sociologická studie opírající se o výzkumy sociální stratifikace a mobility, jakož i o výzkumy postojů a chování obyvatelstva, postihuje historickou dynamiku a živé problémy soudobé české společnosti.

V České republice vzniká nová sociální diferenciaci. Bude v ní převládat rozrůznění podle vlastnictví a majetku, nebo podle kvalifikace a výkonu? Jak se sociálním postavením liší muži a ženy, jednotlivé generace, typy regionů a sídel, odvětví a skupiny povolání? Které sociální skupiny jsou či budou úspěšné a které ne? Dochází u nás k sociální a politické či ideové polarizaci? Je názorový posun doprava trvalý? Jaké je sociální postavení a jaké jsou postoje obyvatelstva České republiky ve srovnání se Slovenskem a jinými postkomunistickými zeměmi? 364 stran, 196 Kč

Miroslav Novák: Systémy politických stran (Úvod do jejich srovnávacího studia)

Kniha přispívá k pochopení politických režimů a jejich reálného fungování, a zaplňuje tak mezeru v naší odborné literatuře. Autor se zabývá nejen otázkou, co jsou politické strany a jak vznikly, ale především analýzou systémů stran. Při ní se drží tradičního dělení na monopartismus, bipartismus a multipartismus. Zabývá se též politickými koalicemi, poměrnou velikostí stran a jejich vztahy k vládě a k opozici. 275 stran, 235 Kč

Dále připravujeme k vydání:

J. L. Talmon: O původu totalitní demokracie (Politická teorie a praxe za Francouzské revoluce a po ní)

Dnes již klasické politologické dílo z roku 1952. Talmon ve své knize hovoří o dvou typech demokracie, liberálním a totalitním, a o tom, jak každý z nich zaujímá naprosto odlišné stanovisko k politice. Počátky totalitní demokracie nachází v 18. století, kdy byli lidé zaujati myšlenkou, že podmínky, v nichž oni a jejich předkové žili, nejsou přirozené a bylo by zapotřebí je nahradit pečlivě plánovanými a jednotnými pravidly, která by byla přirozená a rozumná. Původní impuls politického mesiášství nebyl ekonomický, ale etický a politický. Většina myslitelů 18. století se zdráhala uplatňovat princip totální obnovy na sféru ekonomiky a majetku. Než však dospělo 18. století ke svému konci, přeměnila, podle Talmona, vnitřní logika politického mesiášství - stimulovaná Francouzskou revolucí - toto světské náboženství z převážně etické na sociální a ekonomickou doktrínu. Postulát spasení měl revolucí zradikalizovaným masám přinést zvěst především o sociální revoluci. Vše skončilo vytvořením ekonomického komunismu a syntézou svrchovanosti lidu a diktatury jediné strany.

Předběžný termín vydání: září 1997, 275 Kč

Martin Potůček: Nejen trh (Role trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti)

Publikace analyzuje roli trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti. Vymezuje přednosti s selhání těchto regulátorů a pole jejich možného uplatnění. Předběžný termín vydání: červen 1997.

O klasicích sociologie v Sankt-Peterburgu

V tradičním centru ruské učenosti, Sankt-Peterburgu, působí od listopadu 1994 nestátní Evropská univerzita s fakultami historie, politických věd a sociologie, ekonomie a etnologie, zřízená samosprávnými a vědeckými institucemi „severního hlavního města“. Univerzita je financována převážně ze zahraničních zdrojů. Její vytvoření podpořil Mezinárodní fond Kulturní iniciativa, i u nás známý evropský program TEMPUS a Mezinárodní asociace INTAS. Základní prostředky na realizaci vzdělávacích programů poskytují fondy Mac Arthurů, Fordův a Sorosův (Otevřená společnost).

Fakulta politických věd a sociologie v souladu s obecným posláním univerzity, jímž je příprava vědeckých a pedagogických kádrů, uskutečňuje tříleté či delší doktorandské studium. Jeho první fází je povinné roční magisterské studium, co do udělování titulů garantované Helsinskou univerzitou, do něhož jsou přijímáni absolventi bakalářského studia jiných univerzit. Ve školním roce 1996/1997 bylo v magisterském studiu vypsáno ve čtyřech divizích (tématických kombinacích) 20 kursů s velmi zajímavou obsahovou strukturou, zahrnující tematiku ruského státu a politiky ve 20. století, sovětské civilizace, srovnávacího studia politik, politické teorie, politických stran a volebních politik, politiky a moci v soudobém Rusku, politické sociologie, soudobé sociální teorie, francouzské sociologie, sociální stratifikace, feministických studií a zkoumání „genderu“, sociologie poznání, sociologie každodenního života a sociálních praktik, sociologie náboženství a výzkumných metod sociálních věd.

Zmíněná fakulta (ve spolupráci s Institutem Otevřená společnost v Moskvě – programem Východ-Východ) zorganizovala ve dnech 1. až 3. května 1997 vědeckou konferenci na téma „Používání a zneužívání sociologických klasiků v soudobé sociologii“. Na konferenci bylo předneseno 15 poměrně obsáhlých příspěvků sociologů, politických vědců a historiků z Peterburgu a Moskvy, Ukrajiny, Maďarska, Polska a České republiky, až na výjimky příslušníků mladší a střední generace. V hojném počtu a s napjatou pozorností průběh konferen-

ce sledovali posluchači a posluchačky pořádající instituce.

Kdyby se konference zúčastnil některý sociolog trpící předsudky vůči úrovni ruské sociologie, nestačil by žasnout. I pro nás, kteří jsme sice takovým předsudkům nepodlehli, dobře však poznali obludnou mašinérii, která nutila sovětské sociology k pověstné stereotypii myšlení, byl průběh konference přinejmenším překvapující. Rychlost, s níž se historikové a teoretikové sociologie zastoupení na konferenci stačili emancipovat od někdejší převládající šedivosti oficiální sovětské sociologie, je závatná. Široký rozhled, crudice, pozoruhodný výběr témat, samostatnost myšlení, otevřená a zasvěcená diskuse byly charakteristickými rysy tohoto akademického sympozia.

Děkan pořádající fakulty *V. Volkov* otevřel problematiku prezentací dvou možných přístupů ke klasikům sociologie: a) historicko-empirického či postmoderního skepticismu, opírajícího se o Kuhnovu představu relativně časté změny paradigmat a b) ocenění jejich úlohy jako těch, kdo svým dílem konstituují disciplínu, formulují její společný jazyk a poskytují výchovný příklad řešení sociologických problémů.

Krátce nato *D. Aleksandrov* podrobil kritice Kuhnův přístup, jenž byl prý uplatněn pouze v několika málo vědách (geologii, biologii, sociologii a psychologii) a populárním se stal zejména jako podnět k přemýšlení pro sociologii poznání. Nepotvrdil se však v dalším vývoji vědy a stal se nejčastěji nástrojem těch, kdo se cítí vývojem poznání ohroženi. *R. Špakovová* ze státní petrohradské univerzity přednesla spíše tradiční, ovšem pečlivě vyvážený historicko-sociologický pohled na úlohu klasiků v sociologickém poznání.

Dva následující, klíčové referáty moskevských sociologů vycházely v zásadě z pozitivního ocenění významu klasiků a hlásily se tedy spíše k představě kontinuity sociologického poznání. Tim, na které postavy se orientovaly a jaké charakteristiky pro ně volily, současně nepřimo, a místy i explicitě, podrobily jisté kritice postavy jiné, jimž se v minulosti mnohdy připisoval klíčový význam, např. Comta, Marxe, Parsonse. *A. Filippov* v referátu „Georg Simmel – klasik vzbuzující pochybnosti“ svého hrdinu vylíčil velmi sympaticky jako toho ze

zakladatelské generace sociologů, kteří kromě kulturní, sociální a časové dimenze lidské existence vzali v úvahu i dimenzi smyslově prostorovou. Právě toto netradiční rozšíření předmětu sociologie spolu se značným důrazem na filozofické aspekty sociální a nedostatek logického dogmatismu mu zabránily – údajně za vydatného přispění Parsonsova – se v relevantní literatuře stát jedním ze dvou badatelů, kteří odlišili sociologii jako vědu od věd ostatních tím, že vysvětlovali sociální jevy výlučně jinými jevy sociální povahy, a to v empiricky jasně vymezených hranicích. Těmito dvěma mysliteli byli podle Filippova bezpochyby pouze Max Weber a Émile Durkheim, druhý z nich mimo jiné i pro obdobně jasné vymezení pravidel sociologické metody. V diskusi moskevský sociolog doporučoval v empirickém zkoumání společnosti využívat vše, co analýze současnosti napomáhá z dědictví jak klasiků, tak všech ostatních teorií. V. Radajev se ve vystoupení, jež patřilo k vrcholům konference, věnoval vysvětlení zásadních i dobových okolností, jež učinily jedním z nesporných klasiků Maxe Webera. Status klasika podle přednášejícího přináležel v současné době tomu, kdo a) byl kritický k marxismu, avšak nevzdálil se příliš od problematiky, již se tato škola zabývala; b) zabývá se dostatečně širokým polem otázek, přičemž jeho systém je otevřený, a to včetně existence řady vnitřních rozporů a ambivalenci – právě tím je inspirativní i pro nově vznikající situace; c) své dílo neuzavřel a umožnil snahu o další rozvíjení pojmů (příkladem může být Weberův přínos pro teorii stratifikace); d) užívá relativně esoterického, ne vždy zcela jasného jazyka a umožňuje tím různé výklady a aplikace; e) vstupuje do mimoakademické problematiky a umožňuje tím jistou, byť ne přílišnou ideologizaci sociologie ve formě prostých závěrů. Problémy v tomto směru přináší Weberova ‚Wertfreiheit‘ i jeho nedostatečný sklon k jednoznačným předpisům pro sociologickou práci. Jeho dílo není vhodným základem pro nacionalismus, který zatím spíše čeká na ‚nového Marxe‘. Ve stejném duchu, podle týchž principů postupoval i O. Charchordin z pořádající instituce, který, pro některé z přítomných překvapivě, logicky a přesvědčivě osvětlil zakladatelský význam díla anglického státovědce T. Hobbese pro sociální vědu i jeho aplikace na

soudobou politickou praxí v Rusku. Obdobně si počínal i ukrajinský badatel A. Pogorelyj, který se věnoval srovnání Weberova pojetí racionality s pojetím postupně objevovaného teoretika civilizace N. Eliase. (Dílem tohoto pozoruhodného myslitele – jednoho z řady těch, kdo po svém obnovují zájem sociologie o sféru civilizace a kultury – se u nás zabývá J. Šubrt ve spise „Civilizační teorie Norberta Eliase“ [Karolinum 1996].)

Po přednesení tohoto základního bloku referátů se v průběhu konference začaly prosazovat relativizující příspěvky, uvádějící do hry představitele alternativních sociologií, a tím i možností vzniku přece jen odlišných paradigmat. T. Desseffy z Budapešti rozebral jistě významnou roli A. Schütze při vytváření alternativy k Parsonsovu pojetí kultury a racionality s důrazem na každodenní lidskou zkušenost. E. Zdravomyslovová a A. Temkinová z Petrohradu předložily mimořádně bohatou obsahovou, zejména pak epistemologickou charakteristiku feministické sociologie jako jednoho z proudů sociologie alternativní, explicitě kritizující klasiky, zvláště soustavu Durkheimovu. Vzhledem k slabé informovanosti naší odborné veřejnosti o této problematice bych doporučil požádat obě autorky o napsání článku o této otázce pro náš časopis. Erudovaný a velmi dobře informovaný petrohradský sociolog N. Kuposov přednesl obsažný příspěvek o setkání francouzských sociologů a historiků, inspirovaném dílem É. Durkheima, jež vedle opakované výzvy ke spolupráci obou disciplín a věd o společnosti vůbec vedlo ke konstatování vleklé krize sociálních věd a naznačilo obrat k novému, konstruktivistickému paradigmatu. Aktuálním předmětem zájmu se stala možnost dvojího: objektivně strukturálního a subjektivního výkladu společnosti a z toho plynoucí balancování mezi monismem a dualismem.

Český zástupce P. Machonin po dohodě s pořadatelem přednesl příspěvek na téma vlivu ‚velkých teorií‘ na výzkum a výstavbu teorie postkomunistické transformace. Vyšel z existence postmodernisticko-liberální kritiky racionalismu a klasických teorií a teze o ‚konci historie‘ a uznal jejich relativní oprávněnost ve vztahu ke zhroucení komunismu. (Na připomínku Kuposova reagoval v diskusi tezí, že tento proces souvisel s hlubší soudobou kultur-

ně civilizační krizí, jejíž počátky pádu komunismu předcházely.) Odmítl však paušalizaci této kritiky stejně jako vynětí liberální teorie jakožto jediné z jejího předmětu a upozornil, že ve vztahu k postkomunistické transformaci dále působí jak princip historismu, tak sofistickovanější racionální analýza, čerpající z podnětů všech významnějších „velkých“ i ostatních sociologických teorií (včetně sociologií alternativních a orientálních), podrobující je normální vědecké verifikaci a falzifikaci. Petrohradský doktorand *A. Dmitriev* upozornil na relativnost aplikace politických kategorií „pravcové a levicové orientace“ při využívání klasických děl pro analýzu současnosti. Mladý polský sociolog *A. Mielczarek* uvedl příklad využití Tocquevillovy teorie revolucí v empirickém výzkumu vzniku a osudů nových politických elit v polských komunitách.

G. Batygin z Moskvy podal zasvěcený, kritický, avšak zdrženlivý obraz vývoje sovětské sociologie v šedesátých až osmdesátých letech. Machonin v diskusi nabídl další doplňující kritéria pro odlišení životných a retardčních prvků v tomto vývoji: znalost světové sociologie, vztah k empirickému výzkumu, schopnost v té či oné míře se distancovat od Stalinova ideologického schématu neantagonistických tříd a na něj navazující teorie sociální homogenizace a účast či neúčast v ideologické kritice tzv. revizionismu v zemích sovětského bloku a doporučil hlubší mezinárodní diskusi na toto téma.

Známý maďarský sociolog *Pál Támás* spatřuje funkci vědeckého kánonu, příznačného pro klasika, ve vytváření společného jazyka jako nástroje vnitřní komunikace, v jisté sdělnosti, umožňující komunikaci navenek a v podání důkazu solidnosti profese v dané disciplíně. Upozornil na to, že základním momentem současných posunů je akcent spíše na sociální změnu než na sociální řád, jakož i na složitost soudobého systému sociálních nerovností.

Na závěr nepochybně přínosné konference uspořádali její organizátoři mezi účastníky anketu o tom, které postavy světové sociologie považují za klasiky své disciplíny. Kromě marginální tendence upozornit na úlohu i méně známých nebo uznávaných sociologů, včetně představitelů alternativní sociologie, se projevila tendence základní: hned za téměř všeobecně uznávaným přínosem M. Webera se s velkým náskokem před všemi dalšími objevila se vzájemnou diferencí pouhého jednoho hlasu jména Durkheima a Karla Marxe. Zdá se, že navzdory všem ořesům historie společnosti i vědy a navzdory relevantní kritice se i ve východoevropské vědecké pospolitosti stále udržuje (rovněž na Západě stále rozšířená) víra ve význam trojice otců zakladatelů sociologie.

Pouhé srovnání průběhu zajímavé petrohradské konference s děním v naší sociologii může jistě přinést určité podněty k zamyšlení nad naší prací.

Pavel Machonin

Role nadnárodních procesů v transformaci středoevropských a východoevropských společností

Transnacionálními faktory ovlivňujícími postkomunistickou transformaci v zemích střední a východní Evropy se zabýval mezinárodní workshop, který ve dnech 14.-16. února 1997 uspořádal v Praze Sociologický ústav AV ČR z pověření Evropské nadace pro vědu (European Science Foundation). Plejádu „transitologických“ témat, která se v Praze na různých konferencích v posledních letech projednávala, obohatil tento workshop o takové otázky, jako je 1. vztah transformace a globalizačních pro-

cesů, 2. role nadnárodních sociálních a institucionálních sítí (networks) v transformaci, 3. vliv prostorové mobility, 4. vzájemné postoje obyvatel středoevropských a východoevropských zemí a jejich postoje k nadnárodní ekonomické, politické a vojenské integraci. Účastnilo se 25 sociologů, sociálních geografů a politických vědců z deseti evropských zemí, z toho čtyři z České republiky, a jeden účastník z USA.

Vskutku nabitý program workshopu zahrnul 17 referátů. Ke vztahu globalizace a evropské demokracie hovořil *Roland Axtmann* z univerzity v Aberdeenu, ke dvojí tváři globalizace *Zdravko Mlinar* z lublaňské univerzity. *Jiří Musil* ze Středoevropské univerzity demonstro-

val na síti Sorosových nadací a institucí rozesetých ve střední a východní Evropě faktické fungování a význam jednoho z nejvýznamnějších nevládních networků působících v těchto regionech. *Ettore Gelpi* z Paříže, dlouholetý spolupracovník UNESCO, komentoval v kritickém duchu způsob fungování západoevropské pomoci při transformaci vzdělávacích soustav středo a východoevropských zemí a vyslovil přesvědčení, že tento vztah nemůže být pouze jednosměrný a že západoevropské vzdělávací instituce by v rámci této spolupráce mohly samy leccos od svých partnerů na východě převzít. V kritickém duchu se nesl i příspěvek *Bély Greskovitse* ze Středoevropské univerzity v Budapešti o vztazích mezi zahraničními konzultanty a lokálními reformátory v zemích střední a východní Evropy.

Zbývající čtyři referáty k problematice nadnárodních sítí se týkaly vlivu emigrantských pospolitostí na vývoj v regionu a otázek přeshraniční spolupráce. *Frant Carter* z London School of Economics se zabýval polskou diasporou, *George Prevelakis* z Paříže diasporou řeckou. V obou případech referující konstatovali významnou úlohu emigrací: polská diaspora je důležitým podpůrným aktérem domácího vývoje, řecká diaspora, vynikající obchodní zdatností, je dynamizujícím činitelem při zavádění tržního hospodářství ve východní Evropě. *Václav Houžvička* ze Sociologického ústavu AV ČR, pracoviště v Ústí n. L., pak shrnul zkušenosti „euroregionů“ na česko-německé hranici a *Kazimiera Wódz* ze Slezské univerzity v Katovicích v referátu, který připravila společně se svým manželem *Jackem Wódzem*, pohovořila o etnických problémech v polském Slezsku.

Tematický blok věnovaný migracím patřil k nejvíce obsazeným a byl téměř výhradně doménou geografů. *Heinz Fassmann* z Technické univerzity v Mnichově analyzoval emigrační potenciál střední Evropy a konstatoval, že původní obavy z lavinovitě migrace východ-západ se neuskutečnily a pravděpodobně již neuskuteční. O struktuře zahraničních migrací v Evro-

pě za poslední léta hovořila *Mirjana Morokvasic-Mueler* z Pařížské univerzity, koncepční a datově bohatě dokumentovaný příspěvek o migracích pracovních sil ve střední Evropě přednesl *Dušan Drbohlav* z Karlovy Univerzity. *Peter Jordan* z Rakouského ústavu pro východní a jihovýchodní Evropu se sídlem ve Vídni přednesl živě diskutovaný referát o změnách toků turistů ve střední Evropě po roce 1989. *Jeroen Doomernik* z univerzity v Amsterdamu se zabýval „únikem mozků“ z území bývalého Sovětského svazu. Velmi zajímavou součástí této jinak převážně geografické části programu bylo vystoupení *Claire Wallaceové* z vídeňského Ústavu pro pokročilá studia (Institut für Höhere Studien) o přeshraničním obchodování a migracích pracovních sil ve střední Evropě. Nápaditě dokumentovaná, sociálně antropologicky pojatá studie byla zaměřena hlavně na pohyb přes ukrajinskou hranici.

Poslední tři vystoupení byla věnována čtvrtému tematickému bloku – postojům obyvatel regionu k sobě navzájem a k integračním tendencím. *Louk Hagendoorn* z univerzity v Utrechtu prezentoval výsledky empiricky podloženého rozboru etnických a národních stereotypů ve východní a střední Evropě, *Christian Haerpfer* z vídeňské Společnosti Paula Lazarsfelda pro empirický sociálních výzkum se zabýval na základě šetření středo a východoevropského Eurobarometru postoji obyvatel těchto zemí k ekonomické, politické a vojenské integraci. Ještě z jiného úhlu se k integrační tematice vrátil *Michal Mihalka* z USA, když analyzoval vztahy mezi ekonomickou výkonností zemí regionu a postoji jejich obyvatel k Evropské unii.

Vedle přednesených referátů byla neméně zajímavou součástí workshopu také rozsáhlá a živá diskuse. Z konference by měl být publikován sborník příspěvků. Pražský workshop byl již třetí konferencí, kterou Evropská nadace pro vědu uspořádala v rámci svého programu „Společenské transformace ve střední a východní Evropě“.

Michal Illner

Západ a ti druzí

Dopis číslo 6 předsedy Mezinárodní sociologické asociace z dubna 1997 členům ISA

Když vznikaly v devatenáctém století sociální vědy, původně se lokalizovaly v několika málo zemích: ve Velké Británii, Francii, Německu, Itálii a Spojených státech. Bylo přirozené, že se tyto disciplíny – obzvláště historie, ekonomie, politická věda a sociologie – v první řadě zabývaly empirickou realitou těchto pěti zemí, to znamená tedy převážně „Západu“. Byla to předpokládaná intelektuální problematika „modernity“, jež byla zásadním objektem intelektuálního bádání v sociálních vědách: co znamenala, jaké sociální „problémy“ způsobila, jak bychom mohli lépe porozumět jejímu vývoji?

Sociální vědci si zároveň uvědomovali, že „Západ“ není celý svět. V devatenáctém století bohužel také věřili, že ne-Západ je ne-moderní, a proto je od Západu podstatně odlišný. Proto tedy bylo otázkou, proč studovat ne-Západ, ale také jak studovat ne-Západ. Z určitého hlediska byla zásadní odpověď na to, proč by měl Západ studovat „ty ostatní“, namísto kvůli zobrazení jejich odlišnosti od Západu, v jakém ohledu byli ne-„moderní“, a tudíž v jakém ohledu byl „Západ“ moderní. Odpověď na otázku, jak studovat ne-Západ, byla dvojvrstevná. Na jedné straně byly založeny speciální vědní obory pro studium ne-Západu: antropologie pro studium takzvaně primitivních národů a orientalistika pro studium těch takzvaně vyspělých východních civilizací (Čína, Indie, arabský svět atd.). Kromě toho však sociální vědci, hlavně sociologové, vytvořili pojmy, které definovaly podstatný rozdíl mezi „Západem“ a „těmi ostatními“ a které zakládají protiklady: status a smlouva (Maine), vojenská a industriální společnost (Spencer), mechanická a organická solidarita (Durkheim), tradiční a racionálně právní legitimita (Weber), vzorové proměnné od Parsonse. Transformace světa od roku 1945 podminovala sociální základ těchto pojmů. Rozšíření sociální vědy do všech koutů světa a – což je důležitější – politická opětovná prohlášení nezápadního světa vyvolala zásadní otázky o rozdílu mezi „Západem“ a „těmi ostatními“. A tak zpochybnila logiku existence samostatných disciplín, které by se zabývaly odlišnými částmi světa. Dnes studují sociologové a histo-

rikové Spojených států Srí Lanku a antropologové ze Srí Lanky studují Spojené státy. Můžeme uvést celou řadu těchto příkladů.

Ale ještě důležitější je, že byly nastoleny otázky o oprávněnosti těchto protikladů, a jak tyto protiklady „moderního člověka“ definují. Někteří věří, že jsme se všichni přesunuli za modernost, do sféry postmoderny. Jiní se domnívají, že „moderní člověk“ ještě vůbec neexistuje, že předpokládané změny, které zavedl „moderní Západ“, se neliší zásadně od modelů nadále přetrvávajících v ostatním světě. Někteří poukazují zejména na vzestup východní Asie v posledních letech a hodnotí jej prostě jako návrat k ústřední pozici této části světa, po krátkodobé (a o čemž se diskutuje, neméně důležité) mezihře poměrně velkého prosazování se Evropy.

To neznámá, že dosud mezi námi nejsou vášniví obhájci oprávněnosti rozlišování „Západu“ a „těch ostatních“. Toto rozlišování už ale nemůže být nadále vykládáno jako samozřejmá pravda, ale musí být hájeno jako polemická intelektuální pozice. Ovšem předkládat je jako otázku „Západu“ a těch „ostatních“, znamená samosebou užívat jazyka odvozeného od geopolitické nadvlády Západu. Ta se zdála být samozřejmá v devatenáctém a na počátku dvacátého století, ale byla silně zpochybněna v druhé polovině století dvacátého, a může se snadno stát rychle mizející realitou ve století dvacátém prvním.

Ale i kdyby měl evropocentrismus – následkem slábnoucího postavení západního světa – jakožto intelektuální síla vymřít, mohlo by snadno dojít k tomu, že bude nahrazen jinými „centrismy“, například japonskocentrismem nebo čínocentrismem. Nicméně, tyto sporné náhledy by se neměnily snadno proto, že se geografické těžiště centra změnilo. Neboť zásadním intelektuálním východiskem v sociální vědecké analýze je vztah univerzálního a partiikulárního.

Smyslem vědecké aktivity je hledání všeobecného vysvětlení pro interpretaci empirické reality, kdy vnímanou realitu vysvětlujeme ve vztahu k něčemu jinému. Toto něco jiného musí být evidentně univerzální. Vědecká aktivita je individuální, protože je vedena jednotlivci a skupinami, které jsou vytvořeny společensky a společensky zakotveny, ať už jim jejich indivi-

duální kotvy dovolí toulat se sebezvdáleněji. Žádná partikulární vědecká aktivita nemůže nikdy naplno dosáhnout univerzalistického postavení. Žádná individuální vědecká aktivita si nemůže nikdy činit nároky, které na sebe berou podobu velkých příběhů.

Způsob, jakým jsme posledních 150-200 let zacházeli s tímto dilematem, spočíval v tom, že se zvolila jedna nebo druhá strana, dala se přednost jedné nebo druhé orientaci, být nomotetický nebo idiografický, mít jednu společenskou vědu pro lidstvo, nebo dvě (jednu pro Západ a druhou pro ty ostatní). Co jsme snad dnes schopni vidět jasněji, je, že nemůžeme skutečně volit mezi univerzálním a partikulárním o nic více, než můžeme volit mezi strukturálním a historickým. Jsme odsouzeni k analyzování všeho ve svých protikladech jako současně probíhající výraz všeobecného a typickou

ukázkou neodčitelně individuálního, jelikož máme jak strukturu, která je popsateľná a tudíž neměnná, tak historii takovou, že struktura je vždy okamžitě odlišná od toho, co bylo bezprostředně předtím.

Problém stojící dnes před společenskou vědou je vyvinout metodologii, jež je ve shodě s touto neschopností volit a přijímat společné břímě budování pluralistického univerzalizmu. Skutečnost, že se to zdá být neuvěřitelně nsnadné, plné velkých logických nástrah, není žádnou omluvou nepokračovat vyšlapanou stezkou, protože věřím, že je to jediná stezka v tmavém lese, v němž se intelektuálně nacházíme. Západ a ti ostatní? Východ a Západ? Sever a Jih? Ano, samozřejmě, a ne, samozřejmě, že ne.

Immanuel Wallerstein

Z angličtiny přeložila Alena Kropáčková

Revue française de sociologie

Ročník XXXVII (1996), číslo 3

Emmanuèle Reynaud, Jean-Daniel Reynaud: *La régulation des marchés internes du travail* (Regulace domácích trhů práce), s. 337-368.

Článek je kritickou reflexí teorií domácích trhů práce zaměřenou na oblast komunikací. Obsahuje analýzu restrukturalizace trhu pracovní síly ve Francii obohacenou o srovnání s dalšími evropskými zeměmi a kritický rozbor jednotlivých dimenzí teorií domácích trhů. V této souvislosti je zde zpracována definice území a jeho hranic, regulace pracovních podmínek, aktéři regulace a státní intervencionismus, kolektivní vyjednávání a důsledky výrazných proměn trhu.

Bernard Jouve, Christian Lefèvre: *Dynamique institutionnelle et culture politique territoriale: La Cité Métropolitaine de Bologne* (Institucionální dynamika a územní politická kultura: metropole Boloňa), s. 369-396.

Zákon z roku 1990 umožnil Boloni-městu a periferii získat statut aglomerace a stát se tak globálním částečně samosprávným celkem schopným konkurence a spolupráce s evropskými oblastmi stejné úrovně. Boloňská aglomerace je v italském politickém a administrativním kontextu, který je již po desetiletí charakterizován rezervovaností lokálních sdružení k četným reformám územní organizace země, inovací, jejíž kořeny se autoři studie snaží odhalit. Vznik této instituce je zde chápán v rámci procesu její legitimace, jedná se o zdůraznění kolektivních sebedefinic a sociálních kódů

zmobilizovaných politickými aktéry za účelem legitimace této veřejné akce. Autoři studie trvají na tom, že proces legitimace lze pochopit pouze na pozadí politických a společenských vztahů, které strukturují takový celek, jakým je boloňská aglomerace.

Susanna Magri: *Les propriétaires, les locataires, la loi. Jalons pour une analyse sociologique des rapports de location, Paris 1850-1920* (Majitelé, nájemníci, zákon. Úvod k sociologické analýze vztahů v oblasti pronájmu nemovitostí, Paříž 1850-1920), s. 397-418.

Tato analýza a rekonstrukce vztahů existujících v oblasti pronájmu nemovitostí v Paříži poloviny XIX. až počátku XX. století nabízí takový výzkumný postup, který umožňuje uchopit společenské a politické faktory působící na výměnu těchto statků v celé jejich sociální a historické šíři: protiklady založené na hierarchii oblastí činnosti a pohlaví a nejenom na socio-profesních kategoriích, překážky znesnadňující sociální mobilitu vycházející z rozložení sociálních skupin v městském prostoru a nejenom z jejich ekonomické struktury.

Autorka studie dále uvažuje o vlivu právních a politických institucí a vycházejíc z rozdílných forem nerovnosti před zákonem analyzuje proces konstrukce na státu vyžadovaných „práv“, vznik nových zejména právních pravomocí a sdružení na obranu skupinových zájmů a konečně utváření nových kategorií reorganizujících sociální prostor na základě potřebních vztahů.

Klára Volná

Revue française de sociologie

Ročník XXXVII (1996), číslo 4

François Dubet, Danilo Martuccelli: *Théories de la socialisation et définitions sociologiques de l'école* (Teorie socializace a sociologické definice školy), s. 511-535.

Teorie socializace jsou definovány napětím mezi procesem internalizace a kritickou distancí jedince. Vysvětlují způsob, jakým jsou individua zároveň členy společnosti i autonomními aktéry.

Z jiného hlediska vychází socializační teorie ze dvou velkých koncepcí integrace: z teorií

integrace sociální a integrace systemické. Zkřížením těchto dvou dimenzí lze odhalit čtyři aspekty zde analyzované v rámci rozdílných pojetí školy, která je tak postupně chápána jako instituce, nástroj, trh a komplexní celek.

Lusin Bagla-Gokalp: *Le chercheur et son instrument. Changement des techniques de mesure et des pratiques scientifiques en mécanique des fluides* (Výzkumník a jeho nástroj. Proměna technik měření a vědecké praxe v hydromechanice), s. 537-566.

Východiskem tohoto článku je rozšíření nové techniky měření rychlostí proudění v hydrome-

chanice v 60. letech. Jsou zde srovnávány dva měřicí nástroje, jim odpovídající způsoby vědecké praxe a dva odlišné vědecké diskursy a jejich vztahy k příslušnému nástroji.

Tyto nástroje měření ovlivňují svým založením na odlišných principech, opačnými charakteristikami a tvorbou vlastních podmínek organizace výzkumu vztah výzkumníka k času, prostoru atp. Ozřejmení obecné povahy dané změny doprovázející přechod od používání jednoho nástroje měření k druhému umožňuje lepší pochopení problematiky tohoto přechodného období jakož i modernizace celé hydromechaniky.

Nathalie Bulle: *Simulation des choix de filière scolaire. Application a l'orientation des élèves dans le second cycle du secondaire depuis le début du siècle en France* (Modelování způsobů volby postupu ve vzdělání. Aplikace na orientaci žáků středních škol ve Francii od počátku století), s. 567-604.

Veřejný pokus o kontrolu úrovně a poptávky po vzdělání řízením odpovídající nabídky kontrastuje s konkrétními individuálními rozhodnutími, která mnohdy neplní vládní očekávání. Pro osvětlení logiky celého systému autorka vytváří model umožňující simulovat zaměření

žáků vyšších tříd všeobecných středních škol ve Francii od počátku století.

Žáci jsou charakterizováni svým zaměřením na určité obory a mírou výkonnosti. Výběr zaměření dalšího studia zohledňuje předchozí žákovo studium a jeho „reputaci“. Model ukazuje vliv složení nabídky vzdělání na volbu žáků a naopak vliv celku individuálních voleb na valorizaci jednotlivých oborů studia.

Suzie Guth: *Ordre et désordre dans les quartiers de rue* (Řád a chaos uličních čtvrtí), s. 607-623.

Cílem textu je analýza vztahu W. F. Whytea, autora *Street Corner Society*, a Chicagské školy. Východiskem studie jsou autorovy práce, zejména pak rukopis redigovaný po obhajobě kandidátské práce roku 1942. Otázkou je, proč W. F. Whyte odmítá příslušnost k Chicagské škole, jakož i koncept „sociální dezorganizace“. V textu jsou konfrontováni autoři Whytem citovaní a vlastní Whyteova analýza jejich práce.

Jednostranná interpretace sociální dezorganizace, obava obyvatelů slumů ze stigmatizace vedou Whytea k podcenění důsledků sociální rekonpozice a k potvrzení dominantní role solidarity v sociálním řádu ulice.

Klára Volná

Sociological Review

2

CONTENTS

ARTICLES

Vobruba, G.: The Social Dynamic of Welfare Gaps	131
Přibáň, J.: The Legitimacy of Law, Intimacy and "Infiction"	145
Suša, O.: Bureaucracy, Risk, and Environmental Crisis Discourse	157
Sirovátka, T.: Social and Economic Factors of Labour-Market Marginalisation in the Czech Republic	169

CZECH SOCIOLOGISTS ABROAD

Porket, J. L.: The Visible versus the Invisible Hand	189
--	-----

INTERVIEW

Ten Questions to Professor Zygmunt Bauman (M. Petrusek)	203
---	-----

REVIEW ARTICLE

Hubík, S.: Zygmunt Bauman – Reflections on Postmodern Times	217
---	-----

REVIEWS

Pavel Machonin is Seventy Years Old (M. Illner)	243
With Pavel Machonin (M. Petrusek)	243

NEWS AND INFORMATION

ANNOTATIONS	249
-------------	-----

255

Sociologický časopis

PE 4584

2

OBSAH

STATI

Vobruba, G.: Sociální dynamika mezer blahobytu	131
Příbáň, J.: Legitimita práva, intimita a „infikce“	145
Suša, O.: Byrokracie, riziko a diskuse o krizi životního prostředí	157
Sirovátka, T.: Sociální a ekonomické faktory marginalizace na pracovním trhu v České republice	169

ČEŠTÍ SOCIOLOGOVÉ V ZAHRANIČÍ

Porket, J. L.: Viditelná versus neviditelná ruka	189
--	-----

ROZHOVOR

Deset otázek profesoru Zygmuntu Baumanovi (M. Petrusek)	203
---	-----

RECENZNÍ STAŤ

Hubík, S.: Zygmunt Bauman – úvahy o postmoderní době	217
--	-----

RECENZE

T. C. W. Blanning (ed.): The Oxford Illustrated History of Modern Europe (L. Kotačka)	225
---	-----

K. Thompson: Key Quotations in Sociology (M. Petrusek)	227
--	-----

P. M. Rosenau: Post-Modernism and the Social Sciences. Insights, Inroads, and Intrusion; R. Hollinger: Postmodernism and the Social Sciences: A Thematic Approach (M. Petrusek)	228
---	-----

S. White, J. Gardner, G. Schöpflin, T. Saich: Communist and Postcommunist Political Systems. An Introduction (Z. Vajdová)	234
---	-----

Dva pohledy na knihu G. Ritzer: Mcdonaldizace společnosti (Výzkum měnící se povahy soudobého společenského života) (J. Keller, M. Čihák)	237
--	-----

E. Gellner: Bedingungen der Freiheit. Die Zivilgesellschaft und ihre Gegner (B. Loewenstein)	241
--	-----

Pavel Machonin sedmdesátníkem (M. Illner)	243
---	-----

S Pavlem Machoninem (M. Petrusek)	243
-----------------------------------	-----

ZPRÁVY A INFORMACE	249
--------------------	-----

ANOTACE	255
---------	-----

Cena 36 Kč

ISSN 0038-0288

9 770038 028000

06

